

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЫҶУГ СЕРИЈАСЫ

★

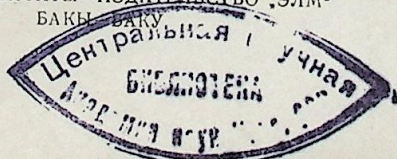
СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

3

1975

ЕЛМ НƏШРИЈАТЫ-ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕЛМ

БАКЫ БАКУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (редактор), П. А. Азизбекова, А. А. Ализаде, Г. М. Ахмедов, З. Б. Гєюшев, Дж. Б. Гулиев, В. П. Каграманов, Ф. К. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. редактора), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Е. Г. МƏММƏДОВ

АЗƏРБАЙҶАН ССР СОВХОЗЛАРЫНЫН МАДДИ-ТЕХНИКИ
БАЗАСЫНЫН МƏҢКƏМЛƏНДИРИЛМƏСИ ТАРИХИНƏ ДАИР
(1966—1970-чи иллəр)

Коммунист Партијасы вə Совет һəкүмəти кəнд тəсəррүфатынын јүксəлдилмəsi мəсəлəсинə хүсуси əһəмијјəт верирлəр. Белə ки, кəнд тəсəррүфаты мəһсуллары боллуғу јарадылмасы коммунизм гуручулуғунун əсас шəртлəриндən биридир.

Сов.ИКП Програмында дејилир: «Гүдрəтли сəнəјə илə јанашы, тəрəгги едэн, һəртəрəфли инкишаф етмиш вə јүксəк мəһсул верэн кəнд тəсəррүфатынын јарадылмасы коммунизм гурмағын вачиб шəртидир»¹.

Кəнд тəсəррүфаты мəһсуллары истєһсалынын артырылмасында колхозларла јанашы, совхозлар да мүһүм рол ојнајырлар. «Кəнддə башлыча сєсиалист мүəссисəлəри олан совхозлар кəнд тəсəррүфатынын инкишафында кетдикчə даһа бəјүк рол ојнајыр»².

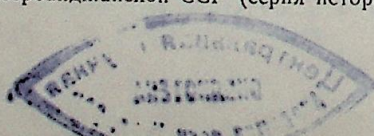
Совхозлар кəнд тəсəррүфатында бəјүк игтисади вə ичтимаи əһəмијјəтə малик олмагла ири сєсиалист кəнд тəсəррүфаты формасыдыр. Совхозлара мəнсуб олан бүтүн истєһсал васитəлəри, истєһсал едилэн мəһсул дөвлəт, үмүмхалг мүлкијјəтидир. Совхозлары колхозлардан фəрглəндирэн башлыча чəһəт дə мəһз бундан ибарəтдир.

Инкишаф етмиш сєсиализм шəраитиндə совхозларын тəшкили, онларын инкишафы вə тəшкилат-тəсəррүфатча мəһкəмлəндирилмəsi тарихинин өјрəнилмəsi хүсуси əһəмијјəт кəсб едир. Совхозлар сүр'əтлə артмыш вə онларын мадди-техники базасы мəһкəмлəндирилмишдир. Совхозларын мəһсулдар гүввəлəринин күчлү јүксəлиши јєјинти мəһсуллары вə хаммал боллуғу јарадылмасына, совет кəндинин тəдричлə коммунист ичтимаи мүнəсибəтлəринə кечмəsiнə кəмəк етмишдир.

АзəрбајҶан ССР-дə совхоз һəјатына даир əсəрлəрдə совхозларда əмəјин елми тəшкили, совхоз истєһсалынын ихтисаслашдырылмасы, ајры-ајры совхозларын тəсəррүфат фəалијјəти, иш тəчрүбəsi, мəһсул истєһсалыны артырмаг уғрунда совхоз əмəкчилəринин мұбаризəsi вə диқəр мəсəлəлəр ишығландырылмышдыр. Лакин совхозларын мадди-техники базасынын мəһкəмлəндирилмəsi мəсəлəsi мұстəгил бир мөвзу кими һəлə тəдгиг едилмəмишдир. Ј. Јусифовун «Совхозларын тəшкили вə инкишафы сəһəсиндə АзəрбајҶан Коммунист Партијасынын

¹ «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы». Бақы, 1964, сəһ. 75.

² Јенə орада. сəһ. 77.

фаалијјети» (Баки, 1967), Э. Гасымовун «Коммунизмдин мадди-техники базасы» (Баки, 1962), И. Юсифовун «Колхоз вэ совхозларын тэсэррү-фаты фаалијјетинин тәһлили» (Баки, 1963.), Р. Гарајевин «Ичтимаи фат фаалијјетинин тәһлили» (Баки, 1971.) вэ Р. Әли-истеһлак фондларын вэ коммунизм гуручулуғу» (Баки, 1969.) адлы әсәрләриндә совхозларын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси мәсәләсинә тохунулмушдур. Ајры-ајры гәзет вэ журнал мәгаләләриндә исә үмумијјәтлә, респуб-лика кәнд тәсәррүфатынын мадди-техники базасынын мөһкәмләнди-рилмәсинә даир гисмән мәлүмат верилмишдир.

Мәгаләдә Азәрбајчан ССР совхозларынын сәккизинчи бешилликдә мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси мәсәләсинин тәдгиг ет-мәјә тәһәббүс кәстәрилмишдир.

Сов.ИКП МК-нын вэ Совет һөкүмәтинин сәји сәјәсиндә сәкки-зинчи бешилликдә өлкәмиздә, о чүмләдән Азәрбајчанда кәнд тәсәр-рүфаты мөһсулларынын үмуми һәчминдә совхозларын хүсуси чәкиси әһәмијјәтли дәрәчәдә артмышды. Республикада кәнд тәсәррүфаты мөһ-суллары истәһсалынын хејли һиссәси, бәзи сәһәләрдә исә чох һиссәси совхозларын пәјына дүшүрдү. Белә ки, 1969-чу илдә республиканын дәвләтә сатдығы тәрәвәзин 97 фәизини, үзүмүн 70 фәизиндән чохуну, јумуртанын 50 фәизиндән чохуну, тахылын 41 фәизини, сүдүн 40 фәиз-дән чохуну, әтин 26 фәизини вэ јунун 23 фәизини совхозлар вермишди³.

Бу мүнвәффәгијјәтләр совхозларын сәјча артмасы, онларын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси вэ совхоз әмәкчиләринин фә-дакар әмәји нәтичәсиндә әлдә едилмишдир.

ССРИ-дә совхозларын сәји артараг 1965-чи илдәки 11.681-дән 1970-чи илдә 14.994-ә чатмышды⁴. Мүгајисә едилән илләрдә Азәрбај-чанда совхозларын сәји 285-дән 406-ја гәдәр артмышды⁵, јәни 121 јени совхоз тәшкил едилмишди. һәм јени јарадылмыш совхозларын, һәм дә колхозларын совхозлара чеврилмәси һесабына совхозларын сәји чохалмышды.

Совхозларын сәјча артмасы илә јанашы, онларын әкин сәһәси дә кеңишләнмишди. Республика совхозларынын әкин сәһәси 1965-чи ил-дәки 286 мин һектара гаршы 1970-чи илдә 328,6 мин һектар олмушду⁶, јәни 42 мин һектардан чох артмышды.

Сәккизинчи бешилликдә Азәрбајчан ССР-ин совхоз истәһсалына капитал гојулушу хејли артмышды. Белә ки, 1965-чи илдә совхозлар-да вэ диқәр јардымчы дәвләт кәнд тәсәррүфаты мүнәссисәләринә 106 милјон манат капитал гојулмушдуса, 1970-чи илдә бу рәғәм 136 мил-јон маната чатмышды. Умумијјәтлә, бешиллик әрзиндә совхоз истәһ-салына 671 милјон манат сәрф едилмишди⁷.

Кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын истәһсалыны даһа да артыр-маг үчүн колхоз вэ совхозларын мадди-техники базасыны мөһкәмлән-дирмәк башлыча вэ һәлледици шәртдир. Кәнд тәсәррүфаты мүнәссисә-ләринин мүхтәлиф нөв трактор вэ машынарла тәмин едилмәси вэ истәһсал проселәринин механикләшдирилмәси ишчи гүввәсинә еһти-јачы азалтмагла әмәк мөһсулдарлығынын артырылмасына сәбәб олур. Кәнд тәсәррүфаты истәһсалында машын тәтбиг едилмәси мөһсул ит-

кисинин азалдылмасына вэ мөһсулун маја дәјәринин ашағы салынма-сына имкан верир.

В. И. Ленин техникаја јүксәк гижмәт верәрәк јазырды: «Кимин ән бөјүк техникасы, тәшкилаты, интизамы, ән јахшы машыналары вар-дырса, о үстүн кәлир,... индики чәмијјәтдә машынсыз, интизамсыз јашамаг олмәз»⁸.

Сов.ИКП XXIII гурултајында кәстәрилдији кими, кәнд тәсәррү-фатынын даһа да инкишаф етдирилмәси вэ мөһсул истәһсалынын арты-рылмасы үчүн кәнд тәсәррүфатыны биринчи нөвбәдә мүнәсир техника илә тәмин етмәк әсас шәртдир⁹.

Кәнд тәсәррүфатынын техника илә тәһиз едилмәси ејни заманда кәнд әһмәткешләринин мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәдилмәсинә сәбәб олур.

Сәккизинчи бешилликдә Азәрбајчан ССР совхозларынын техники тәһизаты хејли јахшылашмышды. Белә ки, 1965-чи илдә совхозларда физики ваһидлә 6219 трактор вар идисә, 1970-чи илдә 9969 трактор ол-мушду. Бу илләрдә бурада тахылјыған комбајналарын сәји 1058-дән 1207-ә, јүк автомобилләринин сәји 4089-дан 5668-ә гәдәр артмышды. Умумијјәтлә, бешиллик әрзиндә республиканын совхозлары 3750 трак-тор, 149 тахылјыған комбајн, 1579 јүк автомобили, 874 трактор ко-таны, 49 трактор култиватору, 458 отчалан машын, гојун гырхмаг үчүн 184 электрик агрегаты вэ с. илә тәһиз едилмишди. 1970-чи илдә сов-хоз тарлаларында 145 пәмбыгыған машын ишләмишди¹⁰.

Өлкәмиздә елм вэ техниканын сүр'әтлә инкишафы нәтичәсиндә кәнд тәсәррүфатынын јени техника илә тәмин едилмәси илдән-илә артыр вэ јахшылашыр. Сәккизинчи бешиллик әрзиндә республиканын совхозлары бир сыра јени техника илә тәһиз едилмишди. Белә ки, јени алынған «14×В=2,4» маркалы дөрдчәркәли пәмбыгыған машын, «ПХ—1,2» маркалы јерәтөкүлән пәмбыгы јыған машын, «Т-54 В» мар-калы үзүм бағларында ишләдилән трактор, бағчылыгда ағач басдыр-маг вэ чала газмаг үчүн ишләдилән «КЈАУ—100» маркалы универсал машын әл әмәјинин јүнкүлләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышды¹¹.

«К-75» маркалы трактор, «ПШН-165» маркалы суварма агрегаты, «УКС-1,4» маркалы мәдән күбрәси сәпән машын, «ПМН-3-35», «АСМ-4-6-35» котанлары вэ диқәр машынар кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары истәһсалында совхоз фәһләләринин ишини хејли јүнкүлләшдирмиш-ди¹².

Бақыдакы 26 Бақы комиссары адына заводун бурахдығы «ССК-180» маркалы барамачешидләјән машынын вэ Көјчәј автомобил тә-мири заводунун бурахдығы «УМСТ-20» маркалы түтүн гурудан машы-нын тәтбиги дә јүксәк нәтичәләр вермишдир¹³.

Ләнкәран рајонунун чајчылыгла мәшғул олан совхозлары тәкчә 1967-чи илдә 9 әдәд «Т-16 МЧ» маркалы јени кәнд тәсәррүфаты ма-шыналары илә тәмин едилмишдиләр. Бу машынарла ири чај коллары-нын чәркәләрарасыны бечәрмәк вэ коллары будамаг мүмкүн олмуш-дур¹⁴. «Аврора» чај совхозунда чај колларынын механики үсулла бу-дама әл илә будамаја нисбәтән 7,8 дәфә учуз баша кәлмишди¹⁵.

⁸ В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 188.

⁹ «Сов.ИКП XXIII гурултајынын материаллары». Бақы, 1966, сәһ. 150.

¹⁰ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году», сәһ. 136, 140 (һесаб-ламалар мүнәллиф тәрәфиндән апарылмышдыр).

¹¹ «Совет кәнди» гәзети, 13 апрел 1968-чи ил.

¹² Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 1114, с. 15, иш. 65, вәр. 274.

¹³ Јенә орада.

¹⁴ «Ленинчи» гәзети, 1 јанвар 1968-чи ил.

¹⁵ «Кәнд һәјаты» журналы, 1967, № 5, сәһ. 12..

³ «Кәнд һәјаты» журналы, 1969, № 2, сәһ. 9.

⁴ «Народное хозяйство СССР, 1922—1972 гг.». Юбилейный статистический еже-годник. М., 1972, сәһ. 274.

⁵ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году». Статистический ежегодник. Бақы, 1972, сәһ. 119.

⁶ Јенә орада, сәһ. 119.

⁷ Јенә орада, сәһ. 203—204.

Һејвандарлыгга мәшғул олан совхозлар гарамалы өрүшләрдә су-варма үчүн «АГК-12» маркалы, тәрәвәзчилик вә мејвәчиликлә мәшғул олан совхозлар исә «КТН-2» маркалы картофчыхардан вә «СКНБ-4» маркалы мејвә тинкләри вә тәрәвәз шитилләри әкмәк үчүн машинлар алмышдылар¹⁶.

Совхозларда техниканын инкишафы вә техники кејфијјәтинин јакшылашмасы ағыр сәнајенин, хусусилә трактор вә кәнд тәсәррүфаты машингајырма сәнајесинин сүр'әтлә инкишафы илә әлағәдар иди. Өлкәмиздә 1965-чи илдә машингајырма вә метал е'малы мәһсулу 51 милјард манат, 1970-чи илдә исә 88 милјард манат олмушду, јә'ни 174 фаиз чохалмышды¹⁷. Бу мүддәттә Азәрбајчанда машингајырма сәнајесинин мәһсулу 154 фаиз артмышды¹⁸.

Кәнд тәсәррүфатынын мүасир техника илә тәһһиз едилмәсинин илдән-илә артмасы истәһсалын механикләшдирилмәси үчүн кениш им-канлар ачырды. Кәнд тәсәррүфаты ишләринин механикләшдирилмәси исә әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлдилмәсинә вә мәһсулун маја дәјә-ринин ашағы салынмасына көмәк едирди. Механикләшдирмә ејни заманда зәһмәткешләрин әмәјини јүнкүлләшдирир вә онларын күзә-ранынын даһа да јакшылашдырылмасында мүһүм рол ојнајырды.

Сов.ИКП Програмында дејилир: «Кәнд тәсәррүфатыны жүксәлт-мәк вә өлкәнин кәнд тәсәррүфаты мәһсулларына кетдикчә артан тә-ләбатыны өдәмәк үчүн башлыча јол—һәртәрәfli механикләшдирмә вә ардычыл интенсивләшдирмә јолудур...»¹⁹

Сәккизинчи бешилликдә Азәрбајчанын совхозларында механик-ләшдирмә јени вүс'әт алмышды. Тахылчылыгга шумдан башламыш мәһсулун тәмизләнмәси вә чешидләниб анбара јығылмасына гәдәр бү-түн ишләр әсасән механикләшдирилмишди. Һејвандарлыгга әл әмәји-ни јүнкүлләшдирмәк үчүн механизмләрдән кениш истифадә едилмиш-ди. Габа јемләрин тәдарүкү, силосун басдырылмасы, күләшин доғран-масы, һабелә јемчиликлә әлағәдар диқәр ишләрдә дә јени техника кениш тәтбиг едилирди.

1970-чи илдә совхозларда гарамалын суварылмасы 18 фаиз, до-нузларын суварылмасы 40 фаиз, гушларын суварылмасы исә 43 фаиз механикләшдирилмиш, гојунларын 97 фаизи механики үсулла гыр-хылмышды²⁰.

Республикада техникаја жүксәк гијмәт верән вә ондан сәмәрәли истифадә едән совхозлар чох иди. Онлардан бири Шәки рајонундакы Дашүз чамышчылыг совхозудур. Бурада бүтүн тәсәррүфат ишләри ме-ханикләшдирилмишди. Совхозда һејванлар бир типли механикләшди-рилмиш төвләләрдә сахланылыр, јемин вә сујун верилмәси, дөшәмәнин тәмизләнмәси, һејванларын сағылмасы механизмләр васитәсилә көрү-лүрдү²¹. Бүтүн бунлар әл әмәјини јүнкүлләшдирмиш вә мәһсулдар-лығы хејли артырмышды.

Исмајыллы рајонундакы «Совет Азәрбајчанынын 40 иллији» ады-на совхозун фермаларында ағыр зәһмәт тәләб едән ишләр сәккизинчи бешиллийин сон илләриндә бүтүнлүклә агрегатларын күчү илә көрү-лүрдү. Нәтичәдә совхозда илдән-илә истәһсалын һәчми кенишләнмиш, һејвандарлыг мәһсуллары хејли учуз баша кәлмишди. Сәккизинчи бешиллийин илк или әрзиндә совхоз әт вә сүд истәһсалына мәсрәф-ләри 20 фаизә гәдәр азалтмаға мүвәффәг олмушду²².

Совхоз истәһсалынын диқәр саһәләринин механикләшдирилмәсин-дә дә мүһүм наилијјәтләр әлдә едилмишди. 1970-чи илдә совхозларда тәрәвәз әкини вә сәпини 9 фаиз, от чалымы 59 фаиз, тахылын гуру-дулмасы 41 фаиз, памбығын јығылмасы 16 фаиз, силосун јығылмасы вә басдырылмасы 67 фаиз, саһәнин суварылмасы 19 фаиз механикләш-дирилмишди²³.

Совхозларда әл әмәји илә көрүлән ишләрин ән чәтини, ағыр зәһ-мәт тәләб едәни тәрәвәз шитилләринин торпаға басдырылмасыдыр. 1965-чи илә кими совхозларда шитилләрин торпаға басдырылмасы әл әмәји илә һәјата кечирилирди. Сонралар бу иш машинларын көмәји илә көрүлмәјә башланды. 1967-чи илдә Дөвләт Тәрәвәзчилик вә Меј-вәчилик Истәһсалат Комитәсинин совхозларында тәрәвәз шитилләри-нин машинла басдырылмасы саһәси 2 мин һектара чатдырылмышды²⁴. Бу чүр механикләшдирмә нәтичәсиндә нәинки әл әмәји јүнкүлләшди-рилмиш, һәм дә ишчи гүввәсинә хејли гәнаәт едилмиш, биткинин аг-ротехники мүддәттә басдырылмасына наил олунмуш, биткинин бас-дырылма кејфијјәти јакшылашдырылмышды. Мәсәлән, Абшерон сүд-чүлүк совхозунда 1968-чи илдә машинла 6 нәфәр фәһлә бир күндә 3 һектара шитил басдырмышды. Һалбуки ејни вахтта әллә бир һектара шитил басдырмағ үчүн 18 нәфәр фәһләнин ишләмәси тәләб олунурду²⁵.

Кәнд тәсәррүфатында ағыр әмәк тәләб едән ишләрдән бири дә бит-ки зәрәрверичи вә хәстәликләринә гаршы мүбаризәдә зәһәрли кимјә-ви маддәләрлә чиләмә вә тозланма ишләринин апарылмасы, онларын дашынмасы вә сахланмасыдыр. Чиләмә вә тозланманын әл илә апа-рылмасы күлли мингдарда ишчи гүввәси тәләб едир ки, бу да көрүлән ишин мәһсулдарлығыны азалдыр. Ејни заманда зәһәрли кимјәви мад-дәләрин ишләдилмәси әл әмәји илә көрүлдүкдә инсан сәһһәти үчүн даһа чох тәһлүкә јараныр. 1967-чи илдә республиканын совхозларын-да бу ишләрин механикләшдирилмәси демәк олар баша чатдырыл-мышды²⁶.

Кәнд тәсәррүфатынын техники сәвијјәсини жүксәлтмәкдә вә әкин-чиликдә комплекс механикләшдирмәни һәјата кечирмәкдә електрик-ләшдирмәнин ролу бөјүкдүр. Електрик енержиси тәтбиг едилмәдән комплекс механикләшдирмәни, истәһсал просесинин автоматлашды-рылмасыны һәјата кечирмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти кәнд тәсәррүфатынын електрикләшди-рилмәсинә хусуси әһәмијјәт верирләр. Сов.ИКП Програмында деји-лир: «Партија кәнд тәсәррүфатынын сүр'әтлә **электрикләшдирилмәсини** ән мүһүм вәзифәләрдән бири һесаб едир»...²⁷

Кәнд тәсәррүфатынын електрикләшдирилмәси бүтүн саһәләрдә електриклән истифадә етмәк демәкдир.

Сәккизинчи бешиллик әрзиндә совхозларда һејвандарлыг бинала-рынын исидилмәсиндә, инәкләрин сағылмасында вә суварылмасында, јемләрин һазырланмасында вә мал-гараја верилмәсиндә, биналарын тәмизләнмәсиндә, гушчулуг фермаларында, һабелә гыш вахты фараһ тәрәвәз мәһсулу јетишдирилмәсиндә електрик енержисиндән кениш истифадә едилмишди.

Бешилликдә Азәрбајчанын совхозларында електрикләшдирмә саһә-синдә бөјүк дөнүш әмәлә кәлмишди. Белә ки, 1965-чи илдә електрик енержисиндән 271 совхоз, 1970-чи илдә исә 406 совхоз, јә'ни бүтүн совхозлар истифадә етмишди. Көстәрилән илләрдә совхозларда истәһ-

¹⁶ «Совет кәнди» гәзети, 13 апрел 1968-чи ил.

¹⁷ «Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары». Бақы, 1971, сәһ. 36.

¹⁸ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году», сәһ. 62.

¹⁹ «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы», сәһ. 76.

²⁰ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году», сәһ. 137.

²¹ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 1114, с. 15, иш. 74, вәр. 46.

²² «Кәнд һәјаты» журналы, 1969, № 2, сәһ. 2.

²³ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году», сәһ. 137.

²⁴ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 1114, с. 15, иш. 71, вәр. 26.

²⁵ «Кәнд һәјаты» журналы, 1969, № 1, сәһ. 23.

²⁶ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 114, с. 15, иш. 71, вәр. 26.

²⁷ «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы», сәһ. 78.

сал мәгсәдләри үчүн электрик енержисинин сәрф едилмәси 40,8 милјон киловат-саатдан 77,7 милјон киловат-саата гәдәр артмышды²⁸. Кәнд тәсәррүфатында истифадә олунан һәр киловат-саат электрик енержиси физики әмәклә мәшғул олан 8-дән чох ишчини әвәз едир²⁹.

Совхозларын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси әсас фондларла бағлыдыр. Әсас фондлар истәһсалын мадди бү-нөврәсини тәшкил едир. 1965-чи илин сонунда республиканын совхоз-ларында бүтүн әсас фондларын дәјәри 293 милјон манат олдуғу һалда, 1970-чи илин сонунда 594,3 милјон маната гәдәр артмышды. Истәһсалын әсас фондларынын дәјәри исә мугәјисә олунан илләрдә мувафиг олараг 242 милјон манатдан артараг 518 милјон манат олмушду³⁰.

Совхозларын истәһсал әсас фондларына дахил олан һејванларын сајы да сәккизинчи бешиллик әрзиндә нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә арт-мышды. 1965-чи илдә республиканын совхозларында 194,3 мин баш гарамал, 19,4 мин баш донуз, 762,2 мин баш давар олмушдуса, 1970-чи илдә гарамалын сајы 229 мин баша, донузларын сајы 31,7 мин баша, даварын сајы исә 869,1 мин баша чатмышды³¹.

«Азәрбајҗан ССР кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк тәдбир-ләри һаггында» Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин 1970-чи ил 23 ијул тарихли гәрары республиканын кәнд тәсәррүфаты-нын мадди-техники базасыны мөһкәмләндирмәк вә техникадан сәмә-рәли истифадә етмәк үчүн конкрет јоллар кәстәрмишдир. Һәмин гәрар кәнд тәсәррүфатынын инкишафы саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәлә-рин јеринә јетирилмәси, совхозларын мүасир техника илә тәһһиз едил-мәси, кәнд тәсәррүфаты ишләринин комплекс механикләшдирилмәси, техникадан сәмәрәли истифадә олунмасы, тәһһиз ишләринин мүасир үсулларла вә сүрәтлә апарылмасы үчүн шәраит јаратмышдыр.

Беләликлә, Коммунист Партијасынын вә Совет һөкүмәтинин бөјүк гајысы сајәсиндә сәккизинчи бешилликдә Азәрбајҗан ССР совхозла-рынын мадди-техники базасы хејли мөһкәмләнмиш, бу исә өз нөвбәсиндә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истәһсалынын инкишафында мүһүм рол ојнамышды.

Ә. Г. Мамедов

К истории укрепления материально-технической базы совхозов Азербайджанской ССР (1966—1970 годы)

РЕЗЮМЕ

В нашей стране в производстве продуктов сельского хозяйства совхозы, так же как и колхозы, играют большую роль. Поэтому партия и правительство организации и развитию совхозов уделяют особое внимание.

Одним из факторов, обеспечивающих непрерывное развитие совхозов, является постоянное укрепление их материально-технической базы. За годы восьмой пятилетки возросла численность совхозов в Азербайджане, значительно укрепилась их материально-техническая база. Совхозы были оснащены современной техникой — тракторами, комбайнами, автомобилями и рядом других сельскохозяйственных машин и превратились в крупные сельскохозяйственные учреждения. В них значительно повысился уровень культуры и продуктивности земледелия, животноводства, а также механизации сельскохозяйственных работ, в результате чего гораздо облегчился ручной труд.

²⁸ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР, 50-летию СССР». Юбилейный статистический ежегодник. Баку, 1972, сәһ. 120.

²⁹ Ә. Х. Әскәров. Кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын јүксәк рентабеллији уғрунда. Баку, 1965, сәһ. 32.

³⁰ «Азербайджанская ССР в цифрах в 1970 году». Статистический ежегодник. Баку, 1972, сәһ. 96.

³¹ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году», сәһ. 150.

Т. Ю. ЭФЕНДИЕВ

ИЗ ИСТОРИИ РАЦИОНАЛИЗАЦИИ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ГОДЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА СТРАНЫ (1921—1925 годы)

В социалистическое строительство вложены труд, мужество, разум всех поколений советских людей. Страницы борьбы трудящихся нашей страны за построение социалистического общества содержат много ценного, передового, оригинального. Исследование этого, на наш взгляд, представляет научный интерес, особенно сейчас, когда в нашей стране советский народ успешно выполняет грандиозные задачи девятого пятилетнего плана развития народного хозяйства страны. Трудящиеся массы активно участвуют в управлении производством, в повышении эффективности производства, настойчиво борются за широкое внедрение рационализаторских предложений.

И все это благодаря тому, что Коммунистическая партия претворяет в жизнь ленинские заветы, всегда уделяла и уделяет постоянное пристальное внимание развертыванию соревнований, распространению передового опыта, как средства повышения активности масс, их воспитания.

Страны, вступившие на путь социалистического развития, внимательно изучают практику социалистических преобразований первого в мире государства рабочих и крестьян, творчески применяют все важное из нашего опыта для развития своей экономики. Весьма значительное место в этом опыте занимает практика рационализации и реконструкции нефтяной промышленности Советского Азербайджана.

Следует отметить, что в целом по истории восстановления и реконструкции нефтяной промышленности Азербайджана (1921—1925 гг.) опубликован ряд ценных работ¹. Однако в них исследуется история

¹ Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963; История Азербайджана в трех томах, т. III, ч. 1, Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1963; А. П. Алиев. Развитие азербайджанской, нефтяной промышленности в годы Советской власти. Азербайджан, Баку, 1957 (на азерб. яз.); А. М. Гиндин. Из истории борьбы партии за восстановление и реконструкцию нефтяной промышленности в Азербайджане (1921—1925 гг.); «Вопросы истории КПСС», № 5, 1967; А. Б. Расулов. Из истории развития азербайджанской нефтяной промышленности. Азербайджан, Баку, 1962 (на азерб. яз.); М. С. Искендеров. Азербайджанская партийная организация в борьбе за восстановление и реконструкцию нефтяной промышлен-

борьбы трудящихся за восстановление нефтяной промышленности в целом. Вопрос о рационализации нефтяной промышленности не получил еще достаточной научной разработки.

Рационализация нефтяной промышленности Азербайджана началась вскоре после установления Советской власти, национализации нефтяных промыслов (24 мая 1920 г.). Ее сущность сводится в основном к трем направлениям:

а) создание новых предприятий на основе последних достижений науки и техники;

б) коренное переоборудование действующих предприятий путем введения лучшего технического оборудования;

в) проведение практических мероприятий в целях максимального использования наличного оборудования, переустройство производства, изыскание новых резервов, целесообразная организация труда и ускорение производственных процессов².

После победы Советской власти трудящиеся Азербайджана, в частности бакинские нефтяники, со всей силой ощущали действительную заботу Коммунистической партии и Советского правительства и лично В. И. Ленина. Многочисленные документы свидетельствуют о его постоянном внимании к вопросам восстановления и развития экономики республики.

В. И. Ленин придавал колоссальное значение быстрейшему восстановлению Бакинского нефтепромыслового района, буквально с первого дня победы Советской власти в Азербайджане с огромным вниманием следил за ходом восстановительных работ. «Необходимо, — писал В. И. Ленин в мае 1921 года, — усилить внимание и заботу о Баку»³. Он требовал от Главкомнефти систематической информации о положении дел в Баку. В. И. Ленин считал, что «вся программа работ Главкомнефти носит ответственный, крайне срочный характер по экстренным планам снабжения страны топливом» и что «всякое промедление по осуществлению программы наносит непоправимый вред Советской республике»⁴.

В ноябре 1920 г. ЦК РКП(б) создал специальную комиссию по нефтяным вопросам и направил ее в Азербайджан с задачей: определить «пути подъема и дальнейшего развития нефтяной промышленности, проведение ее коренной технической реконструкции и внедрения наиболее передовых методов добычи нефти»⁵.

Совет труда и обороны РСФСР 15 июня 1921 г. постановил в целях создания условий для формирования работ в Бакинском нефтепромысловом районе выделить нефтяную промышленность со всеми входящими в нее предприятиями (нефтедобывающая, нефтеперегонные заводы и склады) в особую ударную группу. Хозяйственным органам республики предлагалось удовлетворить в первую очередь нужды и запросы Главкомнефти на материалы, оборудование, денежные знаки. Были также

ности республики — 1921—1925 гг. Тр. Ин-та истории и философии АН Азерб. ССР, т. III, Баку, 1953; Е. А. Токарежеский. Начало восстановления нефтяной промышленности Азербайджана (1920—1922 гг.). Тр. Азерб. филнала ИМЭЛ при ЦК ВКП (б), т. VIII. Баку, 1947; его же. Очерки Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921—1925 гг.). Баку, 1956; его же. Советский Азербайджан — передовая индустриальная республика. В кн.: «40-летие Азербайджанской Советской Социалистической Республики», Баку, 1960.

² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов, т. I. М., 1957, стр. 668.

³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 52, стр. 217.

⁴ Ленинский сборник, XXIV, стр. 74.

⁵ БСЭ, изд. 2-е, т. 29, стр. 530 (подчеркнуто нами — Т. Э.).

намечены конкретные меры по улучшению снабжения нефтяников и членов их семей продовольствием, одеждой и пр. По этому же решению СТО в Баку была послана комиссия, в задачу которой входило урегулирование вопросов, связанных с повышением производительности труда, внедрением новой техники, снабжением рабочих и т. д.

По личному указанию В. И. Ленина в Баку направлялись эшелоны с продовольствием, одеждой для рабочих, лесом, различным оборудованием. В ответ бакинские нефтяники, проявив высочайшее мужество и героизм, сумели под руководством партийных организаций быстро добиться восстановления и рационализации нефтяной промышленности республики⁶.

Высокую оценку их усилиям дал В. И. Ленин в своем докладе о деятельности ВЦИК и Совнаркома на VIII Всероссийском Съезде Советов 22 декабря 1920 г. «Теперь, — говорил он, — при громадном энтузиазме, который проявляют рабочие в Азербайджанской республике, при умелых руководителях, данных Совнархозом, дело с нефтью идет хорошо, и мы начинаем становиться на собственные ноги и с топливом»⁷.

В ноябре 1922 г. при «Азнефти» было образовано особое техническое бюро (ТБ). По выражению председателя Управления «Азнефти» А. П. Серебровского, «техническое бюро — это мозг Азнефти, в коем сосредоточено все техническое руководство предприятий «Азнефти»⁸. Бюро занималось разработкой новых методов производства, различных технических усовершенствований и т. д. При нем была создана комиссия по рационализации и изобретательству⁹.

В 1922 г. по инициативе С. М. Кирова бакинские нефтяники возобновили засыпку Биби-Эйбатской бухты. В апреле 1923 г. был создан нефтепромысел, названный трудящимися Бухтой Ильича, где уже в конце двадцатых годов работало более 50 буровых станков¹⁰.

В том же году развернулось строительство новых объектов. В январе 1922 г. началась работа по освоению площади бывшего Солдатского базара в Сабунчах, где через четыре с половиной месяца 22 мая буровая № 23 дала нефть. С первого советского промысла уже в 1925 г. было добыто 1500 тыс. пудов нефти¹¹. Вскоре этот промысел стал образцовым. Вместо многочисленных открытых сточных линий, характерных для нефтепромыслов дореволюционной России, здесь была построена сеть трубопроводов и резервуаров, организована закрытая эксплуатация, что позволило сохранить легкие фракции нефти. Большой вклад внесли в строительство промысла новаторы производства — буровые мастера Гусейн Али Салимов, Аббас Салимов, Ага Керимов, слесари Лука Шмидт, А. А. Агафонцев, ст. рабочий Баба Исаев и мн. др.¹² Ныне этот промысел носит имя С. М. Кирова.

В 1923 г. наибольшего размаха достигла работа по рационализации во всех сферах производства азербайджанской нефтяной промышленности. К этому времени, в частности, относятся: переход в области добычи нефти к глубинным насосам вместо примитивной желонки. Этот переход привел к увеличению добычи нефти и облегчил труд нефтя-

⁶ К. А. Халилов. Азербайджанская Советская Социалистическая Республика. М., 1972, стр. 8, 25, 26.

⁷ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 42, стр. 151.

⁸ «Бакинский рабочий», 1 октября 1925 г. (подчеркнуто нами — Т. Э.).

⁹ Азербайджанская нефтяная промышленность 1933 г. Баку, 1935, стр. 10.

¹⁰ «Вышка», 6 мая 1973 г.

¹¹ Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет национализации. Баку, 1930, стр. 72.

¹² «Бакинский рабочий», 5 января 1923 г.

ников. Значительное число рабочих азербайджанской нефтяной промышленности, занятых тяжелым трудом — тартанием нефти, перешли на другие участки работы, освоили новые профессии¹³.

Несколько тысяч тартальщиков были направлены на те участки, где ощущалась нужда в рабочей силе. Глубинные насосы в короткий срок повсеместно вытеснили желонку. В октябре 1923 г. число насосных скважин равнялось 7¹⁴, в октябре 1924 г. — 105¹⁵. Уже в ноябре 1925 г. на промысел им. С. М. Кирова и в Сабунчах на буровой № 72 устанавливается тысячный глубинный насос¹⁶.

Эффективность глубинно-насосной эксплуатации заключалась в ее экономичности, увеличении добычи нефти, в сохранении нефтяных пластов. Экономия, полученная от применения глубинных насосов, составляла внушительную сумму. Только за один 1925/26 операционный год эксплуатация глубокими насосами на промыслах «Азнефти» дала экономии 7222 руб.¹⁷

Наладилось нефтеперегонное дело. В 1924/25 хоз. году нефти было перегнано 3116 т¹⁸. Испокон веку черными называли районы, где сосредоточены нефтеперерабатывающие предприятия. И действительно, клубы черного дыма всегда стояли над заводами, закрывая небо, съедая растительность, оседая в легких... Теперь эти мрачные тучи рассеялись, засияло голубое небо.

Этому способствовало еще одно обстоятельство. В бакинских недрах много попутного газа. Десятилетиями этот газ бесполезно растрачивался, уходил в воздух. В 1924—1925-х годах его стали собирать и по трубам доставлять в топки котлов электростанций, использовать для отопления жилых домов. Раньше в Баку из каждой добываемых 5 т нефти одну тонну расходовали на так называемые собственные нужды. Теперь промышленность и город полностью обеспечиваются газом.

Из промысловых районов, из жилых кварталов исчезли дым и копоть. В 1924/25 г. добыча газа составила 84,2 тыс. т¹⁹.

Интенсивно наращивалась электрическая база, так как в основе всего плана рационализации лежала идея ленинской электрификации. Ранее на апшеронских промыслах действовало множество мелких паровых двигателей, в большинстве своем давно устаревших. Уже в 1923/24 году 1655 скважин работали на электроэнергию. В сентябре 1924 г. добыча нефти с помощью электромоторов составила 83,4%²⁰, в сентябре 1925 г. 91,3% всей добываемой в Баку нефти²¹. К началу 1926 г. все паровые двигатели были заменены электромоторами.

Одновременно в Азербайджане создавалась машиностроительная и ремонтная база. Огромное хозяйство «Азнефти» не могло целиком зависеть от оборудования, завезенного за тысячу километров, доказывал А. П. Серебровский — крупнейший специалист и талантливый органи-

¹³ Е. А. Токарьевский. Очерки истории Советского Азербайджана (1921—1925 гг.), стр. 114.

¹⁴ Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет национализации, стр. 74.

¹⁵ Архив Объединения «Азнефть», ф. 2/П, оп. 668, д. 9773, л. 26; ЦГАОР СССР, ф. 5459, оп. 8, д. 34, л. 22.

¹⁶ 15 лет нефтяной промышленности Советского Азербайджана. Баку, 1935, стр. 63.

¹⁷ ЦГАОР СССР, ф. 5459, оп. 8, д. 183 б, л. 13.

¹⁸ Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет национализации, стр. 72.

¹⁹ Архив Объединения «Азнефть», ф. 2/П, оп. 4663, д. 231, л. 79.

²⁰ Там же, ф. 2/П, оп. 9338, д. 41.

²¹ ЦГАНХ СССР, ф. 4372, оп. 5, д. 236, л. 74.

затор. И в Баку выросло нефтяное машиностроение — заводы им. лейт. Шмидта, С. М. Кирова, Ф. Э. Дзержинского, «Бакинский рабочий». Постепенно наладилось производство промышленного оборудования, инструментов, начали выпускать на месте даже часть сложнейшей аппаратуры для нефтеперерабатывающих предприятий. Причем оборудование, которое производилось в гор. Баку, по своему качеству не уступало заграничным образцам, а себестоимость его была значительно ниже.

Достаточно привести несколько цифр. Еще в 1924 г. 54% оборудования, вновь установленного в гор. Баку, приходилось на долю импортного²². Число механизмов, получаемых промыслами и нефтеперерабатывающими заводами, росло с каждым годом. А удельный вес импортного оборудования падал. В 1925 г. на его долю пришлось 13,5%²³, а вся основная потребность удовлетворялась отечественным производством; при этом значительную роль играла продукция машиностроительных предприятий «Азнефти».

Действительно, в документах тех лет часто проскальзывает мысль, что при создании нашей социалистической нефтяной промышленности мы перенимали американские методы производства, что вследствие отсутствия необходимого оборудования мы вынуждены были покупать его за границей. И отсюда, как вывод, что наша социалистическая нефтяная промышленность выросла на капиталистической технике. Однако факты опровергают эту версию как несостоятельную.

В самом деле, у молодого Советского государства не было достаточно необходимого оборудования и не было достаточных средств для его закупок. При национализации в бюджет республики поступило всего денежных знаков в сумме около 80 000 руб. золотом, а задолженность по заработной плате рабочим составляла 200 000 руб. золотом²⁴.

Работы по технической реконструкции нефтяных промыслов, по рационализации производства развернулись в 1923 г., когда финансовое положение республики несколько выправилось и «Азнефть» получила возможность производить закупки необходимого оборудования. Однако закупки эти за рубежом имели настолько малый удельный вес в общей сумме, что, безусловно, не могли играть решающей роли в становлении социалистической нефтяной промышленности.

Например, в 1923/24 г. было произведено закупок оборудования «Азнефтью» всего на сумму 37 759 181 руб.

Небезынтересен и тот факт, что передовые методы бурения и нефтедобычи, которые «заимствовали» бакинские нефтяники у Америки, родились в России. Так, например, еще в 1884 г. чиновник горного управления Ф. А. Семенов внес ряд предложений по улучшению нефтедобычи на бакинских нефтяных промыслах. Им, в частности, был предложен «земляной бур» для углубления скважин. В 1848 г. была пробурена первая скважина в мире — в Баку. В США первая скважина пробурена в 1859 г., т. е. спустя 11 лет.

В 1865 г. инженер Иваницкий предложил глубинные насосы. Бакинские нефтепромышленники это предложение не приняли, и они нашли широкое применение лишь после 1920 г.

В 80-х годах прошлого столетия русские инженеры В. Г. Шухов

²² Архив Объединения «Азнефть», д. 2/П, оп. 668, д. 9341, л. 13.

²³ Там же, лл. 13, 14; д. 9344, л. 12.

²⁴ ПААФ ИМЛ, ф. 2, оп. 22, д. 15, л. 3.

²⁵ Архив Объединения «Азнефть», ф. 2/П, оп. 668, д. 9341, л. 14.

и А. В. Бари предложили компрессорный способ добычи нефти, но освоить этот способ начал только после установления Советской власти.

Перед первой мировой войной бакинский инженер А. С. Арутюнов предложил конструкцию электропружинного центробежного насоса. Но и это предложение нефтепромышленники не использовали.

Факты неопровержимо доказывают, что не зарубежная, а своя, отечественная техника и оборудование, помноженные на патристический энтузиазм советских людей, озаренных глубокой верой в марксистско-ленинское учение, руководимых Коммунистической партией, явились основой социалистической нефтяной промышленности.

Можно с твердой уверенностью сказать, что пролетариат бакинских промыслов был передовым отрядом рабочего класса в нашей стране. К началу 1923 г. соотношение членов партии, работающих непосредственно на производстве, к общей численности партийной организации в Баку было выше, чем где-либо в СССР. Так, члены партии, занятые непосредственно на производстве, составляли: в Ленинграде — 11%, в Москве — 8—9%, а в бакинской организации — 42,2%. Если же учесть и кандидатов в члены партии, то этот показатель поднимается до 60%²⁶.

Бакинский рабочий класс стал надежной опорой партии во всей ее деятельности. Поэтому разработанные Коммунистической партией и Советским правительством мероприятия по рационализации и реконструкции нефтяной промышленности находили полное одобрение и поддержку со стороны рабочих-нефтяников.

Переломным годом в рационализации бурения в нефтяной промышленности явился 1924/25 год. К этому времени вращательное и канатное бурение вышло из стадии опытов и нашло широкое применение. В нефтяной промышленности стали использоваться также такие технические новшества, как турбобур, изобретенный бакинским инженером М. А. Капелюшниковым. В 1924 г. турбобуром впервые пробурена нефтяная скважина на нефтепромысле в районе Биби-Эйбата, и с этих пор турбобур стал применяться в промышленных условиях.

К числу крупных изобретений талантливого бакинского инженера М. А. Капелюшникова относятся внедрение долот-расширителей для вращательного бурения с промывкой забоя, устройство для бурения скважин вращательным способом с помощью бурильного аппарата и др.²⁷

В исследуемый период вращательное бурение было самым эффективным и экономичным. Расходы на вращательное бурение были на 39,5% меньше, чем на штанговое²⁸. Проходка одного метра (в суммарном выражении) вращательным бурением обходилась дешевле штангового на 136 р. 73 к.²⁹

Жизнь давно доказала, какой благодатный простор открывает социализм для расцвета талантов миллионов людей, для проявления их творческих сил и способностей. «Я повторяю не однажды сказанное, — писал А. М. Горький, — нигде в прошлом, даже в эпохи величайших напряжений энергии, как например, в эпоху Возрождения, количество талантов не росло с такой быстротой и в таком обилии, как растет оно у нас за время после Октября».

Постепенно рабочие накапливали опыт созидательной работы. В декабре 1917 г. В. И. Ленин в статье «Как организовать соревнование?» высоко оценил первые шаги созидания победившего пролетариата. А

12 января 1918 г. на III Всероссийском съезде Советов он говорил: «Загляните в самые недра трудового народа, в толщу масс, там кипит организационная, творческая работа, там бьет ключом обновляющаяся, осязаемая революцией жизнь»³⁰.

Творческая активность рабочего класса в борьбе за развитие социалистического производства нашла свое яркое проявление в росте рационализаторских предложений. В этой связи интересно отметить, что из всех авторских заявок, поступивших в царской России в период с 1896 по 1917 г., 70% принадлежало иностранцам и только 30% гражданам России³¹. В Советской стране к октябрю 1924 г. 79% всех заявок на изобретение поступило в основном от рядовых рабочих³².

Если в 1924/25 операционном году из выдвинутых рабочими нефтяной промышленности рационализаторских предложений 56 имели крупное значение, то в 1925/26 г. их число выросло до 123³³. В 1926/27 г. большое количество поступивших рационализаторских предложений в нефтяной промышленности внесли рабочие системы «Азнефти» — 186³⁴.

Среди них преобладающее число предложений представляли большую ценность для дальнейшего развития производства, были экономически эффективными. Например, на нефтеперегонном заводе им. Буденного в 1925 г. рационализаторы разработали метод использования гидравлической смолы, что привело к уменьшению нагрузки котлов, и в результате значительно сократились расходы топлива³⁵. Один из старейших нефтяников буровой мастер Сумбат Фатали изобрел аппарат для автоматической подачи инструмента при канатном бурении, дающий большой выигрыш во времени. Слесарь А. В. Баринов сконструировал станок для холодного гнутья отводов (труб для нефтяной промышленности). Новый станок отличался большой производительностью и простотой устройства. За 8 ч рабочего времени на этом станке изготовлялось отводов в 350 раз больше, чем при существовавшем ранее кустарном методе³⁶. Это позволило резко сократить численность рабочих, занимавшихся гнутьем отводов, дало большую экономию средств. Характерно, что в 1925/26 г. 73% всех рационализаторских предложений в нефтяной промышленности внесли рабочие³⁷. Это еще раз доказывает то, что власть Советов открыла трудящимся массам дорогу к науке, технике, дала возможность проявить свои способности, умение, талант. С каждым годом росла заинтересованность рабочего класса в развитии производства и его восторженное усердие. Рационализация и изобретательство с каждым годом принимали массовый характер и стали более эффективными, что свидетельствует о росте технического творчества трудящихся на предприятиях.

Итоги рационализаторских мероприятий в период восстановления народного хозяйства подвело Первое всесоюзное совещание по рационализации производства, созванное Президиумом ВСНХ СССР в Москве, в ноябре 1925 г. От «Азнефти» на этом совещании участвовали четыре представителя. Доклад, сделанный представителем «Азнефти» В. К. Леveckим на объединенном заседании «О работах по рационали-

³⁰ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 35, стр. 283.

³¹ ЦГАОР СССР ф. 3429, оп. 14, д. 9, л. 11.

³² Там же.

³³ «Бакинский рабочий», 26 октября 1926 г.

³⁴ Там же, 7 июня 1927 г.

³⁵ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1114, оп. 2, д. 3403, лл. 11, 12.

³⁶ СССР в период восстановления народного хозяйства. Сб. документов. М., 1950, стр. 360.

³⁷ «Бакинский рабочий», 7 июня 1927 г.

²⁶ ПААФ ИМЛ, ф. 2, оп. 22, д. 15, л. 14.

²⁷ ЦГАОР СССР, ф. 3429, оп. 14, д. 9, л. 11.

²⁸ Там же, ф. 5459, оп. 8, д. 1836, л. 14.

²⁹ Там же.

зации «Азнефти», был одобрен и вызвал большой интерес у участников совещания³⁸.

Мероприятия по рационализации нефтяной промышленности республики были обсуждены на VII съезде АКП(б) в ноябре—декабре 1925 г. На съезде отмечались огромные успехи, достигнутые бакинскими нефтяниками. Делегаты указывали, что если в 1920/21 г. общая проходка в бурении составляла всего 3,4 тыс. м, то в 1924/25 г. она была доведена до 118,8 тыс. м³⁹.

Как видно, новые способы бурения, а также рационализация существовавших способов позволили резко повысить скорость проходки и снизить себестоимость одного метра скважины. Если себестоимость метра проходки по Объединению «Азнефть» в 1922/23 г. составляла 394 р. 30 к., то в 1925/26 г.—217 р. 95 к.⁴⁰ Надо отметить, что в эксплуатационном бурении снижение себестоимости было еще больше. Применение новых способов бурения за один только год (с 1 июля 1925 по 1 июня 1926 г.) дало экономию около 15 млн. руб.⁴¹

В годы восстановления добыча нефти возросла с 2457,3 тыс. т в 1921 г. до 4662,6 тыс. т в 1925 г.⁴² Глубинные насосы за короткий срок повсеместно вытеснили примитивную желонку. Только за один 1924/25 операционный год ими были оборудованы 782 скважины⁴³.

Рационализация оборудования скважин давала возможность увеличения бензиновых примесей и газа. Добыча газа составляла в 1921—1922 гг. 23,6 тыс. т, а в 1924/25 г. уже — 84,2 тыс. т⁴⁴ (в переводе на нефть). Использование газа и увеличение выхода бензина за один год (июль 1925 — июнь 1926 гг.) дали экономию в сумме свыше 6 млн. руб.⁴⁵ Объем работ по электрификации был огромным по тем временам. Всего за пять лет (1921—1925 гг.) было электрифицировано 1100 буровых, 1592 эксплуатационные скважины, 105 компрессоров, 113 насосов и т. д.⁴⁶

Большие успехи были достигнуты и в рационализации переработки нефти. За один только 1925/26 г. доходы увеличились более чем на 16 млн. руб.⁴⁷

С. М. Киров, выступая на VII съезде (декабрь 1925 г.) Коммунистической партии Азербайджана, оценил пройденный этап, как **свершение технической реконструкции в нефтяной промышленности**⁴⁸.

Рационализация нефтяной промышленности явилась крупной победой Коммунистической партии Азербайджана и трудящихся республики. К решению этой важной проблемы азербайджанские нефтяники приступили в числе первых в Советском Союзе. Они также одними из первых и завершили начальный этап рационализации. «Азербайджанская нефтяная промышленность стала на путь коренных реформ в деле производства нефти, в деле рационализации сделала больше, чем какая-либо другая отрасль промышленности СССР»⁴⁹, — отмечал в

своем протоколе Президиум СТО СССР при обсуждении проекта пятилетней программы развития промышленности страны*.

За успешное восстановление и рационализацию нефтяной промышленности приказом ВСНХ от 27 мая 1925 г. за подписью председателя Ф. Э. Дзержинского рабочим и служащим «Азнефти» была объявлена благодарность.

Одержав блестящую победу, бакинские нефтяники тем самым продемонстрировали свой высокий революционный дух, сознательную творческую активность в труде, настойчивость и выдержку, готовность идти на жертву во имя процветания социалистического Отечества.

Восстановление и рационализация нефтяной промышленности Азербайджана, осуществлявшиеся на новой технической базе, имели огромное значение для народного хозяйства Закавказья и всего Советского Союза. В 1925 г. продукция нефтяной промышленности составляла половину всей валовой продукции промышленности Закавказья. Баку, являвшийся одной из главных топливных баз страны, давал 68,9% всей нефтедобычи СССР⁵⁰.

Проведенная рационализация бакинских нефтепромыслов не только обеспечила жидким топливом Страну Советов, но и позволила непрерывно увеличивать экспорт советской нефти за границу. Бакинская нефть играла все возрастающую роль в советском экспорте. Вывоз бакинской нефти за границу в 1924/25 г. превысил уровень 1913 г. примерно на 47%⁵¹. Особо быстро росли производство и экспорт бензина, керосина и смазочных масел. Если еще до национализации в Баку получали лишь около 0,4% бензина от всего количества сырой нефти, то в 1925/26 г. выход бензина от сырой нефти был доведен до 3,2%⁵². В отдельных нефтяных районах, как Биби-Эйбатский, Сураханский, этот процент доходил до 7⁵³.

Если в 1921 г. из СССР было вывезено 31,5 тыс. т нефтепродуктов, в 1925 г.—уже 1650 тыс. т⁵⁴. Все это стало возможно лишь благодаря рационализации добычи, хранения, транспортировки и переработки сырой нефти. Следует отметить, что из всех отраслей промышленности, подчиненных ВСНХ СССР, нефтяная промышленность давала наибольшее количество валюты через экспортные операции.

Величайшие усилия Коммунистической партии и Советского государства, организованный трудовой подъем масс, героический подвиг рабочего класса обеспечили успешное преодоление трудностей восстановительного периода. Твердо следуя ленинским указаниям, партия обеспечила неуклонный подъем нефтяной промышленности, рационализировала ее производство, что явилось важным звеном в создании материально-технической базы социализма.

Коммунистическая партия и Советское правительство высоко оценили героические усилия рабочих. В 1921 г. было учреждено звание

³⁸ «Вышка», 4 ноября 1925 г.

³⁹ Архив Объединения «Азнефть», ф. 2/П, оп. 4663, д. 231, инв. 80, л. 39.

⁴⁰ Там же, л. 112.

⁴¹ ЦГАОР СССР, ф. 5459, оп. 7, д. 89, л. 82.

⁴² Архив Объединения «Азнефть», ф. 2/П, оп. 4663, д. 231; инв. 80, л. 1.

⁴³ ЦГАОР СССР, ф. 5449, оп. 8, д. 34, л. 22.

⁴⁴ Архив Объединения «Азнефти», ф. 2/П, оп. 4663; д. 231, инв. 80, л. 79.

⁴⁵ ЦГАОР СССР, ф. 5459, оп. 7, д. 89, л. 82.

⁴⁶ Там же, оп. 8, д. 183 б, л. 26.

⁴⁷ «Нефтяное хозяйство», 1925, № 5, стр. 95; ЦГАОР СССР, ф. 5459, оп. 8, д. 183б, л. 26.

⁴⁸ «Бакинский рабочий», 3 декабря 1925 (подчеркнуто нами — Т. Э.).

⁴⁹ ЦАНХ СССР, ф. 4372, оп. 5, д. 375, л. 184 (подчеркнуто нами — Т. Э.).

* К началу 1926 г. нефтяная секция особого совещания под руководством проф. И. М. Губкина разработала наметки нефтяного пятилетнего плана 1925/26, 1929/30 гг.

⁵⁰ Архив Объединения «Азнефть», ф. 2/П, оп. 4663, д. 231, инв. 80, л. 5.

⁵¹ Подсчет сделан нами. ЦГАНХ СССР, ф. 4372, оп. 5, д. 375, л. 184, 185.

⁵² ЦГАНХ СССР, ф. 4372, оп. 5, д. 375, л. 182.

⁵³ Там же, оп. 5, д. 375, л. 183.

⁵⁴ «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1926, № 1, стр. 32.

«Герой Труда», которое присваивалось за особые трудовые подвиги, образцовую работу и активную общественную деятельность*.

Самоотверженный героический труд рабочих-нефтяников Азербайджана был высоко оценен партией и правительством. В ноябре 1926 г. на торжественной конференции профсоюза горнорабочих, посвященной двадцатилетию союза, председатель АзЦИКа С. Агамали оглы объявил постановление Президиума АзЦИКа о присвоении звания Героя Труда и награждении орденами Трудового Красного Знамени Азербайджанской ССР 10 нефтяников с трудовым стажем более 20 лет⁵⁵.

Проводимые Коммунистической партией и Советским правительством мероприятия по восстановлению и созданию социалистической нефтяной промышленности в 1921—1925 гг. означали полную техническую реконструкцию на основе новейших научно-технических достижений.

Экономическим фундаментом этого технического прогресса явился социалистический уклад, возникший после победы социалистической революции ликвидации частной собственности на средства производства, материальную основу рационализации составили отечественная советская техника и оборудование.

Великой созидательной силой в осуществлении рационализации и реконструкции нефтяного производства, в создании социалистической нефтяной промышленности явился героический бакинский рабочий класс, вдохновляемый и руководимый своим испытанным авангардом — Коммунистической партией Азербайджана.

Всенародное социалистическое соревнование, родившись из искр «великого почина», из первых социалистических договоров и ударных бригад первых пятилеток, стало ныне неотъемлемой частью советского образа жизни, мощным стимулом роста темпов нашего строительства. И правофланговыми идут новаторы производства, люди повседневного творческого поиска. В каждом рабочем коллективе есть такие люди. Они трудятся с неизменной смекалкой, постоянно вносят новое в производственный процесс.

За четыре года девятой пятилетки в Азербайджане в производство внедрено 120 тыс. рационализаторских предложений, сумма экономии от которых превысила 155 млн. руб. Это будет достойным вкладом рационализаторов в создание материально-технической базы коммунизма⁵⁶.

Т. J. Эфендијев

Өлкәнин халг тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә (1921—1925-чи илләр) Азәрбајҹанын нефт сәнајесинин сәмәрәләшдирилмәси тарихиндән

ХУЛАСӘ

Республика нефт сәнајесинин сәмәрәләшдирилмәсинә Азәрбајҹанда Совет һакимийјәтинин гәләбәсиндән сонра башланмышдыр. Онун бәрпа вә инкишаф етдирилмәси үчүн В. И. Ленинин мүнтәзәм олараг

* С 1927 г. звание «Герой Труда» стало присваиваться по представлению ВЦСПС или Совета профсоюзов соответствующей союзной республики, имеющим заслуги в труде и проработавшим на производстве не менее 35 лет («Известия» 5 августа 1927 г.).

⁵⁵ К. Гусейнов, М. Найдель. Профсоюзы Советского Азербайджана, Профиздат, 1962, стр. 157.

⁵⁶ «Бакинский рабочий», 10 декабря 1974 г.

хүсуси гәјҹы вә көстәриши илә Азәрбајҹана мүтәхәссисләр, аваданлыг, Бақы фәһләләри үчүн әрзаг вә кејим көндәрилирди.

В. И. Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутан Азәрбајҹан партија тәшкилаты нефт сәнајесини бәрпа вә инкишаф етдирмәк үчүн бүтүн гүввәләри сәфәрбәрлијә алды. 1923-чү илдән башлајараг нефт чыхарылмасы, газма вә нефт е'малы ишләри сәмәрәләшдирилир, мә'дәнләр јени техника вә аваданлыгла тә'мин едиллирди.

Коммунист партијасынын көрдүјү тәдбирләр Бақы фәһләләри тәрәфиндән гызғын мүдафиә едиллирди. Партијанын рәһбәрлији алтында Бақы нефт сәнајесиндә дә бәрпа ишләри баша чатдырылды вә онун сәмәрәләшдирилмәси сәһәсиндә чох бөјүк мүвәфғәјјәтләр әлдә едилди. һәр шәјдән әввәл нефт истәһсалы хејли артды вә беләликлә дә өлкәнин халг тәсәррүфатыны дуру јаначагла тә'мин етмәјә имкан јаранды. Тәкчә ону көстәрмәк кифәјәтдир ки, бәрпа дөврүнүн ахыры үчүн Азәрбајҹан нефт сәнајеси өлкәнин бүтүн нефт истәһсалынын тәҗрибән 70 фәизини веририди. Нефт сәнајесинин сәмәрәләшдирилмәси ејни заманда хариҷ нефт ихрачыны хејли артырмаға имкан верди. Көрүндүјү кими Азәрбајҹан нефт сәнајеси өлкәмиздә социализмин мадди-техники базасынын јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Ғејд етмәк лазымдыр ки, нефт сәнајесинин сәмәрәләшдирилмәсиндә, онун техники чәһәтдән јенидән гурулмасында әсас гүввә Азәрбајҹан Коммунист партијасынын рәһбәрлик етдији гәһрәман Бақы фәһләләри олмушдур.

А. Г. ВОРОБЬЕВА

ДЕМИДОВСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(К истории азербайджано-русской торговли середины XVIII века)

К середине XVII в. значительно расширились и окрепли связи России со многими странами Востока и вопросы восточной политики заняли важное место в русской дипломатии и экономике. Надо отметить, что в силу выгодного географического расположения, наличия удобных морских гаваней, по причине, наконец, того, что две трети вывозимого из прикаспийских областей шелка-сырца падали на долю Азербайджана, именно Азербайджан, входивший в это время в состав Сефевидской державы, привлекал особое внимание русского правительства.

Развитие многих народов к середине XVII в. достигло такого уровня, когда в их экономике большую роль стало играть крупное купечество, осуществлявшее широкие внешнеторговые операции, а также связывающее экономические центры с различными областями.

Накопление торгового капитала и расширение торговли содействовали увеличению производства как в России, так и в Азербайджане тех товаров, которые пользовались спросом на зарубежных рынках, тем более, что некоторые товары, как-то: меха, шелковые изделия, хлопчатобумажные ткани, кожа и кожаные изделия — все больше и больше входили в быт обоих народов.

И к середине XVII в. для русского правительства становится очевидным, что прикаспийские области Ирана и Азербайджана — наилучший торговый партнер, ибо каждая из сторон производила товары, необходимые для другой, не угрожала при этом ввозом товаров, производимых партнером.

С другой стороны, для экономической жизни Азербайджана в условиях разорительных войн, происходивших на его территории между турецкими султанами и сефевидскими шахами, упадка караванной торговли Востока с европейскими странами быстрое возрастание торговли с Россией являлось важным стимулом развития некоторых отраслей хозяйства, особенно шелководства и производства изделий из шелка.

Необходимо отметить, что и в русской и в советской историографии вопросы русско-сефевидских, а в том числе и русско-азербайджан-

ских, торговых отношений конца XVI—начала XVIII в. получили должное освещение¹.

Советские историки, занимающиеся проблемами средневековья, ввели в научный оборот много ценных источников по данной теме, определили место Азербайджана в русской внешней политике XVII—XVIII вв., раскрыли ряд важных вопросов по азербайджанско-русским связям той эпохи.

В разработке данной проблемы немаловажное значение имеют документы и воспоминания современников (как русских, так и иностранцев), свидетельствующие об интенсивности азербайджано-русских торговых отношений того периода.

Ярким примером крупных масштабов торгового оборота в азербайджано-русской торговле рассматриваемого времени может служить, так называемый «Отчет о Демидовской экспедиции 1663 года». Дело о Демидовской экспедиции хранится в ЦГАДА, в фонде Оружейной палаты². В работах по истории русско-восточной торговли были использованы лишь некоторые отдельные данные этого ценного источника. В целом же Демидовская экспедиция до сих пор не нашла подробного освещения и тщательной разработки. Выехала эта экспедиция в «171 (1663) году — июля в 10 день... в Персидскую землю для продажи и мена на товары, по Приказу его великого государя... с подъячим с Кирюшкою Демидовым с товарищами»³.

Русское правительство придавало этой экспедиции большое значение, ибо для проведения ее «по указу великого государя велено дать... самых лучших и знающих людей»⁴.

На продажу Демидов вез соболей «по цене шесть тысяч рублей»⁵, сукон «на четыре тысячи пятьдесят рублей»⁶, и всего товаров на «семьдесят на шесть тысяч... з деньгою»⁷.

Помимо значения самого факта организации Русским государством такой крупной торговой экспедиции, весьма интересно упоминание в перечне ее товаров, золотых и серебряных денег. «А что золотых и денег

¹ Н. М. Карамзин. История государства Российского, т. 9, СПб., 1821; С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 5, 6, 7, М., 1861; В. О. Ключевский. Сказания иностранцев о Московском государстве, М., 1866; С. А. Белокуров. Материалы для русской истории, М., 1888; Н. И. Костомаров. Очерки торговли Московского государства в XII—XVIII вв. СПб., 1862; П. П. Мельгунов. Очерки по истории русской торговли IX—XVII вв. М., 1905; А. Я. Шаповалов. Торговля Московской Руси с Персией в XVI—XVII вв. Киев, 1915; В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч., т. II (I), М., 1963; Е. С. Зевакин. Очерки по истории Азербайджана и Ирана XVI—XVII вв., ч. I, Баку, 1938; М. А. Полневков. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. Тифлис, 1928; Н. А. Бакланова. Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII в. М., 1928; И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI—XVII вв. В кн.: «Сборник статей по истории Азербайджана», вып. 1, Баку, 1949; М. В. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в., М., 1956; А. Н. Гусейнов. Азербайджано-русские отношения XV—XVII вв. Баку, 1963; Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965; М. Х. Гейдаров. Городская жизнь Азербайджана в XVII в. НАИИ АН Азерб. ССР, № 5639, 1963 г.; его же. Ремесленное производство в городах Азербайджана XVII в. Баку, 1967; С. Б. Ашурбейли. Очерки истории средневекового Баку. Баку, 1964; ее же. Торговля Азербайджана в I пол. XVIII в. Баку, 1964; Ф. М. Алиев. Место Азербайджана в международной транзитной торговле в XVIII в. В кн.: «Материалы по экономической истории Азербайджана». Баку, 1970.

² ЦГАДА, ф. 396; Оружейная палата, 1663, д. 1066; РИБ., т. 21, стр. 1146.

³ Там же, ф. 396, 1663, д. 1066, л. 2.

⁴ Там же, л. 2 и об.

⁵ Там же, л. 16.

⁶ Там же, л. 20 об.

⁷ Там же.

принять... то писано в книгах... Ис Приказу государева Большие казны три тысячи золотых. Ис Приказу государевых Тайных дел одиннадцать тысяч семьсот рублей. Из государева Мастерские палаты две тысячи пятьсот рублей. Из новгородской чети две тысячи рублей. Ис приказу сысканого денежного дела тысячи рублей. Всего семнадцать тысяч рублей⁸. Это представляется особенно необычным в связи с тем, что вывоз драгоценных металлов из России в 50—70-х гг. XVII в. преследовался⁹, ибо царская казна стремилась собрать как можно больше золота и серебра.

«По «Новоторговому уставу» (принятому официально ко времени возвращения Демидовской экспедиции, т. е. в 1667 г.) говорилось, «что «золотых и ефимок им (иностранным купцам — А. В.) не покупать, и русским людям кызылбашам¹⁰ под заповедью не продавать, и буде у них сыщут золотые и ефимки, имать на Великого Государя, потому что они многое золотых и серебро из Московского государства вывозят»¹¹. Но надо при этом учесть, что Новоторговый устав стал завершением той долгой и упорной борьбы, которую вели «великие России торговые люди...»¹² уже с конца 50-х годов за проведение меркантилистической, а также протекционистской внешней торговой политики Русского правительства¹³.

Исходя из этого, Новоторговый устав должен был прежде всего стимулировать активный баланс в области русской внешней торговли, потому чуть ли не во всех перечнях «заповедных», т. е. «запрещенных», товаров этого времени содержалось запрещение русским купцам продавать персам (в том числе и азербайджанцам — А. В.) золото и серебро¹⁴.

И лишь прельщаясь прибылью торговых операций Демидовской экспедиции, испытывая нужду в средствах, казна в данном случае делала исключение. В результате экспедиции «три тысячи золотых, московская цена им по рублю, итого три тысячи рублей, проданы в Шемахе на кызылбашские деньги по рублю по пятнадцать алтын золотой, и прибыли у них тысяча триста пятьдесят рублей»¹⁵. Прибыль же с серебряных денег пятьсот пятьдесят рублей шесть алтын четыре деньги»¹⁶.

Надо отметить, что «Сефевидское государство в отношении благородных металлов всецело зависело от заграницы, ибо разработка собственных месторождений была нерентабельной ввиду отсталости техники»¹⁷.

Полученная от продажи русской монеты прибыль свидетельствует о более высоком курсе золота и серебра в Азербайджане по сравнению с Россией. Записи, относящиеся к Демидовской экспедиции, проливают свет и еще на один немаловажный фактор азербайджано-русской

⁸ ЦГАДА, ф. 396, 1663, л. 1066, л. 20 об.

⁹ Акты исторические (далее — А. И.), т. 3. СПб., 1841, № 134, стр. 212.

¹⁰ Кызылбашами в России называли всех подданных Сефевидской державы, в том числе и азербайджанцев.

¹¹ К. Лодыженский. История русского таможенного тарифа. СПб., 1886, стр. 10.

¹² ЦГАДА, ф. 159, ПДНР, 1667, л. 690, л. 2 об.

¹³ В. Н. Бочкарев. Экономический быт в России в XVII в. В кн.: «Три века», т. 2, 1912, стр. 240.

¹⁴ А. Я. Шпаковский. Торговля Московской Руси с Персией в XVI—XVII вв., стр. 40, 41.

¹⁵ ЦГАДА, ф. 396, 1663, л. 1066, л. 22.

¹⁶ Там же.

¹⁷ А. А. Рахмани. Азербайджан в конце XVI—XVII вв. Автореф. докт. дисс., Баку, 1971, стр. 40.

торговли того времени — довольно высокую сумму побочных расходов. Так, в этой записи говорится, что «мехмандару (человек, ведающий приемом гостей — А. В.), который был у государственной казны от Ардебилля до Тавриза в провожатых, дано сорок соболей, цена четыре рубля с полтиною»¹⁸, «теврискому янышине (наместник — А. В.). Имам Ведибеку дано... товара на десять рублей две гривны»¹⁹. «В Тевризе дараге (представитель государственной власти, занимающийся базарной торговлей — А. В.) базарному дано товаров на десять рублей шесть алтын»²⁰, «мехмандару, который был от морской пристани за казною великого государя до Шемахи, дана пара соболей»²¹, товару на семнадцать рублей дано «Надыр-хану, чтоб отпустил ис Шемахи, через реку Куру на Муганскую степь преж торговых мужиков»²² и т. д.

Именно ко времени проведения Демидовской экспедиции правители Сефевидского государства, заинтересованные в расширении русской торговли на территории, подвластной Сефевидам (в том числе и в Азербайджане, ибо именно на Азербайджан выпадала основная доля русско-иранской торговли того времени), разрешили России торговать во всех владениях Сефевидов беспопынно.

По велению шаха «...великого государя Российского из его государства купчины и целовальники и торговые люди с товары, в кое время будут в наше государство, или куда пойдут нашего государства землею, и на них бывать за подводы провозу и найму, и пошлинных денег, и гостинных даров, постоялого и полавочного и наемных денег и рехтор (рахдар — таможенные пошлины — А. В.) и никаких взятков не иметь, а что им понадобится и вам бы им давать сполна и честь им воздавать и учинить как им угодно...»²³.

Хотя шахское правительство старалось создать условия для «беспышного» русского торгова, побочные расходы были настолько велики, что заносились в специальную графу расхода.

Не менее интересен перечень проданных в Азербайджане товаров.

Так, например, в Шемахе продано соболей «на две тысячи на двадцать на шесть рублей с полтиною...», сукон на четыре тысячи на четьреста на семьдесят рублей на пятнадцать алтын на две деньги...»²⁴.

В «Ардевиле (Ардебиль — А. В.) также продавали соболя, сукна...»²⁵.

Всего «русские товары, золотые и деньги и медь, и соболя, и сукна, и стамеды по московской цене на семьдесят на одну тысячу на четьреста пятьдесят на четыре рубли на два алтына на пятьдесят променею и продано на кызылбашские деньги на семьдесят на шесть тысяч на шестьсот на пятьдесят рублей на шесть алтын. И в том числе прибыли пять тысяч сто девяносто шесть рублей три алтына з деньгою»²⁶.

Интересно, что закупались товары также в основном в азербайджанских городах.

В «обиход царя» были куплены зарбафы, атласы, камки, ковры шелковые и ковры бумажные, парча, дороги (даран — шелковая ткань, шелк — А. В.), сафьяны и т. д.²⁷.

¹⁸ ЦГАДА, ф. 396, 1663, л. 1066, л. 32.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, л. 34.

²¹ Там же, л. 50.

²² Там же, л. 52.

²³ ЦГАДА, ф. ПДСЛ, 1664, л. 836, л. 4 об.; А. Я. Шпаковский. Торговля Московской Руси с Персией в XVI—XVII вв., стр. 25—26.

²⁴ ЦГАДА, ф. 396, л. 1066, 1663, лл. 37, 48.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, л. 56 об.

²⁷ Там же, л. 59.

Так например, в Шемахе куплен шелк «тевриский тысяча пятьсот фунтов, на полтора рубли фунт, итого две тысячи двести пятьдесят рублей²⁸, «на шестьсот три рубля» куплены там же киндяки²⁹, дороги на две тысячи пятьсот рублей³⁰.

Куплены также в Шемахе «сто восемь полазов (легкие коврики — А. В.), по рублю, на сумму сто семьдесят рублей...»³¹.

В Тебризе куплены сафьяны, приблизительно на шесть сотен рублей³².

Приведенный перечень купленных и проданных товаров показывает, что товарная структура не претерпела сколько-нибудь значительных изменений по сравнению с первой половиной XVII в. В данном случае отсутствует лишь упоминание красок и нефти.

О большом значении вывоза из Азербайджана шелка, шелковых и хлопчатобумажных тканей свидетельствует их высокая стоимость на московском рынке, выделение во всех русских приходо-расходных книгах этих товаров в особую статью, а также заинтересованность русского населения в восточных товарах.

Совершенно очевидно, что не все шелковые и хлопчатобумажные ткани поступали на удовлетворение царского двора. Часть товаров, видимо, более дешевых, приобреталась городским населением Руси, ибо источники говорят о том, что «московский простой люд не мог обойтись без персидских (в том числе и азербайджанских — А. В.) тканей, «...так как оне были легкие, красивые, прочные, дешевые»³³.

В течение всего XVII в. и сафьян относился к важной статье азербайджанского экспорта. Во всяком случае, наименования тебризских, ардебильских сафьянов встречаются в описях товаров, привозимых из Сефевидского государства³⁴.

Интересно отметить, что в середине XVII в., в 50—60-х годах в Москве «по приказу великого государя устроен был сафьяновый завод, а также предпринимались, правда, совершенно безрезультатные попытки наладить в России производство своего, отечественного шелка³⁵.

Так что совершенно очевидно, что все товары, вывезенные из Азербайджана Демидовской экспедицией, дали очень большую прибыль и ввоз их в Россию диктовался не случайными, а постоянными запросами русского рынка.

Часть привезенных товаров была отобрана на «государя», оставшая «пущена в расход», т. е. на продажу³⁷.

В делах Тайного приказа содержатся сведения о судьбе товаров, закупленных Демидовской экспедицией. Там говорится, что 1 августа 1667 г. по указу великого государя... товары, которые ис покупки подъячего Кирила Демидова (к тому времени сам Демидов умер — А. В.), отданы гостю Ивану Панкратьеву, и велено ему те товары продавать на гостином дворе указанною ценою всяких чинов людям...»³⁸.

²⁸ ЦГАДА, ф. 396; л. 1066, 1663, л. 80.

²⁹ Там же, л. 88 об.

³⁰ Там же, л. 90.

³¹ Там же, л. 99 об.

³² Там же, лл. 93—102.

³³ Б. Г. Курц. Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям И. Родеса. «Чтения ОИДР», кн. 2, 1915, стр. 133.

³⁴ Н. И. Веселовский. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. 3, стр. 274.

³⁵ РИБ, т. 23, стр. 1601.

³⁶ А. И. Заозерский. Вотчина Алексея Михайловича. М., 1937, стр. 28.

³⁷ ЦГАДА, ф. 396, л. 1064, л. 87 об.

³⁸ Дела Тайного приказа, т. 3, кн. 3. СПб., 1904, стр. 825.

Из разобранных нами во всех деталях записей по проведению Демидовской экспедиции совершенно очевидно, что несмотря на проводимую в середине XVII в. в России политику меркантилизма и протекционизма, торговля России с прикаспийскими областями Ирана и Азербайджана была очень выгодной для России и потому выделялась русским правительством в особую статью.

В стремлении русского правительства укрепить свою торговлю с Азербайджаном не последнюю роль играла и заинтересованность азербайджанских правителей в этой торговле.

Расширение азербайджано-русской торговли в середине XVII в., получение больших прибылей от ввозимых и вывозимых товаров определили дальнейшую экономическую политику русского правительства по отношению к Азербайджану.

А. Г. Воробьова

Демидовун Азербайджана экспедициясы (XVII эсрин орталарында Азербайжан-Рус тичарэт элагэлэринэ даир)

ХУЛАСЭ

«Демидовун Азербайджана экспедициясы» адлы мегалэ XVII эсрин орталарында Азербайжан-рус тичарэт элагэлэринэ нэср едилир. Архив материаллары вэ илк мэнбэлэр эсасында язылан бу мөвзу аз тэдгиг едилмиш вэ лазыми гэдэр өйрэнилмэмишдир. Демидов экспедициясы рус дөвлэтинин Азербайжанла Русија арасында јаранан игтисади вэ ичтиман элагэлэрэ даир көрдүјү мүһүм тедбирлерден бири иди.

Мегалэдэ һәмин дөврдэ Азербайджана кәтирилән, бурадан апарылан маллары вэ һабелэ тичарэт мәнсуллары үзэринэ гојулан веркилэрин ады вэ сијаһысы верилмишдир.

Пул-мал дөвријјэсинин эмэлэ кәлмәсиндэ Азербайджана кәтирилән гызыл вэ күмүш пулларын изаһы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир, чүнки XVII эсрдән е'тибарән башга өлкэлэрэ Русијадан гијмәтли металлларын апарылмасы гадаған едилмишдир.

Мегалэдэ көстәрилән фактлар ејни заманда XVII эсрдэ Русијанын Шәрглә апардығы тичарәтдэ Азербайжанын бөјүк транзит тичарәтиндэ хүсуси әһәмијјәтэ малик олдугу әкс етдирилир.

Г. Н. НАГИЕВА

К ВОПРОСУ ОБ УЧРЕЖДЕНИИ ПЕРВОГО РУССКОГО КОНСУЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1720 год)

Изучение истории консульства имеет большое значение для раскрытия истории международных отношений вообще и торговых, в частности¹.

История русской консульской службы в Азербайджане в XVIII в. не была предметом специального изучения, но отдельные вопросы, проливающие свет на азербайджано-русские торговые отношения в этот период, нашли свое отражение в трудах как дореволюционных², так и советских историков³. Так как Азербайджан в этот период входил в состав Сефевидского государства, в трудах русских дореволюционных историков разработка данной проблемы рассматривается в рамках учреждения русских консульств в Персии.

Азербайджан в начале XVIII в. по своим природным богатствам и военно-стратегическому положению был яблоком раздора между наиболее сильными соседними державами, в том числе и Россией⁴. В одном из документов по этому поводу говорится, что области, прилегающие к Каспийскому морю, по богатству «естественных произведений» не могли не привлечь внимание России: «...нефть, вино и шелк добывались в них в обширных размерах...»⁵.

По сведениям очевидца, только одно «Ширванское беглярбекство... приносит очень большие доходы. Достаточно известно о доходах с шелка, хлопка и шафрана. Кроме того, его почва производит очень хорошие вина, красные и белые... очень хорошие фрукты именно яблоки,

¹ Ф. Мартенс. О консулах и консульской юрисдикции на Востоке. СПб., 1873, стр. 277.

² М. Чулков. Историческое описание Российской коммерции, т. II, кн. 2. СПб., 1781; В. И. Уляницкий. Русские консульства за границей в XVIII в. М., 1899; П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа от 1722—1830 гг. СПб., 1869.

³ В. П. Лысов. Персидский поход Петра I, 1722—1723 гг. М., 1951; Ф. М. Алиев. XVIII əsrin birinchi jaryсында Азəрбајчанда тичарət. Баку, 1964; Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965; О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. М., 1966.

⁴ А. А. Абдурахманов. Азербайджан в русско-турецко-иранских отношениях. Баку, 1964, стр. 14, 41.

⁵ В. Комаров. Персидская война. 1722—1725 (Материалы для истории царствования Петра Великого). М., 1867, стр. 8.

каштаны и т. д., хороших лошадей и скот... в то же время в ней достаточно дичи, риса и зерновых продуктов, и хлеб в ней превосходен. Кроме того, имеется прекрасный порт в Баку»⁶.

Поэтому в центре внимания русского государства, создавшего торговые компании в различных странах, особое место занимал шелк-сырец Азербайджана, составлявший основу персидского экспорта⁷.

В связи с вышеописанным, прежде чем приступить к раскрытию целей учреждения первого русского консульства в Азербайджане, добавим несколько слов о социально-экономическом положении России в этот период.

Россия в конце XVII—начале XVIII в. в результате прогрессивных социально-экономических, политических, культурных преобразований имела уже все предпосылки превратиться в мощную державу. Особое развитие в этот период получило мануфактурное производство, однако из-за нехватки отечественного сырья оно не могло удовлетворить потребности страны. С началом царствования Петра I стремление к приобретению дешевых источников сырья приводит к разработке различных планов и подготовке экспедиций для изучения давно привлекавших внимание России Азербайджана и Средней Азии⁸. В интересах господствующего класса и в связи с проводимой политикой меркантилизма а также для удовлетворения потребностей развивающейся текстильной промышленности правительство Петра I всю торговлю шелком-сырцом стремилось прибрать к рукам. Наряду с этим намечалось насаждение отечественных шелководческих хозяйств⁹, так как производимый на местах, т. е. в основном в прикаспийских областях, шелк-сырец был очень дорогим.

Как было отмечено выше, прикаспийские области отличались своими природными богатствами, поэтому русское правительство понимало, что в дальнейшем за счет сборов доходных статей с шелка, хлопка, нефти, шафрана и торговых пошлин (в связи с тем, что крупные торговые центры проходили через Шемаху, Дербент и Баку) могли бы увеличиться государственные доходы¹⁰. Кроме того, обеспечение русской мануфактурной промышленности дешевым сырьем сыграло бы важную роль в развитии азербайджано-русских торговых отношений.

Таким образом Россия, присоединив эти области, могла бы превратить их в сырьевой придаток русской промышленности¹¹. Но наряду с этим перед Россией стояли и другие задачи.

Во-первых, вся торговля шелком-сырцом с европейскими державами шла через турецкие города Алеппо и Смирну, поэтому Россия стремилась русло торговли с Западом посредством выгодного Волжско-Каспийского пути направить через русские города. Последняя, обещая ряд льгот иностранным купцам, хотела быть посредницей между Западом и Востоком¹².

⁶ Корнели де Бруин. Извлечение из путешествия Корнели де Бруина (перев. с француз. Абезгуз). НАИИ, инв. 480, стр. 50.

⁷ История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, стр. 294; Ф. М. Алиев. XVIII əsrin birinchi jaryсында Азəрбајчанда тичарət, стр. 62.

⁸ В. П. Лысов. Персидский поход Петра I. 1722—1723 гг., стр. 19; История Азербайджана, т. I, стр. 295; Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, стр. 14.

⁹ Ф. М. Алиев. XVIII əsrin birinchi jaryсында Азəрбајчанда тичарət, стр. 63.

¹⁰ В. П. Лысов. Персидский поход Петра I. 1722—1723 гг., стр. 28; Е. С. Зевакин и М. А. Полиевктов. К истории Прикаспийского вопроса. Тифлис, 1933, стр. 36.

¹¹ Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, стр. 14.

¹² В. П. Лысов. Персидский поход Петра I. 1722—1723 гг., стр. 53; Ф. М. Алиев. XVIII əsrin birinchi jaryсында Азəрбајчанда тичарət, стр. 59.

Во-вторых, русским купцам открывалась широкая дорога в баснословную Индию и дальше.

Однако правительство Петра I, занятое войной со Швецией за выход в Балтийское море, не могло приступить к прямому осуществлению своей восточной политики, направленной на «завоевание Каспийского моря»¹³. В дальнейшем для описания как берегов, так и социально-экономического состояния его областей, был послан ряд экспедиций и посольств, деятельность которых не касается данной темы, поэтому мы на них останавливаться не будем.

В дальнейшем в связи с подготовкой прикаспийского похода в 1715 г. правительство Петра I издало указ об отправке в Персию русского посланника подполковника А. П. Волынского¹⁴ с секретной инструкцией «сколько у шаха в его области каких крепостей и в каких местах, коликое число войска, конницы и пехоты, артиллерии и иного ружья... и не вводят ли европейских обычаев в войне»¹⁵. Наряду с этим ему поручалось для развития торговых отношений добиться у персидского правительства прав свободного торгового пути по всей Персии и беспешинного вывоза шелка-сырца¹⁶. Следует подчеркнуть, что Петр I все надежды возлагал на гор. Шемаху, богатый шелком-сырцом и где было сосредоточено все русское купечество, и поэтому не случайно, что русский посланник большую часть времени провел в этом городе, мотивируя это невзгодами погоды. Примечательным является то, что А. П. Волынский, будучи в Исфагани, в интересах русского купечества добился заключения торгового договора с Персией. Дело в том, что здесь в Сефевидском государстве, особенно в Шемахе, чинились обиды над русскими купцами со стороны персидских начальников и таможенных служителей, взимавших непредусмотренные и излишние поборы «вопреки существующему в России равенству в платеже пошлин русскими и персидскими купцами»¹⁷. Большой урон терпели русские купцы также от грабежей и убийств. Поэтому, чтобы урегулировать торговые отношения и оградить русское купечество от злоупотреблений и притеснений, был составлен проект договора между Персией и Россией (30 июля 1717 г.) «Десять статей о купечестве под названием Ассекурации» (обнадеживания). Так как русские купцы главным образом торговали в Ширване—Шемахе, то почти все пункты так называемого текста русско-иранского договора касались торгового центра Азербайджана. Для наглядности ниже приводим отрывок из текста договора, составленного, с одной стороны, А. П. Волынским, с другой — эхтимат-уд-довлетом Фатали-ханом: «Чтобы у российских купцов выюков не развязывать, везде им свободно нанимать верблюдов, снабжать их в дорогу караульными провожатыми, когда они из Низовой в Шемаху поедут; продавать им в Шемахе товары свои по вольной ценею без обид и принуждения от беглярбегов и прочих»¹⁸.

¹³ К. Маркс. История секретной дипломатии XVIII в. Цит. по В. П. Лыцкову. Персидский поход Петра I. 1722—1723 гг., стр. 12.

¹⁴ О миссии русского посланника в Азербайджане написана монография доктором исторических наук Ф. М. Алиевым, поэтому мы коснемся вопросов только относительно консульств.

¹⁵ Журнал А. П. Волынского, л. 48.

¹⁶ В. И. Уляницкий. Русские консульства за границей в XVIII в., ч. II, стр. СXXXVIII.

¹⁷ Там же, стр. СХ.

¹⁸ ЦГАДА, ф. 77, оп. 3, л. 12 (1717), л. 1а; П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа от 1722—1803 гг., стр. 5; Г. А. Далли. Новый документ о русско-азербайджанской торговле. «ДАН Азерб. ССР», т. XXX, стр. 88—91.

Далее для защиты интересов своих подданных в Персии¹⁹, а также по примеру других иностранных держав, особняком в трактате стоял вопрос об учреждении консульства. Поскольку нам известно, что в секретной инструкции Волынскому ни слова о консульстве не говорилось, поэтому инициатива учреждения первого русского официального представительства для защиты интересов купечества и развития в дальнейшем не только торговых, но и дипломатических отношений полностью принадлежит последнему. В. И. Уляницкий по этому поводу пишет, что «эта беззащитность и беспомощность русских купцов и навела, по-видимому, Волынского на мысль выхлопотать у персидского правительства разрешения на учреждение в Шемахе русского консульства»²⁰.

Это верно. Но ход дальнейших событий дает нам основание полагать, что учреждение консульства преследовало также и политические цели. В дальнейшем оно действительно сыграло немаловажную роль в осуществлении восточной политики русского государства в отношении прикаспийских областей.

Учреждение консульства было связано также с притеснениями русских купцов местными властями. Дело в том, что в торговых сделках русским купцам должны были оказывать услуги так называемые толмачи-переводчики, в пользу которых с приезжих купцов взимался определенный денежный сбор — «толмаченные деньги»²¹. По существу же толмачи, будучи представителями местного населения, в спорных вопросах действовали субъективно, надо полагать, небезвозмездно. А это в свою очередь осложняло положение русских купцов и препятствовало их торговле. Иной раз русские купцы даже отказывались прибегать к услугам толмачей, однако местные власти насильно взимали с них установленные по обычаю «толмаченные деньги».

Поэтому А. П. Волынский добивался, чтобы «толмачам над российскими купцами никому из подданных шаховых не быть, понеже из того им только один убыток каждый год рублей по 1000 и больше, а пользы никакой нет»²². В связи с этим в восьмом пункте «Ассекурации» подчеркивалось, что «от стороны одного высокопоставленного государя надлежит быть одному купчине для управления между персидскими людьми и российскими купцами и должно его иметь в почтении»²³.

Добившись согласия учреждения консульства, необходимо было выбрать и место для консульской службы. В том же восьмом пункте «Ассекурации» говорилось, что «а оный бы (консул) своим коштом довольствовался и жил в Шемахе»²⁴. Выбор гор. Шемахи был связан с тем, что, несмотря на притеснения все русское купечество, получавшее большие прибыли от азербайджано-русской торговли, было сосредоточено здесь. Их манил сюда богатый базар, где реализовался высококачественный шелк-сырец, красивые шелковые и шерстяные изделия, ковры и т. д., и он ближе был расположен к Каспийскому морю (через Ниязабад) и южным границам России. В донесении от 28 января 1719 г. в иностранную коллегию Волынский писал, что добился у

¹⁹ Слово «Персия» — нужно понимать как собирательное понятие, ибо в русских источниках XVII—XVIII вв. под этим термином подразумевались все подвластные Сефевидской державе страны, в том числе и Азербайджан.

²⁰ В. И. Уляницкий. Русские консульства за границей в XVIII в., ч. I, стр. 203.

²¹ Там же; Ф. М. Алиев. XVIII эсрин биринчи јарысында Азербайджанда тичарэт, стр. 64—65.

²² Там же.

²³ ЦГАДА, ф. 77, оп. 3, л. 12 (1717), л. 7; В. И. Уляницкий. Русские консульства за границей в XVIII в., ч. II, стр. СXXXIII.

²⁴ ЦГАДА, ф. 77, оп. 3, л. 12 (1717), л. 7.

шаха «быть одному тамо консулу при кампании российской в Шемахе». Персидское правительство, со своей стороны стремившееся к расширению торговли и привлечению купечества в глубь страны, а также к восстановлению былой славы гор. Исфагана как столицы, было против этого. Д. Петричису, отправленному в Исфаган с ратифицированным вариантом договора, прямо объявили, что консулу, который прибудет из России, в Шемахе жить не позволено, «...а что де в Исфагани ему жить с радостию примем, в чести и довольстве его при себе держать будем, дав ему дом и корм, а что де в Шемахе ему быть не велим»²⁵. О том, какое значение придавалось Шемахе русским купечеством, говорит ответ самого Д. Петричиса: «Ведь он (консул) прислан будет для купечества торговых отправок как в посылке, так и в продаже, а как он может быть отлучен от купцов и кто там купечество отправлять будет, когда он в Исфагани»²⁶.

После долгих рассуждений обе стороны пришли к компромиссному решению:

- а) т. к. Исфаган является столицей, то обосновать консульство там;
- б) учитывая наплыв русских купцов на шемахинский рынок и спрос на ширванский шелк-сырец, в Шемахе учредить вице-консульство²⁷.

Исходя из этого русское правительство, чтобы не испортить отношения с шахским правительством, с прикаспийскими областями которого вело выгодную торговлю, вынуждено было прежнее решение о назначении в Шемаху консула А. Баскакова отменить. Астраханскому же губернатору А. П. Волинскому из коллегии иностранных дел было повелено: «...прежде данные Алексею Баскакову грамоту верующую к шаху персидскому и письмо к хану шемахинскому отобрать»²⁸.

Вскоре 11 декабря 1720 г. решено было отправить консулом в Исфаган Семена Аврамова, а в Шемаху вице-консулом вышеуказанного Алексея Баскакова²⁹. По этому поводу о Баскакове в генеральном протоколе коллегии иностранных дел записано: «...А понеже наших подданных купечество отправляетца большая часть в Шемахе, где происходят о том за небытностью над ними надзирателя многие неурядки, того ради помянутые наши подданные купцы выбрали, ко управлению и надзиранию купечества их тамо пребывать от помянутого нашего консула Аврамова наместником нашей же российской нации Алексею Баскакову...»³⁰. Так как деятельность вице-консула касается Азербайджана, то и в дальнейшем мы ограничимся фактами относительно последнего. 21 декабря 1920 г. из коллегии иностранных дел были отправлены грамоты (на персидском и русском языках) к шаху³¹ и рекомендательное письмо к шемахинскому беглярбеги Кей Хосрову³², по содержанию которых видно, что основным лейтмотивом учреждения русской консульской службы в Азербайджане было лишь желание упорядочить русско-азербайджанские торговые отношения и содействовать дальнейшему их развитию. Однако вызывает интерес тот факт, что вице-консул в Шемаху был назначен «в коммерции искусный» гвар-

²⁵ ЦГАДА, ф. 77 (1719), д. 6, л. 20.

²⁶ Там же, л. 20 об.

²⁷ Уляницкий. Русские консульства за границей в XVIII в., ч. I, стр. 203.

²⁸ АВПР, ф. Сношение России с Персией (в дальнейшем ф. СРП), 1720, оп. 77/1, д. 3, л. 3а.

²⁹ Отправление в Персию Семена Аврамова в характере консула, и капитана гвардии Алексея Баскакова в характере наместника консульского для бытия первому в Исфагани при шахе персидском, а другому в Шемахе при хане для управления российским тамо купечеством. АВПР, ф. СРП, оп. 77/1, 1720, д. 3, л. 3.

³⁰ АВПР, ф. СРП, 1720, оп. 77/1, д. 3, л. 8.

³¹ Там же, л. 10—13 об.

³² Там же, лл. 17—16.

дии капитан Алексей Баскаков³³. Разумеется, назначение офицера для охранения торговли можно объяснить отнюдь не торговыми соображениями. Еще в марте 1720 г., т. е. до назначения Баскакова консулом, астраханскому губернатору А. П. Волинскому правительством Петра I было приказано «офицера выбрать, чтобы или туда или назад едучи сухим путем от Шемахи верно осмотрел пути, удобен ли? Также живучи в Шемахе, будто для торговых дел (как положено с персы) всего присматривать»³⁴. Несомненно, все это было связано с подготовкой прикаспийского похода, и потому особое внимание уделялось изучению пригодности сухопутной дороги для продвижения русских войск в сторону Шемахи. И не случайно, что А. Баскакова в Шемаху должны были сопровождать четыре геодезиста³⁵.

О том, что миссия вице-консула гвардии капитана Алексея Баскакова в Шемахе также должна была нести разведывательный характер, видно по содержанию инструкции, данной самим Петром I лично Баскакову перед предлагаемой отправкой его 14 сентября 1720 г. в Шемаху.

«Ехать тебе за губернатором Волинским в Астрахань, потом в Персиду под каким образом удобнее будет и будучи там чинить по сему:

1. Ехать от Терека сухим путем до Шемахи для осмотра пути, удобен ли для прохода войск водами, кормами конскими и протчими.
2. От Шемахи до Абшерона потом до Гиляни того же осмотреть также по Куре реке.

3. О состоянии тамошнем и о протчих обстоятельствах насматриватца и наведоватца, также ежели и иное к сему потребное дело будет случитца или от губернатора словесно или письменно будет вам сообщено чинить как доброму и честному офицеру надлежит. И все сие чинить в вышем секрете»³⁶.

Какие же права и обязанности были возложены на русских консулов в Персии и Азербайджане, в частности? Эти права были сформулированы в инструкциях Аврамову и Баскакову, данных коммерц-коллегией. В инструкции Аврамову, состоявшей всего из 17 пунктов, только пункты 1, 2, 5, 14 касались Азербайджана. И в них говорилось, что консул обязан иметь постоянную переписку с вице-консулом в Шемахе, привлекать купцов провозить товары из Бендер-Аббаси и Шемаху не через Турецкие земли, а через Россию³⁷.

Инструкция, данная вице-консулу в Шемахе Баскакову³⁸, состояла из 21 пункта, содержание которых мы приводим ниже.

Пункты 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 19, 20, 21 касались торговых отношений, направленных на создание организованной охраны русских купцов в Азербайджане и урегулированию тяжб и споров между русскими подданными.

1. «Надлежит ему особливо старание иметь дабы он всю оную честь, прерогативы и привилегии там имел, которая других иностранных государств обретающиеся в Персии консулы употребляют, во всяком исполнении иметь мог, чтоб он чрез сие с большею властью и си-

³³ АВПР, ф. СРП, 1720, оп. 77/1, д. 2, л. 3 об.

³⁴ ЦГАДА, Кабинет Петра I, отд. I, кн. 30, л. 123.

³⁵ Там же; В. Комаров. Персидская война 1722—1725, стр. 17.

³⁶ ЦГАДА, Кабинет Петра Великого, отд. I, кн. 30, лл. 125—126.

³⁷ Полный свод законов (в дальнейшем ПСЗ), т. VI, № 6700, СПб., 1830, стр. 280; М. Чулков. Историческое описание Российской коммерции, т. II, кн. 2, стр. 107; В. И. Уляницкий. Русские консульства за границей в XVIII в., ч. II, прил. 45.

³⁸ ПСЗ, т. VI, № 6700, стр. 283—286.

люю его царского вел-ва подданных охранять и купечество произ- водить мог».

2. «Надлежит ему непрестанно с прилежанием осмотреть, что какие другие иностранные порубежные народы в Персии торгуют и какие товары они туда возят, також де и какие оттуда вывозят, а особенно в оном торгу, которой других европейских государств народы там имеют, как туда привозят, так оттуда вывозят; «здесь, как видно, вымпонная секретную инструкцию русского правительства, Баскаков обязан был следить за рыночной конъюнктурой европейской и персидской торговли.

3. «Також де надлежит ему начальнейших купеческих людей, которые из персидского государства как через Бендер-Аббаси или Гамарон, так и через Шемаху, в турецкую землю торгуют, призывать, что они свои товары через Российское государство возили, представляя оным безопасение и краткой путь, малые в провозе убытки, и что тогда его царское вел-во сверх ушешенного уже умаления или облегчения в пошлинах, большия еще вольности им пожалует». Привлекая европейских купцов выгодными обещаниями в русско-персидскую торговлю через Россию, вице-консул на деле обязывался осуществления восточной политики русского правительства.

4. «Надлежит ему о всех весах, аршинах, мерах и монетах, которые во всем Персидском государстве обретаются как возможно доведываться, и на всякой год подлинное о том ведение в коммерц-коллегию присылать». Персия, в том числе и Азербайджан настолько интересовали Россию, что последняя стремилась вести контроль за доходами Персии ежегодно.

5. «Ему же, будучи в Шемахе и в Низовой иметь всегда корреспонденцию в Исфагань с консулом Семеном Аврамовым о всем, что ко охранению его царского вел-ва подданных и ко умножению купечества служить может...».

В пункте 13 говорилось, что в случае смерти консула вице-консул обязан ехать в Испань и временно заменять его.

В пункте 14 подчеркивалось, что в случае смерти вице-консула «двум из начальнейших и разумных людей российского народа, которые в Шемах обретаются, умершего письма, тако ж не осматривая все запечатать, а пожитки переписавши запечатать же и держать в сохранении по указу, и писать о том в коммерц-коллегию немедленно». Видимо, содержание писем было настолько секретным, что даже русским подданным в строгом порядке не разрешалось распечатывать их.

18. «Как его царское вел-во суда в Низовую прибудут, тогда ему, вице-консулу, самому туда ехать и как при выгрузке, так и нагрузке оных судов быть..., а ежели ему, вице-консулу, самому за чем ехать туда будет невозможно, ему выбрать из российских людей добрых человек двух, или сколько пристойно, и для того велеть им при том быть». Контролируя погрузку и выгрузку товаров, вице-консул ограждал русских купцов от притеснений со стороны местных властей, и кроме того, видимо, вся корреспонденция в коммерц-коллегию переправлялась посредством этих судов через доверенных людей.

Касаясь этого вопроса, т. е. назначения Баскакова вице-консулом в Шемаху, исследователь истории царствования Петра I Комаров ошибочно пишет, что Баскаков был послан сухим путем через Астрахань, Герки, Баку, и Шемаху в Персию³⁹. Тогда как известно, что из-за

³⁹ В. Комаров. Персидская война 1722—1725, стр. 17.

пирванского восстания и ограбления русских купцов в 1721 г. поездка его в Шемаху отпала⁴⁰.

Из вышеизложенного видно, что хотя русское правительство и стремилось упорядочить и развить торговые отношения с Персией, однако оно через консульскую службу добивалось перемещения центра персидской торговли в Персидского залива, территории Турции на Каспийское море, а именно через Шемаху в Ниязабад и Астрахань, возлагая при этом большие надежды на волжско-каспийский путь. Добившись осуществления этой политики, Россия заняла бы господствующее положение в восточной транзитной торговле и стала бы посредником между Европой и Азией, поставив тем самым их в зависимое от себя положение. Поэтому миссия консулов в Персии, в том числе и Азербайджане, одновременно подготавливала почву для прикаспийского похода Петра I, а в дальнейшем и присоединения этих областей к России.

К. Н. Нағыјева

Азәрбајҹанда илк рус консуллуғу мүәссисәләри
мәсәләсинә даир

ХҮЛАСЭ

Мәнбәләр эсасында язылан вә чапа тәгдим едилән бу мәгалә
Азәрбајҹанда илк рус консулханасынын фәалијјәтинә һәср едил-
мишдир.

XVII эсрин ахырларындан башлајараг, Русијанын дахили, бејнәл-халг вәзијјәти, онун сүр'әтлә инкишафы вә һәмчинин Сәфәви дәвләтин-дә әмәлә кәлән һәртәрәфли тәнәззүл һаггында мәгаләдә гыса мә'лумат верилмишдир. Мәгаләдә һәмин дөврдә рус дәвләти тәрәфиндән Азәр-бајчан вә Иранда өз игтисади, сијаси мәнәфејини горумаг наминә консулханаларын јарадылмасы зәрурәтинин мејдана кәлмәси тарихи шәраити конкрет сурәтдә өз әксини тапмышдыр.

Мәгаләдә еңи заманда, рус тачирләри әмлакынын Азәрбајчан-
да гарәт едилмәси, һәмнин әмлакын гәјтарылмасы вә рус тачирләр-
нин тәһлүкәсиз фәалијјәт етмәси уғрунда илк рус консулханасы вә
консулунун фәалијјәти һаггында мәлүмат вардыр.

⁴⁰ В. П. Лысцов. Персидский поход Петра I 1722—1723 гг., стр. 67.

Ə. Ə. ƏЛИЈЕВ

ГƏДИМ АЛБАНЛАРА АИД ОХ УЧЛАРЫ

Гəдим Албанија əразисиндəки абидəлəрдə апарылан археологи газынтылар заманы ерамыздан əввəl IV вə ерамызын III əсрлəринə аид зəнкин мадди-мəдəнијјəт нүмунəлəри ичəрисиндə силаһлар мүəј-јəн јер тутур.

С. М. Газыјев¹ вə Г. И. Ионенин² гəдим силаһлара һəср етдиклəри мəгалəлəр истисна оларса, бу сəһədə индијə кими үмүмилəшдирил-миш бир тəдгигат əсəри јохдур. Башга мүəллифлəр³ исə өз əсəрлəрин-дə дикəр мадди-мəдəнијјəт нүмунəлəри илə бирликдə əлдə етдиклəри силаһларын адларыны чəкир, дөвр вə мəһдуд əрази чəрчивəсиндə бу вə ја дикəр силаһ нүмунəлəри һаггында бə'зи мүлаһизəлəр сөјлəјирлəр.

Бу бахымдан археологи газынтылар нəтичəсиндə əлдə едилмиш албан силаһларынын үмүмилəшдирилмиш тəдгиги, дөврүн бир сыра игтисади вə сижаси мəсəлəлəринин тəһлили үчүн хүсуси елми əһəмиј-јəтə маликдир.

Бу мəгалəдə јалныз əсас узагвуран силаһлардан олан ох учла-рынын хронологи ардычыллыгга тəснифатыны, јайылмасыны вə мү-гајисəли тəһлилинн вермəклə, онларын тəтбигинин инкишаф мəрһələ-лəрини мүəјјəнлəшдирмəјə чалышачаыг.

Албан ох учларынын əксəријјəти форма вə һазырланма техника-

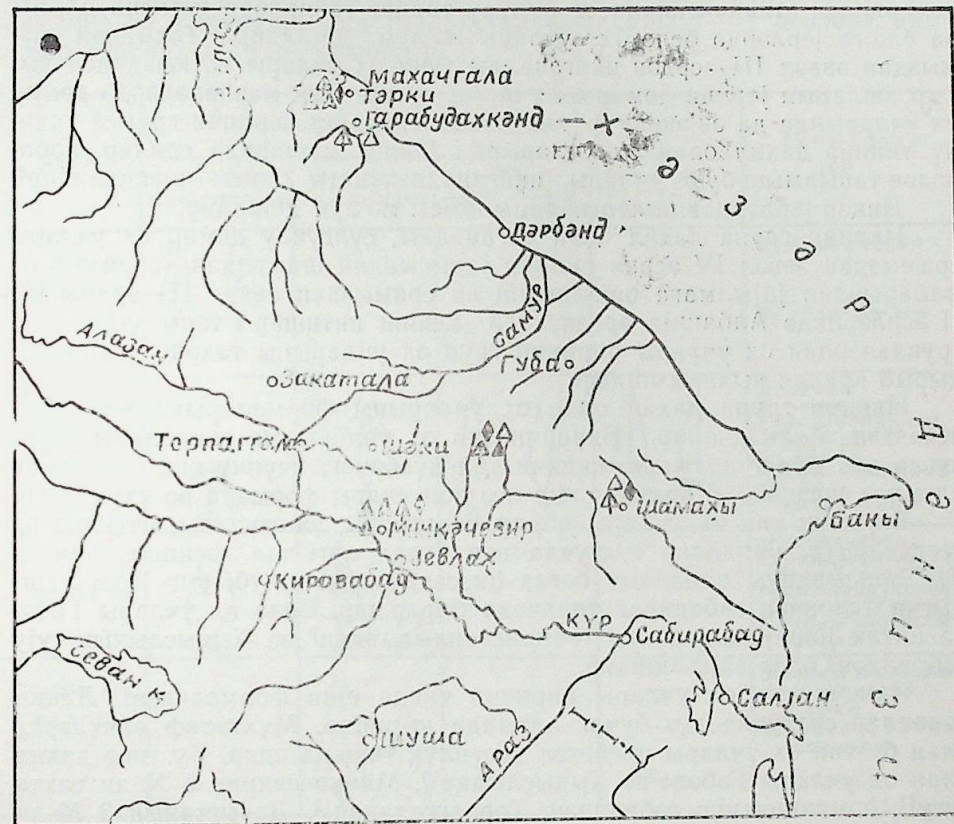
¹ С. М. Газыјев. Минкəчевирдэн тапылмыш бə'зи силаһлардан, АММ, II чилд, Бакы, 1951, сəһ. 5.

² Г. И. Ионе. Мингечаурские кувшинные погребения с оружием, КСИИМК, 60, 1955, сəһ. 54.

³ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, сəһ. 144—150; С. М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре, АММ, I-чи чилд, Бакы, 1949, сəһ. 9, 71; Г. М. Асланов. Торпагалада археологи газынтылар, Азербайжан ССР ЕА Хəбəрлəри (ичтимаи елмлəр серијасы), 1961, №—8, сəһ. 38; Јенə онун. I—IV əсрлəрдə Гафгаз Албанијасынын мадди-мəдəнијјəти. Гафгаз Албанијасы Тарихи мəсəлəлəри, Бакы, 1962, сəһ. 24; Дж. А. Халилов. Раскопки на городище Хыныслы, СА, № 1, 1962, сəһ. 209; К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе селения Тарки, МИА, № 23, М.—Л., 1951, сəһ. 259; И. М. Пикуль. Эпоха раннего железа в Дагестане. Махачкала, 1968, сəһ. 120; С. М. Казиев, И. А. Бабаев, Ф. Л. Османов. Работы Кабалинской экспедиции, Археологические открытия 1969 года, М., 1970, сəһ. 376; Т. И. Голубкина. Материалы к истории албанских племен Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э.—III в. н. э.) (автореферат), Тбилиси, 1962, сəһ. 16; К. Һ. Əлијев. Азербайжанын гошуну вə силаһы һаггында, Азербайжан ССР ЕА Мə'рузəлəри, XIII чилд, №—8, 1957, сəһ. 935—939; Ф. Л. Османов. Материальная культура Кавказской Албании III в. ф. III в. н. э. (автореферат), сəһ. 13 вə с.

сына көрə бир-бириндэн чох да фəрглənмирлəр. Онлар əсасən Минкə-чевирдэн (14 əдəd), Хыныслыдан (20 əдəd), Гəбəлəдэн (32 əдəd), Тəркидэн (21 əдəd), Гарабудахкəнддэн (28 əдəd) вə Торпагаладан торпаг, күп, даш гуту, тахта гуту, гују вə катакомба гəбирлəриндэн əлдə едилмишдир.

Бу ох учлары тунчдан, дəмирдэн вə сүмүкдэндир. Метал ох уч-ларыны формаларына көрə үч əсас група—икиганадлы, үчганадлы, пазвары—дөрдтилли ох учларына бөлмəк олар. Сүмүк ох учлары исə дөрдүнчү группу тəшкил едир.

1 Δ; 2 Δ; 3 Δ; 4 Δ; 5 Δ; 6 Δ.

1-чи шəкил. Ох учларынын шəрти ишарəлəри:

1 — икиганадлы; 2 — үчганадлы; 3 — пазвары; 4 — дөрдтилли; 5 — сүмүк дөрд типли; 6 — сүмүк үчганадлы.

Биринчи групп—икиганадлы ох учлары һəм тунчдан, һəм дə дəмирдэндир. Онларын ики металдан һазырланмаларына бахмајараг формаларында кəскин фəрглəр јохдур. Бу группа дахил олан ох учла-рыны үч типə—енли ганадлы ромбвары кəсикли, учу трапес формалы, ганадлары дүз кəсикли тунч ох учларына вə икиганадлы јасты, ба-дамшəкилли дəмир ох учларына ајырмаг олар.

Биринчи вə икинчи типə дахил олан ох учлары тунчдандыр. Би-ринчи типн тəшкил едэн енли ганадлы кəсији ромбвары ох учлары мənшəји е'тибарилə гəдимдир вə тəхминən ерамыздан əввəl III əсрə гəдər истифадə олмушдур. Белə ох учлары Минкəчевирдэн⁴ кəнарда һələлик мə'лум дејилдир.

⁴ Азербайжан тарихи музеји (АТМ), фонд. инв. №—12031, 10935, 11947.

Икинчи тип ох учларынын ганадлары енли, жан тиллери еллис-варыдыр. Ганадлар сулгучла төвс шәклиндә кәсишир. Бу чүр ох учлары әсасән Минкәчевирдә е. ә. IV—III әсрләрә аид гәбирләрден тапылмышдыр⁵.

Икиганадлы тунч ох учлары археоложи әдәбијјатда «загафга-зија» типли ох учлары кими мәлүмдур вә ерамыздан әввәл II минил-лијин ахыры вә I миниллијин әввәллери үчүн кениш јайылмыш силаһ нөвү һесаб олурулар. Албан дөврүнүн әввәлләринә бу ох учлары бир гәдәр илкин формасы дәјишилмиш шәкилдә кәлиб чатмыш вә чох јайылмамышдыр. Она көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, гәдим албан аби-дәләриндән Минкәчевирин аз бүкүлү торпаг гәбирлери истисна олмаг-ла башга јерләрлә белә ох учлары мәлүм дејилдир. Тәхминән ера-мыздан әввәл III әсрдән икиганадлы тунч ох учлары истифадәдән чы-хыр, онларын јерини дәмир ох учлары тутур. Илк мәрһәләләрдә дәмир ох учларында да эн'әнәви форма давам едир. Бу биринчи групун үчүн-чү типинә дахил олан ох учларында јахшы мүшәһидә едилир. Гәбә-ләдән тапылмыш бу ох учлары, икиганадлы, јасты бадам шәкиллидир⁶.

Дикәр јерләрден онларын тапылмасы мәлүм дејилдир.

Икинчи група дахил олан үчганадлы, сулгучлу дәмир ох учлары ерамыздан әввәл IV әсрин икинчи јарысындан шималдан—сармат тај-фаларындан јайылмаға башламыш вә ерамыздан әввәл II—ерамызын II әсрләриндә Албанија әразисиндә кениш интишар тапымышдыр. Бу групдан олан ох учлары биринчи груп ох учларыны тәдричлә сыхыш-дырыб арадан чыхармышдыр.

Икинчи група дахил олан ох учларыны формаларына көрә бир нечә типә бөлмәк олар. Биринчи тип ох учларынын ганадлары сул-гучла ити бучаг алтында, икинчи тип дүзбучаг, үчүнчү тип кор бучаг алтында кәсишир. Дөрдүнчү тип исә конусвары формада вә үчүзлүдүр.

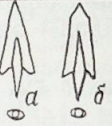
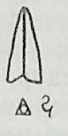
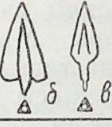
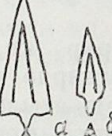
Биринчи тип ох учлары пәрли башлыгылы, үч-ганадлы, үчтилли вә сулгучлудур. Ганадлар сулгучда ити бучаг алтында кәсишир. Ганад-лар арасындакы каналчыг боғаз һиссәдә дәрин олуб, уча јахынлаш-дыгча тәдричән габарараг тилләрлә бирләшир. Белә ох учлары Гәбә-лә антик јашајыш јеринин гәбиристанлығындан⁷ вә Хыныслынын гују гәбриндән⁸ әлдә едилмишир.

Икинчи тип ох учлары биринчи типлә ејни формададыр. Лакин ганадлар сулгучла дүз бучаг алтында кәсишир. Мүхтәлиф өлчүләрдә олан бу тип ох учлары нисбәтән үстүнлүк тәшкил едир. Бу типә дахил олан ох учлары Гәбәлә⁹ вә Хыныслыдан¹⁰, Минкәчевирин 5 №-ли тахта гуту¹¹, һәмчинин күп гәбриндән, Торпаггаладан¹², Дағыстанын 3 №-ли

Гарабудагкәнд гәбиристанлығынын 5 вә 6 №-ли торпаг гәбирләриндән, 1 №-ли даш гуту гәбриндән¹³, Хабадин гәбиристанлығынын 7 №-ли¹⁴ вә Тәркидәки 27 №-ли гәбриндән¹⁵ мәлүмдур.

Үчүнчү тип ох учлары үчтилли олуб, ганадлары кор бучаг алтын-да сулгучла кәсишир. Бу тип ох учлары Гәбәлә, Хыныслы вә Минкә-чевирин албан дөврүнә аид гәбирләрден мәлүмдур.

Дөрдүнчү тип ох учлары конусвары формада вә үч үзлүдүр. Сул-гучунун јухары һиссәси даирәви чубуг формасында давам едиб, үч тә-рәфдән тил вә үзләрлә тамамланыр. Белә ох учлары Хыныслы, Мин-кәчевир¹⁶ вә Гарабудагкәнд гәбиристанлығындакы I—II әсрләрә аид торпаг гәбриндән¹⁷ тапылмышдыр.

Сыра №	Дөврү	Ох учларынын тәснифаты				Тапылдығы јер
		I-груп Ики ганадлы	II-груп Үч ганадлы	III-груп Дөрд тилли вә паз шәкли	IV-груп Сүмүк ох учлары	
1	Е. ә. IV—III әсрләр					а) Минкәчевир б) — — — —
2	Е. ә. III—I әсрләр					а) Гәбәлә б) — — — — в) Гарабудагкәнд, Минкәчевир г) Гәбәлә д) Гарабудагкәнд е) Тәрки Минкәчевир
3	Ера-н I—II әсрләри					а) Минкәчевир б) Гәдим шамахи Гә- бәлә, Торпаггала, Минкәчевир, Гарабу- дагкәнд, Тәрки в) Гәдим шамахи Гәбәлә
4	Ера-н II—III әсрләри					а) Гәдим шамахи Минкәчевир Тәрки б) Гәбәлә, Гәдим шамахи

2-чи шәкил

Икинчи група дахил олан ох учларынын форма вә дөврү сармат ох учларынын форма вә дөврүнә ујгун кәлдији үчүн, нисбәтән әрази јахынлығы вә мүәјјән әлагәларин олмасы ох учларынын мәншәјини вә дөврүнү мүәјјәнләшдирмәкдә бизә көмәк едир. К. Ф. Смирнов гејд едир ки, сулгучлу үч ганадлы ох учларынын Гара дәнизин шимал са-һилләринә вә Гафгазда кениш јайылмыш сарматларла бағлыдыр¹⁸.

¹³ К. Ф. Смирнов. Грунтовые могильники алабано-сарматского времени у сел. Карабудахкент. МАД, II чилд, Махачкала, 1961, сәһ. 213—214, шәкил 38, 39, 40.

¹⁴ М. И. Пикуль. Эпоха раннего железа в Дагестане. Махачкала, 1967, сәһ. 120, шәкил II (6).

¹⁵ К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе селения Тарки. МИА, № 23, 1951, сәһ. 259.

¹⁶ Г. М. Асланов. I—IV әсрләрә Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәти. Гафгаз Албанијасы Тарихи мәсәләләри, Бақы, 1962, сәһ. 139; АТМ, фонд. инв. № 12906, 12660.

¹⁷ К. Ф. Смирнов. Көстәрилән әсәри. МАД, II чилд, 1961, сәһ. 213.

¹⁸ К. Ф. Смирнов. Вооружение сарматов. М., 1961, сәһ. 61.

⁵ С. М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре. АММ, I чилд, Бақы, 1949, сәһ. 29—33, шәкил 37 (3); АТМ, фонд. инв. № 12765.

⁶ Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун Гәбәлә археоложи експедисіјасынын 1971-чи ил чөл-гејд китабы, инв. № 629.

⁷ Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институту. Гәбәлә археоложи експедисіјасынын 1971-чи ил чөл-гејд китабы, инв. № 628.

⁸ Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институту. Хыныслы археоложи експедисіјасынын 1965-чи ил чөл-гејд китабы, инв. №—1863.

⁹ И. А. Бабаев. Раскопки городища и могильника Кабалы. Археологические открытия 1971 г., М., 1972, сәһ. 485.

¹⁰ Ч. Ә. Хәлилов. Хыныслы гәдим јашајыш јери. Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрлә-ри (ичтимаи елмәр серијасы), 1961, №—3, сәһ. 33.

¹¹ Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, сәһ. 64.

¹² Г. М. Асланов. Торпаггалада археоложи газынтылар. Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмәр серијасы), 1961, № 8, сәһ. 42. 1946-чы ил ијунун 19-да Минкәчевирдә ачылмыш 7 №-ли квадратын күп гәбриндән гәбир күпүнүн јанында 7 әдәд ох учу тапылмышдыр. С. М. Газыјевин јаздығына әсасән бу ох учларынын ичә-тип ох учларынын формасына ујгундур. Бах: С. М. Газыјев. Минкәчевирдән тапыл-мыш бәзи силаһлардан, АММ, II чилд, 1951, сәһ. 25, табло IV, шәкил 11.

Совроматларда сулгучлу тунч ох учлары ерамыздан эввэл VI—V эсрләрде мејдана кэлмиш, ерамыздан эввэл IV эсрин икинчи јарысындан етибарен онлар дөмирден һазырланыб, истексалы әһәмијјәтли дәрчәдә артмышдыр.

Икинчи груп ох учлары Албанијада ерамыздан эввэл III эсрдән башлајараг ерамызын II эсринәдәк олан дөврү әһәтә едир. Онлардан биринчи тип ох учларыны ерамыздан эввэл II—I эсрләрә, икинчи тип ох учларыны исә ерамыздан эввэл I эсрә вә ерамызын I эсрләринә аид етмәк олар.

Г. М. Асланов Торпаггаладан тапылмыш ох учуну бизим еранын әрәфәсинә вә башланғычына¹⁹, Хыныслы гәдим јашајыш јеринин гују гәбриндән тапылмыш ох учларыны ерамыздан эввэл биринчи миниллијин сонунчу рүбүнә²⁰, Гәбәләнин антик дөврә аид гәбристанлығынын торпаг гәбриндән әлдә едилмиш ох учларыны ерамыздан эввэл I вә ерамызын I эсринә²¹ аид едир.

Минкәчевирдәки III јашајыш јеринин 5 №-ли тахта гуту гәбриндән дөрдүнчү типі тәшкил едән бир әдәд үч үзлү, үч күнчлү ох учу тапылмышдыр²². Ох учларынын бу типинә Минкәчевирин илк катакомба гәбирләриндә²³ вә Хыныслынын гују гәбриндән²⁴ әлдә едилмиш ох учлары ичәрисиндә дә тәсадүф едилмишдир.

Илк дөвр катакомба гәбирләринин I эсрдән, тахта гуту гәбирләринин исә II эсрдән башлајараг IV эсрә гәдәр давам етдијини гәбул етсәк, бу ох учларынын дөврүнү мүәјјәнләшдирмиш олуруг.

Минкәчевирин күп гәбирләриндән әлдә едилмиш вә икинчи група дахил олан ох учларыны Г. И. Ионе ерамыздан эввэл II вә ерамызын II эсрләринә²⁵ аид едир. Гарабудахкәнд, Тәрки, Хабадин, Ленинкәнд вә Батувајдан тапылмыш икинчи груп ох учларынын дөврүнү ерамыздан эввэл I вә ерамызын III эсрләринә²⁶ аид едилрәр. Икинчи групун икинчи типинә дахил олан ох учлары ичәрисиндә нисбәтән ириләри дә вардыр. Бу тип ири ох учлары Минкәчевир, Хыныслы вә Тәркидән дикәр ох учлары илә бирликдә тапылмышдыр. Бу тип ох учларынын охшарлары Уст-Лабин стансијасы јахынлығындакы меот-сармат гәбристанлығынын 81 вә 88 №-ли гәбирләриндән әлдә едилмишдир²⁷.

Тапылмыш ири ох учлары көстәрир ки, бу дөврдә јајлар ири кириши исә мөһкәм олмушдур. Әкс тәгдирдә ири охлары атмаг мүмкүн олмазды. Ох учлары узаг мәсафәјә атылмасына, һәдәфә дүзкүн дәјмәсинә вә тәсир күчүнә көрә мүхтәлиф формаларда дүзәлдилрди.

¹⁹ Г. М. Асланов. Торпаггалада археоложи газынтылар. Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмәр серијасы), 1961, № 8, сәһ. 72.

²⁰ Ч. Ә. Хәлилов. Хыныслы гәдим јашајыш јери. Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмәр серијасы), 1961, № 3, сәһ. 34.

²¹ С. М. Газыјев, И. А. Бабајев, Ф. Л. Османов. Гәбәлә археоложи експедијасынын 1969-чу ил һесабаты. Чөл-тәдгигат шөбәсинин архиви, иш № 11—24, сәһ. 38; И. А. Бабаев. Раскопки городища и могильника Кабалы. Археологические открытия 1971 года, М., 1972, сәһ. 485.

²² Г. М. Асланов. I—IV эсрләрдә Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәти. Гафгаз Албанијасы тарихи мәсәләләри, Баки, 1962, сәһ. 139.

²³ Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура, КСИИМК, 1955, вып. 60, сәһ. 64.

²⁴ Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институту. Хыныслы археоложи експедијасынын 1965-чи ил чөл-гејд китабы, инв. № 1863.

²⁵ Г. И. Ионе. Мингечаурские кувшинные погребения с оружием. КСИИМК, 1955, вып. 60, сәһ. 54.

²⁶ К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе селения Тарки, МИА, № 23, сәһ. 259. Јенә онун. Грунтовые могильники албано-сарматского времени у сел. Карабудахкент. МАД, II чилд, Махачкала, 1961, сәһ. 213—214.

²⁷ Н. В. Анфимов. Меото-сарматский могильник у станции Усть-Лабинской, МИА, М.—Л., № 23, 1951, сәһ. 197—198, шәкил 18 (4, 5).

Д. Н. Анучинин јаздығына көрә Бурјат гәбиләләри охлары мүхтәлиф чүр—јәни ох атанларын ону јахын вә ја узаг мәсафәјә атмасына көрә дүзәлдилрәр. Јахын мәсафәјә атылачаг ох учларыны енсиз, узаг мәсафәјә атылачаг ох учларыны исә енли, чох ганадлы дүзәлдилрәр²⁸.

Албан ох учларынын икинчи группу илә ејнијјәт тәшкил едән ох учларына Гуниб рајону Чох кәндиндән²⁹, Корадиндән³⁰, Бујнак рајону Гадр³¹ кәнди јахынлығындан, Кабардин-Балкар мухтар вилајәтинин Мајски шөһәри әразисиндән³², Оренбург вилајәтиндән³³, Донун јухары ахарындакы Ново-Никол гәбристанлығындан³⁴ мәлүмдур. Бу тип ох учлары Гарнинин антик дөвр газынтысынын 51 №-ли гәбриндән³⁵ дә тапылмышдыр.

Үчганадлы вә үчүзлү—үчүнчү тип ох учлары Орта Асијада орта сармат дөврүндә тәшәккүл тапыб, ерамыздан эввэл I вә ерамызын I эсрләриндә кениш истифадә олмушдур. Гејд етмәк лазимдыр ки, биринчи тип ох учлары Албанијада ерамыздан эввэл III—I эсрләрдә истифадә едилибсә, Орта Асијада бу ох учлары ерамызын башланғычында узаг вуран силаһ нөвүнә чеврилмишдир³⁶.

Шимали Гафгаз әразисиндән тапылан ох учлары көстәрир ки, сарматларда ојмалы ох учларынын сулгучлу ох учлары илә әвәз едилмәси өз тәсирини Дағыстана да көстәрмишдир. Хабадин гәбристанлығынын 7 №-ли гәбриндән бир әдәд дөмирдән ојмалы, үчганадлы ох учу тапылмышдыр³⁷. Бу тип ох учларына ерамыздан эввэл IV эсрин икинчи јарысы вә III эсрин башланғычында Прикубандакы меот-сармат гәбирләриндә даһа чох тәсадүф едилрәр вә онларын ерамыздан эввэл II эсрдә мәркәзи Гафгазда да аз мигдарда јајылмасы мәлүмдур.

Албанлара мөхсус ох учларынын үчүнчү групна дөмирдән дөрд тилли вә паз шәкилли ох учлары дахилдир.

Дөрд тилли ох учлары кәсикдә квадрат формасындадыр вә тилләри пирамида шәклиндә үч һиссәдә бирләшилрәр. Јан тилләр сулгучла кор бучаг алтында кәсишилрәр. Белә ох учлары Гәбәлә³⁸ вә Минкәчевирдән³⁹ мәлүмдур.

Хыныслыдан⁴⁰ бир әдәд пазвары ох учу тапылмышдыр. Ох учу даирәви көвдәли, конусвары формада олуб, башлығынын үч һиссәси шишдир вә сулгучун ашағы гуртарацағы сындығы үчүн бизин олмасы мәлүм дејилдир. Еһтимал ки, бу типли ох учларындан ја зирәһли кәјимләри дешиб бәдәнә хәсарәт јетирмәк үчүн вә ја да бәзи һејванлары

²⁸ Д. Н. Анучин. О древнем луке и стрелах. Труды Археологического съезда в Тифлисе 1881 г., сәһ. 337. (Уваровун редакторлуғу илә).

²⁹ М. Исаков. Археологические памятники Дагестана, Махачкала, 1966, сәһ. 71.

³⁰ Јенә орада, сәһ. 72.

³¹ М. Исаков. Археологические памятники Дагестана, сәһ. 50.

³² М. П. Абрамова. Исследование Нижне-Джугатского могильника в 1967 г., КСИА, 1970, № 24, сәһ. 88.

³³ К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения в бассейне р. Кинделя Оренбургской области, КСИА, 1966, № 107, сәһ. 41.

³⁴ В. П. Левенко. Ново-Никольский могильник сарматского времени на верхнем Дону, КСИА, 1973, № 133, сәһ. 92.

³⁵ Археологические раскопки в Армении, Гарни (античный период), № 7, Ереван, 1957, сәһ. 46.

³⁶ Б. А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел, СА, 1965, № 2, сәһ. 77, 81, 89.

³⁷ М. И. Пиккуль. Эпоха раннего железа в Дагестане. Махачкала, 1965, сәһ. 120, шәкил 11 (6).

³⁸ Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институту. Гәбәлә археоложи експедијасынын 1969-чу ил чөл-гејд китабы, инв. №—490.

³⁹ АТМ, фонд, инв. №—12660, 12906.

⁴⁰ Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институту. Хыныслы археоложи експедијасынын 1965-чи ил чөл-гејд китабы, инв. №—1863.

овламаг үчүн истифадә етмишләр. Белә ох учлары Гәбәләнни 4 №-ли гәбирдән⁴¹ вә Минкәчевирини⁴² күп вә торпаг гәбирләриндән әлдә едилмишдир. Бу ох учларындан башлыг һиссәсинин өлчүсү илә сулгуч һиссәсинин бир-биринә бәрәбәр өлчүдәдир. Дөрд тилли вә пазвары даирәви көвдәси олан бу ох учларынын дөврү ерамыздан әввәл II әср вә ерамызын II әсрләрини әһәтә едир. Гарабудахкәнд јахынлыгында 5 №-ли торпаг гәбриндән тапылан ејни типли ох учлары ерамызын I—III әсрләринә⁴³ анд едилир.

Минкәчевирдә I—X әсрләрә анд олан јашајыш јериндән килдән дүзәлдилмиш вә чох јахшы биширилмиш бир ох учу тапылмышдыр. Бу ох учу өз формасына көрә Гафгаз типли олуб, тунч ох учлары ки-ми сулгучлу дејил, ојмалы күплидир. Бу тип ох учларындан муһарибә вә овчулугда истифадә етмәк мүмкүндүр. Килдән биширилмиш силаһлардан илк дөфә шумерләр истифадә етмишләр. Бу тапынты көстәрир ки, Албанлар да килдән биширилмиш силаһлардан истифадә етмишләр. Ерамыздан әввәл вә ерамызын III әсрләриндә харичи ишгалчыларга гаршы муһаризәдә метал ох учларынын чатышмамасына көрә килдән ох учлары дүзәлдилмәси зәрурәти јаранмышдыр. Дикәр тәрәфдән еһтимал ки, кил ох учлары албанларда бирдән-бирә I—III әсрләрдә дејил, даһа гәдимләрдә јараныб, сонралар албанларга кәлиб чатан нүмүнә ки-ми истифадә едилмишдир⁴⁴.

Гәдим Албан дөврү үчүн сәчијјәви олан ох учларынын тәркибинә дөрдүнчү групу тәшкил едән сүмүк ох учлары дахилдир. Әсасән дөрд вә үч үзлү олан сүмүк ох учлары ојмалы, уч һиссәси шиш, јан үзләри һамардыр. Сүмүк ох учлары Минкәчевирдән⁴⁵, Тәрки гәбиристанлыгындан⁴⁶, 1 №-ли Гарабудахкәнд гәбиристанлыгынын 9, 11, 12 №-ли гәбирләриндән⁴⁷, 3 №-ли Гарабудахкәнд гәбиристанлыгынын 3,6 №-ли торпаг гәбирләриндән вә 2 №-ли даш гуту гәбриндән⁴⁸ әлдә едилмишдир. Кил вә сүмүк ох учлары мүстәсна олмага тәсниф едилмиш ох учларынын үмуми чәһәтләри буналардыр: а) бүтүн ох учлары сулгучлудур; б) икиганадлы ох учларынын көвдәси вә ганадлары јасты олуб, мәркәзи һиссәсиндә кичик габарыглар варды; в) икинчи груп ох учларынын 1,2, 3-чү типләри үчтилли, 4-чү тип исә үч үзлү, пирамида формасындадыр; г) дөрд тилли вә паз шәкилли ох учларынын сулгучларынын учунда биз вардыр.

Ох учлары истеһсал техникасына көрә дөјмә вә төкмә үсулу илә һазырланмышлар.

Икинчи груп ох учларынын ганадлары арасындакы каналларын дәрин оланларынын дөјмә үсулу илә һазырландыгыны сөјләмәк олар. Әлбәтгә, бу фикир дөјмә просеси заманы кәсмә, дешмә, гајнагетмә вә с. дәмичилик әмәлијјат нишанәләринә әсасән ирәли сүрүлүр. Ох учларынын ганадлары ајрылыгда дөјүләрәк һазырланыр. Онлар сулгучун давамы олан һиссәјә бир-бириндән ејни мөсәфәдә гајнагланмышдыр. Башлыгын јухары һиссәси вә сулгуч јонуларга сиври һала салыныр.

⁴¹ Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институту. Гәбәлә археоложи экспедијасынын 1969-чу ил чөл-гејд китабы, инв. №—490.

⁴² АТМ, фонд, инв. №—12660, 12906.

⁴³ К. Ф. Смирнов. Грунтовые могильники алабано-сарматского времени у сел. Карабудахкент. МАД, II чилд, Махачкала, 1961, сәһ. 213.

⁴⁴ С. М. Газыјев. Минкәчевирдән тапылмыш бәзи силаһлардан. АММ, Баки, II чилд, 1951, сәһ. 26.

⁴⁵ АТМ, фонд, инв. № 13207, 13257.

⁴⁶ В. Б. Виноградов. Сарматы северо-восточного Кавказа. Грозный, 1963, сәһ. 63.

⁴⁷ К. Ф. Смирнов. Грунтовые могильники албано-сарматского времени у сел. Карабудахкент. МАД, II чилд, Махачкала, 1961, сәһ. 180. шәкил 19.

⁴⁸ Јенә орада, сәһ. 181, шәкил 19; сәһ. 212, шәкил 38; сәһ. 214, шәкил 39.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, тапылан ох учларынын мигдарына әсасән ох габларынын нечә әдәд ох тутдугуну мөјјәнләшдирмәк олур. Хыныс-лыдан 20, Гәбәләдән 30, Тәркидән 20-дән чох ох учунун бир јердән тапылмасы ох габынын 20—30 әдәд ох тутмасы еһтималыны јарадыр.

Ох учларынын мәншәјинә кәлинчә I вә IV група дахил олан нүмунәләрин јерли әнәнәләрин давамы, II вә III груп силаһларын исә гоншулугда кениш јайылмыш тәкмилләшмиш ох учлары әсасында һазырландыгыны сөјләмәк олур. II вә III груп ох учларынын истеһсалында сарматларын тәсири һиссә олунур. Сармат ох учларынын јайылдыгы әразијә, К. Ф. Смирновун гејд етдији ки-ми, Гафгаз, о чүмләдән Албанија әразиси дә мөјјән дәрәчәдә дахилдир. Ох учларынын ошарлыгы мөјјән мүнәсибәтләрин мөвчуд олдуғуну көстәрир.

Албанларын гошуну вә силаһы һаггында мәлумат верән јунан вә латын мәнбәләри бәзән онлары гоншуларындан керидә галмыш, һәрби ишә лагејд, бәзән дә бачарыглы дөјүшчү ки-ми көстәрирләр.

Албан силаһлары һаггында мәлумат верән Страбон, Помпеји мушәјјәт едән Феофан Митиленијә әсасланараг јазыр ки, албанлар гылынч, хәнчәр, чида вә ох-јајла вурушурлар⁴⁹. Феофан Митилени исә албан дөјүшчүсүнү өзү көрдүјү үчүн онун бу һагдакы мәлуматлары дүзкүн һесаб едилә биләр. Буну мөгаләдә верилмиш ох учлары да тәсдиг едир.

Силаһларын, о чүмләдән ох учларынын тәдгиги антик мөәллифләрә дүзәлиш вермәклә, үмуми һәрби сәнәт тарихиндә албанларын өзүнә мөхсус јерини мөјјән едир.

Албанија әразисиндән тапылмыш ох учлары албанларын силаһдан бачарыглы истифадә етдикләрини бир даһа сүбүт едир.

А. А. Алиев

Наконечники стрел древних албанцев

РЕЗЮМЕ

В статье автор описывает наконечники стрел (вид оружия албанцев), дает типологическую классификацию, определяет их происхождение. Материал для исследования был почерпнут из погребальных памятников Кабалы, Шемахи, Мингечаура, Торпагкалы, Тарки и Карабудахкента. По формам наконечники стрел делятся на четыре группы: двухкрылые, трехкрылые, четырехгранные — клиновидные и косяные.

Двухкрылые наконечники изготовлены как подражание древнезакавказскому типу бронзовых стрел. Трехкрылые и четырехгранные наконечники синхронны сарматским наконечникам из Северного Кавказа и Нижнего Поволжья.

По времени исследуемые наконечники стрел охватывают период с IV в. до н. э. до III в. н. э. включительно.

⁴⁹ Страбон, кн. XI, 4,5.

М. А. ГУСЕИНОВА

ОБ ОДНОЙ РАЗНОВИДНОСТИ РЕЛЬЕФНОГО ОРНАМЕНТА НА КЕРАМИКЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Керамика Ходжалы-Кедабекской культуры представляет большое разнообразие — от простых утилитарного назначения сосудов, используемых в быту, часто грубо изготовленных, до прекрасно обработанных изящных, подчас изысканных сосудов с разнообразными украшениями в виде врезов, шпампов, лощения, каннелюр, налепов и др. Орнаментация этой керамики характеризуется высокой техникой исполнения, великолепным художественным вкусом, глубокой традицией. Украшения на керамике имеют чисто бытовую, а чаще религиозно-символический смысл.

На основе формально-типологических характеристик выявлены территориальные и хронологические группы этой керамики¹. Однако богатство и разнообразие ее орнаментальных мотивов выдвигают разработку орнаментов как предмет самостоятельного исследования. С этой точки зрения изучение керамики Ходжалы-Кедабекской культуры представляет значительный интерес.

Наиболее характерным видом орнамента керамики в этот период является резной орнамент с последующей инкрустацией белой массой и без нее, орнаментация штампом и лощением и орнамент, условно названный рельефным, под которым следует понимать как украшения на корпусе сосудов при помощи рельефной отделки поверхности (каннелированные сосуды), так и отдельные выступающие на гладком фоне корпуса детали украшения.

Налепные украшения встречаются нескольких видов. Чаще всего это помещенные на корпусе сосуда фигуры и знаки из глиняного жгута, рельефный налеп в виде головки животного, или налепы плоских горизонтальных площадок грибовидной формы, иногда прилегающих одной стороной к корпусу сосуда, а противоположной стороной опирающихся на стержневидные ножки.

Налеп горизонтальной площадки — наиболее широко распростра-

¹ Н. В. Минкевич-Мустафаева. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа. МКА, вып. IV. Баку, 1962; Г. П. Кесаманлы. Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага. «Сов. археология», 1966, № 3.

ненное украшение на сосудах. Некоторые исследователи считают, что они заменяли ручки², однако это предположение является неубедительным, если принять во внимание, что существует, правда, небольшая группа сосудов, на которых, наряду с шипами устанавливались вертикальные петлевидные ручки. Следовательно, функциональное назначение грибовидных налепов и ручек различно.

В археологической литературе они называются также упорами³, с чем нельзя не согласиться, учитывая сферическую, совершенно покатую форму сосудов. Эти налепы имеются и на сосудах вытянутых форм с выраженной горловиной, где необходимости в таких налепах вовсе нет. Большое сомнение вызывают также налепы не круглых, а прямоугольных площадок, основания которых не могли служить упорами.

Установление этого налепа всегда на верхней части сосуда близко от горловины и непременно горизонтальное положение верхней площадки его вызывают сомнения по поводу совершенного отсутствия всякой функциональной, чисто практической нагрузки. На эту мысль наталкивает тот факт, что в случаях, когда на сосуде больше одного налепа, то их верхние площадки устанавливаются всегда на одном уровне. Казалось бы, они могли бы служить опорами для устанавливаемого сверху сосуда, но и тогда вызывает сомнение то, что все они, за редким исключением (когда налеп прилегает непосредственно к венчику сосуда), оказываются по уровню ниже горловины сосуда.

Интересно, что грибовидные налепы присущи только определенному типу сосудов, почти всегда одинакового объема и, вероятно, определенного назначения. И в этой связи следует отметить, что грибовидному налепу сопутствует один и тот же постоянный дополнительный атрибут — изображение свастики, креста и елочного орнамента на верхней площадке налепа или змеевидный налеп, спускающийся зигзагом от его основания.

Таким образом, создается впечатление, что если основание налепа служило упором для наклона сосуда, то завершающий его сверху налеп в виде круглой валюты, редко в форме прямоугольника, является чисто орнаментальным.

Следует отметить, что орнаментация налепа, как показывают наблюдения на группе подобных сосудов, придавалось большое значение: на нем акцентировалось внимание, он оказывался в центре смысловой композиции. Кроме символического знака на верхней площадке или налепа у основания, на корпусе (над налепом или под ним) изображались знаки, порой отличные от общей орнаментики всего сосуда, которая в таком случае смотрится как декоративный фон. Орнаментация только на налепе при гладком фоне сосуда — довольно частое явление, и это обстоятельство также подчеркивает значительность и важность символики изображения на налепе.

Змея — божество воды и хранитель плодородия и жизненной энергии в образе древа жизни. На некоторых памятниках искусства, например, Элама, наблюдается полное смешение изображений воды и змеи, утверждающее их тождество. Изображения змеи переходят в изображения молнии и копья, а в основу рисунка змеиного тела ставит-

² Д. Шарифов. Раскопки близ сел. Човдар Гянджинского уезда. «Изв. Азкомстарис», вып. 4. Баку, 1928, стр. 243; И. М. Джафарзаде. Ходжалинская экспедиция. «Изв. АЗФАН», 1941, № 2, стр. 23, 24; Г. И. Ионе. Глиняные сосуды-сапожки из Мингечаура. МКА, вып. III. Баку, 1953, стр. 49.

³ А. А. Иессен. Поселение Уч-тепе. МИА, № 125, стр. 119.

ся зигзак и волнистая линия⁴. Такое же явление наблюдается и на памятниках Азербайджана — на поясах⁵.

Змеевидные украшения вообще характерны для эпохи поздней бронзы. «Змеевидные артефакты — типичные предметы культа в эпоху бронзы»⁶. Сосуды с изображениями змей рассматриваются исследователями как культовые⁷.

Изображение змеи, по-видимому, связано с ее культом, который был распространен почти у всех народов Кавказа с древнейших времен. В фольклоре народов Кавказа в одних вариантах змея оживляет мертвых, приносит счастье, богатство, удачу, а в других — горе, несчастье, неудачу⁸. В народных поверьях змея охраняет домашний очаг, и в каждом доме есть змей, умерщвление или непочтение к которому, а также уход его из данного дома вызывают обнищание или уничтожение этой семьи, болезнь или смерть одного из ее членов.

Не менее распространенным элементом орнаментики является свастика — символ солнца, олицетворяющего верхнее небо, всемогущее божество, обладающее двоякою силою оживлять и умерщвлять, отсюда — делать добро и зло. Особенно интересно то, что изображения змей и свастики очень часто перемежаются друг с другом. Это наблюдается как при изучении налечей, так и других памятников искусства того периода. Без специального семантического исследования широкого круга этих памятников трудно сказать доподлинно, противопоставляются они или идентифицируются.

С точки зрения сравнительной мифологии нет ничего удивительного в том, что в представлении древних образы воды и солнца взаимно связывались. В древнем Шумере бог солнца Шамаш был также богом воды. Вода является одним из атрибутов бога Шамаша, так как он дает воду, имеющую те же целительные свойства, что и солнечный свет⁹.

Изображение крестовидно пересеченного круга рассматривается как идеограмма солнца. Ведь представление о четырехчастных делениях и о постоянных географических координатах — север, юг, восток, запад, или о сторонах света — полдень, полночь, заход, восход, связаны с движением солнца, а также с процессом земледельческого труда, когда эти представления связывались с понятием прямоугольного поля, которое вспахивалось в двух направлениях (борозда в одну сторону, борозда в противоположную сторону), а затем боронились в двух направлениях, перпендикулярных бороздам¹⁰.

В свете такого объяснения рисунки на налечах сосудов (табло I, 2, 9, 10, табло III, 1a) становятся еще более выразительными по смыслу благодаря дополнительным элементам на плоскости расчерченного круга некоторых из них — точечным владениям, означающим засеянные семена.

Использование грибовидного налеча в качестве знака солнца в

⁴ И. И. Мещанинов. Закавказские поясные бляхи. Махачкала, 1927, стр. 11.

⁵ R. Virchow. Über die culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus. Berlin, 1895, табл. IV (XIV, XVIII); табл. I (II).

⁶ Я. И. Гуммель. Памятники древности на западе от Ханлара. Археологические очерки. Баку, 1940, стр. 50.

⁷ А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964, стр. 140, рис. 58.

⁸ Б. В. Техов. Археологические раскопки 1962 г. в Юго-Осетии. «Сов. археология», 1965, № 2, стр. 153.

⁹ Е. Г. Рабинович. Колодец Шамаша. «Вестн. древней истории», 1973, № 2, стр. 104.

¹⁰ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев неолита. «Сов. археология», 1965, № 1, стр. 32.

рисунке древа жизни на некоторых сосудах¹¹ свидетельствует о семантической параллели между круглым валутообразным налечом и привычным для изображений древа жизни знаком солнца.

Елочный орнамент, параллельные пунктиры, прямоугольник, расчерченный на квадраты, круг, разделенный на четыре части с точкой в каждой из них, связаны с культом растительности и плодородия¹². Налечи с этими знаками могут рассматриваться как обереги, призванные хранить живительную влагу, дающую изобилие и жизнь.

Интересно отметить, что елочный орнамент часто сопутствует свастикам и змеевидным налечам, хотя змея и свастика никогда не встречаются вместе.

Змеевидный налеч—символ воды, как и свастика—символ необъятной силы, недосыгаемости, могущества, власти, могли передавать мысль о чистоте, священной неприкосновенности, запрете. Такие сосуды, можно думать, могли предназначаться для хранения воды.

Налечные горизонтальные площадки на керамике Ходжалы-Кедабекской культуры встречаются трех видов:

1) круглые валутообразные налечи, приподнятые на ножке-упоре;
2) полукруглые налечи, прилегающие к корпусу или горловине сосуда;

3) прямоугольные налечи, прилегающие также к корпусу или горловине сосуда.

Ниже приводятся некоторые сосуды, орнаментированные налечами горизонтальных площадок, круглых или прямоугольных. Некоторые из приведенных здесь сосудов или их фрагменты публикуются впервые. Погребальные комплексы, к которым они принадлежат, известны в литературе и датированы исследователями; фрагменты или сосуды остались неопубликованными и приводятся в неизданных «Докладах» Археологической комиссии. Сосуды с этими налечами прослеживаются на всех трех этапах Ходжалы-Кедабекской культуры.

Сосуд с налечом найден в каменном ящике № 11 близ Сеидкенда, в 30 верстах от Елисаветполя¹³. Поверхность сосуда подвергнута тщательному лощению. Вдоль по горловине прочерчена линия вреза, от которой прямо до самой широкой части сосуда спускается рельефный налеч, исполненный глиняным жгутом. Рядом другой налеч — полувалутообразный, прилегающий к корпусу сосуда. От основания этого налеча спускается до уровня самой широкой части тулова исполненная глиняным жгутом налечная змейка со слегка изогнутым телом (табло I, 4).

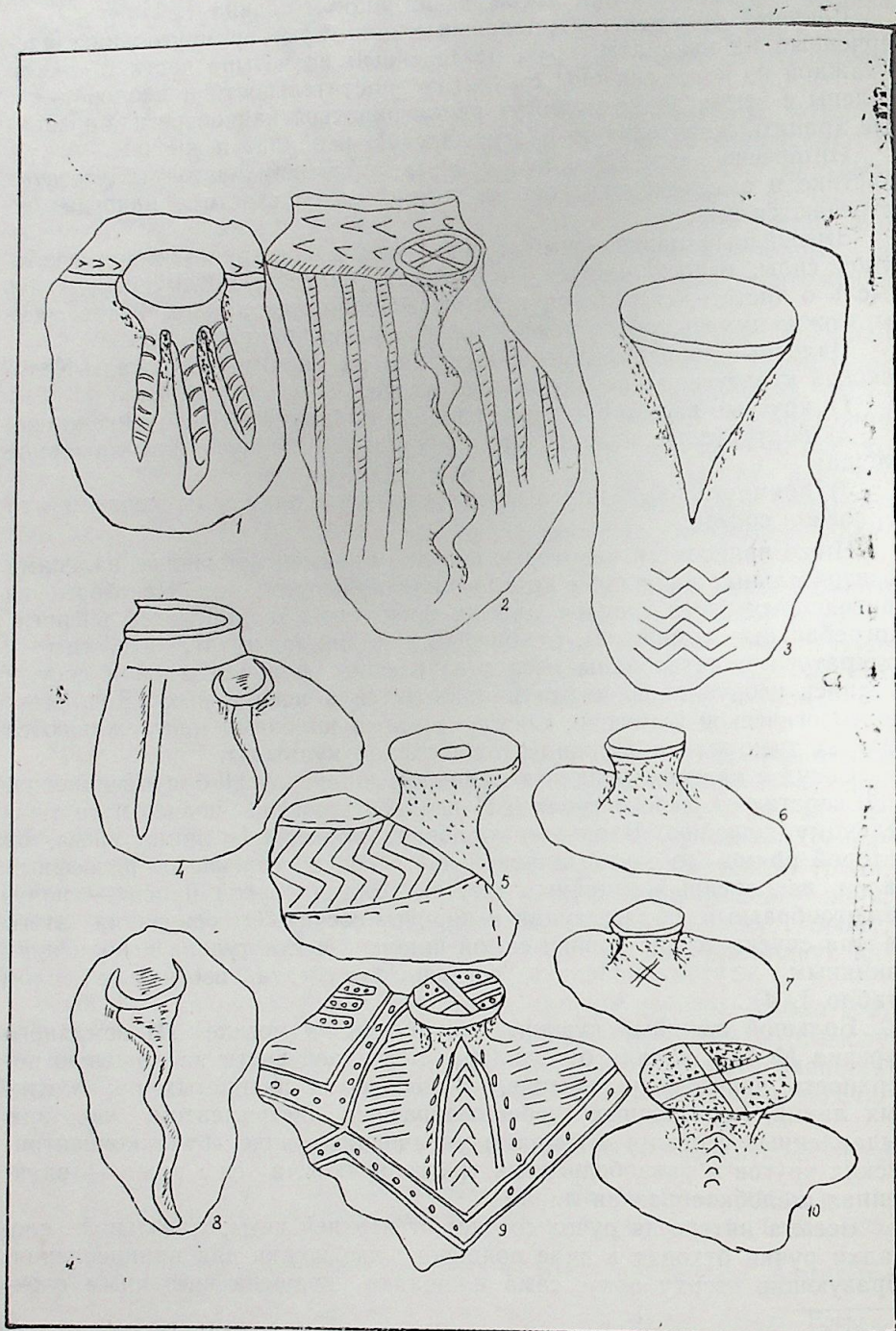
Большой изящный кувшин обнаружен в могиле III земляного кургана № 14 к западу от Ханлара. В верхней части на лощеную поверхность нанесено украшение, состоящее из волнистых параллельных линий, проведенных гребешкообразным инструментом, под ним выдавленные особыми штампами украшения в виде групп концентрических кругов и равнобедренных треугольников, а еще ниже — вдавленная желобкообразная линия.

Весьма интересна ручка сосуда: от верхней четырехугольной площадки ручки отходят в виде подпорок две ножки для прикрепления, образующие сверху арку; сама площадка украшена врезанным елоч-

¹¹ См. напр. сосуд из культовой ямы II, кургана № 8. Я. И. Гуммель. Памятники древности на западе от Ханлара. Археологические очерки. Баку, 1940.

¹² А. К. Амброз. Раннеземледельческий культовый символ. «Сов. археология», 1965, № 3, стр. 18; Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита, стр. 31; Б. А. Рыбаков. Языческое мировоззрение русского средневековья. «Вопросы истории», 1974, № 1, стр. 6.

¹³ ОАК, 1901, стр. 94; ИАК, вып. 16, стр. 7—11; ДАК, 37 в, 1901, стр. 174—208.

Табло I.

ным орнаментом, окруженным с трех сторон прямой врезанной же линией¹⁴ (табло II, 2).

Сосуд из кургана № 8, гробницы В, на восток от Зигдихфюр¹⁵, на плечиках орнаментирован лентой из трех врезных прямых параллельных линий, заключенных с двух сторон между двумя зигзагообразными. На уровне этого орнаментального пояса, прерывая его, находится грибовидный налп, на горизонтальной шляпке которого изображена линейным врезом простая свастика. Под налпом врезным рисунком представлены два треугольника, вершины которых сходятся в одной точке. На верхних углах этих треугольников нарисованы козы рога, на нижних углах — по паре черточек, изображающих передние ноги. Получается фигура, составленная из передних половинок двух козлов. Рисунок крайне схематичен, выполнен геометрическими линиями, чередующимися косой насечкой. В плоскости треугольника вписаны углы (табло I, 6).

Чернолощенный сосуд с широкими сглаженными каннелюрами на корпусе обнаружен в кургане № 3 в Топал-Гасанлу¹⁶. Ниже горловины прочерчены параллельно две линии, под которыми находится грибовидный налп (табло I, 3).

Другой сосуд из этого погребения¹⁷ имеет три грибовидных налпа с изображением свастики на верхней площадке. Под одним из грибовидных налпов изображен елочный орнамент на два ряда сверху вниз, а над ним — также елочный орнамент (табло III, 2).

На корпусе под двойной волнообразной линией изображены две линии с точками, между ними четыре угла, направленные вершинами к центру. Стороны углов продолжением своим образуют в центре ромб, в который вписан другой, меньший.

Вышеописанные сосуды датируются временем раннего этапа Ходжалы-Кедабекской культуры — XIII—XI вв. до н. э.¹⁸

Сосуд с красивым орнаментом (табло III, 1, 1a); под его венчиком на верхней части плечиков тонким врезом прочерчены 2 параллельные линии, пространство между которыми заполнено елочным рисунком. Эта широкая орнаментированная полоска упирается в рельефный выступ, верхняя круглая площадка его имеет украшение в виде расположенного внутри круга креста, каждая из четырех частей которого отмечена точечкой. Ниже на плечиках идет широкая полоса из четырех ровных и двух по краям волнистых линий, которая прерывается в четырех местах, в одном случае — круглой площадкой налпа, а в остальных трех — кругами со вписанными в них малыми кругами. Внизу от них, вдоль корпуса сосуда, нарисованы геометрические крестовидные фигуры с двумя и тремя пересекающимися линиями, поднятыми с одной стороны и опущенными с другой концами. На рисунке с противоположной от налпа стороны сосуда концы крестовидных пересечений попарно подняты и опущены вниз. Под налпом также врезом изображены спускающиеся параллельно три ленты, геометрически орнаментированные, одна — косой насечкой, другая — елочным рисунком, третья — чередующимися прямыми и волнообразными линиями.

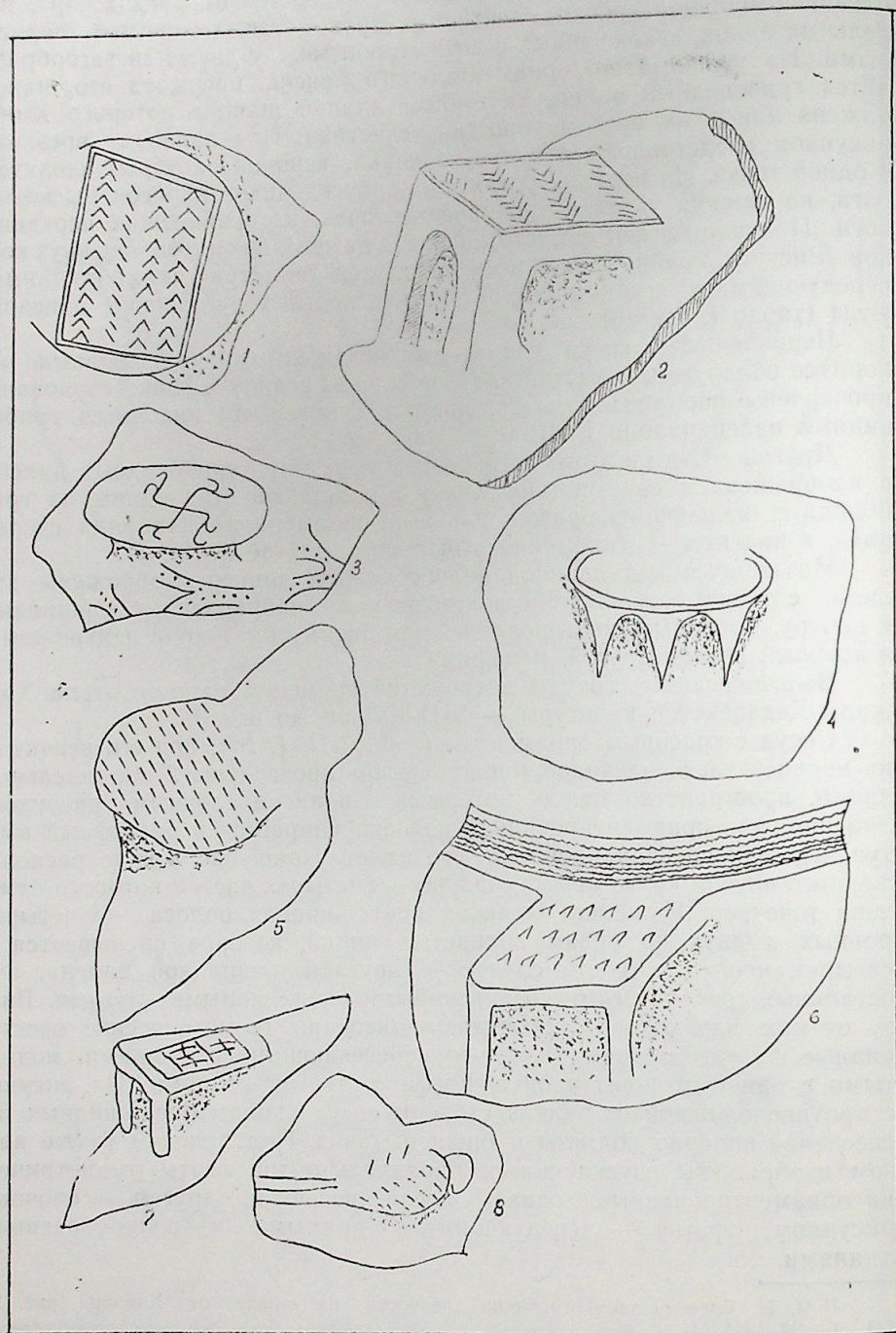
¹⁴ Я. И. Гуммель. Памятники древности на западе от Ханлара, рис. 22, III—4; 23, III—4.

¹⁵ ОАК за 1900, стр. 72; ДАК, 241, 1899, записан под № 13.

¹⁶ ДАК, № 44, 1903, стр. 154, сосуд не опубликован.

¹⁷ Там же; И. Г. Нариманов. Кэнчэај районун археоложи абидэлэри, табл. 20. 1.

¹⁸ Н. В. Минкевич-Мустафаева. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа, стр. 123, 124, 128.

Табло II.

В этой же могиле найден другой сосуд такого же типа с шаровидным корпусом и круглым налепом, высоко поставленным на треугольном в разрезе основании. Он орнаментирован врезными углами, заштрихованными параллельными линиями. Четыре попарно прочерченные врезные линии окаймляют невысокий венчик¹⁹.

Фрагмент чернолощеного сосуда с плоским шиповидным налепом, от которого отходят три змеевидных отростка, выполненных высоким рельефным налепом и орнаментированных поперечными параллельными черточками, прочерченными попарно. Кроме того, на черепке сохранился орнамент горизонтальной ленты на плечике на уровне налета, состоящий из глубокой врезной линии и полосы елочного орнамента, идущего сверху и параллельно ей (табло I, 1).

Фрагмент обнаружен в кургане № 10 из степных курганов около Елисаветполя.

Сферической формы сосуд из кургана № 13 (48 А) на западном берегу Гянджачая с узким приподнятым горлышком, широким дном и двумя небольшими петлевидными ручками круглого сечения на плечиках желтовато-коричневого цвета, хорошо обожжен, орнаментирован по плечикам вертикальными параллельными линиями. Налеп, прилегающий к верхней части одной из ручек, орнаментирован параллельными пунктирами, поперечно линии налета (табло II, 8).

Сосуд из кургана № 13 (48 А) на западном берегу Гянджачая²² шаровидной формы с узким приподнятым горлышком, узким слегка вогнутым дном. Наплечике сосуда небольшой прямоугольный налеп, установленный с одной стороны на двух тонких ножках. Плоскость налета очерчена прямоугольником, в котором прочерчены пересекающиеся линии, образующие квадраты. Сосуд богато орнаментирован по всему тулову мелким геометрическим орнаментом, состоящим из ромбов, квадратов, крестов, углов, свастики. Большое впечатление производит эффект параллельных и пересекающихся многократно повторяющихся линий рисунка и точечных владений — зерни. Орнамент инкрустирован белой пастой (табло II, 7).

Сосуд шаровидной, несколько сплюсненной формы из каменного ящика № 17 на правом берегу р. Кошкар, к югу от Баяна²³. По плечикам сосуд орнаментирован гребенчатым штампом волнообразной широкой линией.

Плоская воротниковидная горловина также орнаментирована при помощи гребенчатого штампа параллельными загзагами. К ней примыкает прямоугольный налеп, опирающийся на две тонкие ножки. Поверхность налета орнаментирована елочным орнаментом (табло II, 6). Эти сосуды датируются развитым этапом позднебронзовой культуры Азербайджана — XI—IX вв. до н. э.²⁴

Большой горшок (инв. № 1677, табл. IV, 2) черно-серого цвета²⁵. Горловина обрамлена горизонтальной полосой, к которой примыкает закругленный плоский выступ. На полосе у горловины проведены гребенчатым штампом шесть параллельных волнообразных линий. Нес-

¹⁹ ОАК за 1899 г. Курган № 3 (6) на западе от Киликлага, стр. 76, рис. 155а, 155.

²⁰ ДАК, 44, 1903, стр. 119, не опубликован.

²¹ ОАК за 1900 г., стр. 76—78; ДАК, 244а, 1899 г., л. 71.

²² Там же, ДАК, № 244, 1899, № 71.

²³ ОАК за 1900, стр. 76—78, ДЗАК, № 37в, 1901.

²⁴ Н. В. Минкевич-Мустафаева. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа, стр. 129, 128, 124.

²⁵ В. П. Фоменко. Грунтовое погребение № 63 в Мингечауре. МКА, вып. III, 1953, стр. 77.

кольцо ниже нанесена другая полоса, состоящая из двух гладких линий, между которыми тем же инструментом проведена волнообразная нарезка. Пространство между этими полосами заполнено крупной сеткой из диагонально расположенных линий, выполненных лощением. Закругленный плоский выступ также орнаментирован: у краев имеются насечки, а в центре — две перекрещивающиеся линии, напоминающие букву «X».

По инвентарю это погребение С. М. Казиевым датируется концом бронзового века и переходом к железной эпохе, т. е. приблизительно IX—VII вв. до н. э.²⁶

Совершенно оригинальным является сосуд из кургана № 79 в окрестностях Гиллидага²⁷. Буроглиняный кувшин с широким телом и низким загнутым горлом, украшенный рядом параллельных желобкообразных линий и штампованным орнаментом в виде концентрических кругов. Плоский шип в основании своим украшен лепной головкой барана (табло III, 4, 4a). Сосуд датируется временем позже конца II тысячелетия до н. э.²⁸

Сосуды с налестами горизонтальных площадок обнаружены в могильниках Кедабека²⁹, Нагорного Карабаха — Ходжалинском могильнике³⁰, в Човдаре³¹, на Апшероне³², в Мингечауре³³ и др.

По всей вероятности, эти сосуды предназначались для хранения воды, поскольку они изготовлялись из хорошо отмученной глины с небольшой примесью мелкоизмельченного песка. Поверхность их хорошо сглажена и в основной массе подвержена тщательному лощению. Именно высококачественному составу теста глины, отмученности и хорошему обжигу обязаны эти сосуды своей лучшей сохранностью в погребениях по сравнению с другим керамическим материалом.

От массового керамического материала погребений сосуды с шаровидным корпусом отличаются не только размером, формой, тщательностью выделки, но и высоким художественным вкусом и строго выдержанным стилем. Возможно, благодаря хорошей сохранности они являются наиболее широко известными и составляющими значительную группу в общем комплексе керамики Ходжалы-Кедабекского типа.

Кувшины со сплюсненно-сферическим туловом и выступающими валутообразными налестами являются типичными для памятников Ходжалы-Кедабекской культуры, но отмечаются исследователями и в Муганской степи, в некоторых районах Талышских гор, на Апшероне³⁴ и на территории Нахичеванской АССР³⁵.

²⁶ С. М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре, стр. 18.

²⁷ Я. И. Гуммель. Памятники древности в окрестностях Килидага. «Изв. АзФАН», 1941, № 2, стр. 39—40, рис. 8 (6).

²⁸ М. Н. Погребова. Восточно-закавказские кинжалы эпохи поздней бронзы и раннего железа (по фондам ГИМ). Археологич. сб. Гос. историч. музея, вып. 40, 1966, стр. 51.

²⁹ А. А. Ивановский. По Закавказью. МАК, вып. VI, табл. 10, рис. 4.

³⁰ И. М. Джафарзаде. Ходжалинская экспедиция, стр. 23, 24, рис. 5, 7; К. Х. Кушнарера. Археологические работы 1954 г. в окрестностях сел. Ходжалы. МИА, 1959, № 67, стр. 383, рис. 13, 4.

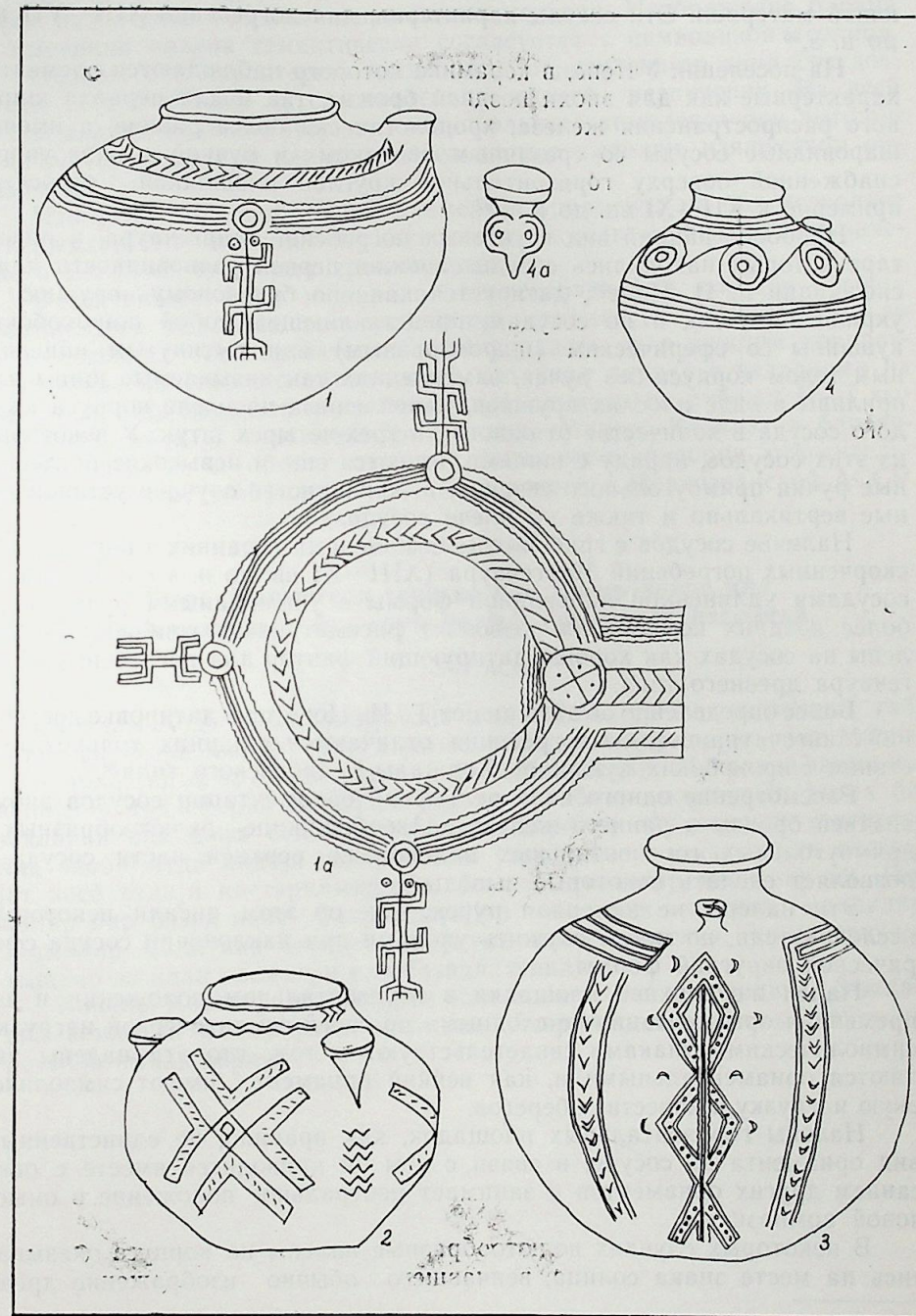
³¹ Д. Шарифов. Раскопки близ сел. Човдар Гянджинского уезда. «Изв. Азкомстари», вып. 4, 1922, стр. 243, 259.

³² И. М. Джафарзаде. Археологические разведки на Апшероне. «Изв. АН Азерб. ССР», 1948, № 6, стр. 85.

³³ Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959.

³⁴ И. М. Джафарзаде. Археологические разведки на Апшероне, стр. 85.

³⁵ Сведения о находках таких налестов на керамике Апшерона и Нахичевани представлены Г. М. Аслановым и В. Г. Алиевым, за что приношу им свою благодарность.

Табло III.

В силу устойчивости форм и широкой представленности в погребениях шаровидные сосуды с горизонтальными налепами и срезанным венчиком многими исследователями использовались как датирующий материал. Эти сосуды характерны для погребений XIII—VII вв. до н. э.³⁶

На поселении Учтепе, в керамике которого наблюдаются элементы, характерные как для эпохи поздней бронзы, так и для периода широкого распространения железа, хронологически более ранние, а именно шаровидные сосуды со срезанным венчиком и ручкой в виде упора, снабженной поверху горизонтальной круглой площадкой, относятся примерно к XII—XI вв. до н. э.³⁷

Наиболее ранний вид грунтовых погребений Мингечаура, в инвентаре которых находились сосуды-сапожки первой разновидности классификации Г. И. Ионе³⁸, датируется как по бронзовому оружию и украшениям, так и по сосудам, представляющим собой широкобокие кувшины со сферическим (шарообразным) или вытянутым яйцевидным телом корпуса без ручек, заменяющих так называемые шипы или приливы в виде плоских кружков, наклепанных на плече корпуса каждого сосуда в количестве от одного до трех-четырех штук. У некоторых из этих сосудов, наряду с шипами, имеются еще и невысокие петлевидные ручки прямоугольного сечения, в большинстве случаев установленные вертикально и также на плече сосуда.

Наличие сосудов с грибовидными налепами в ранних типах сильноискорченных погребений Мингечаура (XIII—XI вв. до н. э.) и замена их сосудами удлиненной яйцевидной формы с ушковидными ручками в более поздних комплексах позволяет рассматривать грибовидные налепы на сосудах как хорошо датирующий фактор для погребений Мингечаура древнего типа.

Более определенно об этом пишет Г. И. Ионе при датировке погребений Мингечаура: поздние погребения отличаются от ранних только отсутствием широкобоких кувшинов Ходжалы-Кедабекского типа³⁹.

Рассмотрение одного вида рельефной орнаментации сосудов эпохи поздней бронзы и раннего железа в Азербайджане—валютообразных и прямоугольных горизонтальных налепов на верхней части сосуда—позволяет сделать некоторые выводы.

Эти налепы не заменяли ручек, как об этом писали некоторые исследователи, но могли служить упорами при наклонении сосуда сферической округлой формы.

Налеп же верхней площадки в горизонтальном положении и неременная орнаментация ее сходными по своей семантической нагрузке символическими знаками свидетельствуют о том, что эти налепы являются орнаментальными и, как всякий орнамент, имеют символическую нагрузку в качестве оберегов.

Налепы горизонтальных площадок, как правило, не единственный вид орнамента на сосуде, в связи с чем он приводится вместе с описанием других орнаментов и занимает центральное положение в смысловой композиции.

В некоторых случаях валютообразные налепы на корпусе оказывались на месте знака солнца, венчавшего обычно изображение древа

жизни на сосудах⁴⁰. По-видимому, такие налепы являлись вариациями знака солнца и по семантике были идентичны его символам.

При такой интерпретации этих налепов становится понятным смысловое назначение неорнаментированных налепов. Изображение барана в основании налепа семантически согласуется с символикой солнца.

Налепы эти характерны только для определенного типа сосудов, почти одного объема и, следовательно, одного назначения. Из всей массы керамического материала погребального комплекса они выгодно отличаются качеством глины, тщательностью выделки, изяществом орнамента.

Изображение единичных элементов орнамента на них позволяет утверждать, что, по-видимому, эти сосуды имели особое предназначение и могли служить для хранения воды.

Устойчивость форм и широкая представленность сосудов с горизонтальными налепами в погребальных комплексах XIII—VII вв. до н. э. позволяют исследователям рассматривать их в каждом конкретном случае как хорошо датирующий материал наряду с изделиями из металлов. Они характерны особенно для памятников рубежа II—I тысячелетий до н. э., главным образом зоны Малого Кавказа и близлежащих районов, но обнаруживаются также на территории, относительно удаленной от этой зоны, — на Апшероне и в Нахичеванской АССР.

М. Э. Гусейнова

Азәрбајҹанын сон тунч вә илк дәмр дөврү кил
мә'мулатынын бир груп релјеф орнаменти һаггында

ХҮЛАСӘ

Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинә аид мұхтәлиф типли мәишәт Һабларыннн үзәри чызма, штамплама, чилалама үсуллары илә, каннелјурларла, јапма вә с. нахышларла бәзәдилмишдир. Мәгаләдә һәмин мәдәнијјәтә аид сферик формалы бир груп Һаблар үзәриндәки јапма бәзәкләрин илк дәфә семантик тәһлили верилр. Археоложи тәдгигата аид әдәбијјатда индијә гәдәр һәмин јапмаларын анчаг әмәли әһәмијјәт кәсб етдији кәстәрилмишдир. Јени тәдгигатлар кәстәрилр ки, јапмалар бир бәзәк нөвү олараг мұәјјән семантик мәзмуна малнқдир. Јапмалар мәзмунча бир-биринә јахын олан свастика, јолкавари нахышлар вә илан рәсмләри илә бәзәдилмишдир.

Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти кил мә'мулаты үзәриндәки бәзәкләрин семантик мәзмунунун ачылышы Азәрбајҹанын мәдәнијјәтиннн өјрәнмәјә имкан верир.

³⁶ Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур, стр. 118, 119.

³⁷ А. А. Иессен. Поселение Уч-тепе, стр. 112.

³⁸ Г. И. Ионе. Глиняные сосуды-сапожки из Мингечаура, стр. 49.

³⁹ Там же, стр. 52.

⁴⁰ Я. И. Гуммель. Памятники древности на западе от Ханлара, рис. 31, № II—2.

С. А. ДАДАШЕВА

СЕЛЕВКИДСКИЕ МОНЕТЫ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ II ВЕКА ДО Н. Э. НА ТЕРРИТОРИИ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Древнейшие из монет, встречающиеся на территории Кавказской Албании, — это монеты Александра Македонского¹. Однако сам факт их нахождения не может служить доказательством того, что они попали в Албанию еще при жизни этого царя. Эти монеты чеканились и обращались много позднее. Нам представляется, что справедливо мнение Е. А. Пахомова, считавшего, что Албания впервые знакомится с монетным обращением не ранее III в. до н. э.² В эллинистическую эпоху наиболее распространены были здесь монеты царей Селевкидской династии. Задача данной статьи — рассмотреть найденные на территории Азербайджана наиболее ранние селевкидские монеты (первой половины II в. до н. э.), то есть царей Селевка IV (187—175 гг. до н. э.), Антиоха V (164—162 гг. до н. э.) и Деметрия I (162—150 гг. до н. э.)³. Монет царя Селевка IV найдено всего три — это тетрадрахмы (вес 17,2—17,08 г), входящие в состав Кабалинского клада (см. табло I). Все они относятся к одному и тому же типу и определение их не представляет труда. П. Гарднер и Э. Бабелон не высказывали никаких соображений относительно места их чеканки⁴. В современной литературе существует полное единодушие относительно принадлежности монет этого типа чекану монетного двора столицы государства Селевкидов — Антиохии на Оронте⁵. Это определение выглядит тем более ясным, что тетрадрахмы Селевка IV, битые на

¹ Е. А. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. II, Баку, 1938, № 313, стр. 9; его же. Монетные клады Азербайджана..., вып. III, Баку, 1940, стр. 6, № 649, 650; его же. Монетные клады..., вып. IV, Баку, 1949, стр. 9, № 1003.

² Е. А. Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. 1, Баку, 1959, стр. 6.

³ Монеты царя Антиоха IV (175—164 гг. до н. э.) были объектом отдельной публикации. См.: С. А. Дадашева. Монеты селевкидского царя Антиоха IV, найденные в Азербайджане. ВДИ, 1972, № 4, стр. 95, сл.

⁴ И. А. Бабаев, С. М. Казиев. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи. Сб. «Нумизматика и эпиграфика», IX, 1971, стр. 16 сл.

⁵ P. Gardner. Catalogue of Greek coins. The Seleucid kings of Syria (British Museum), London, 1878, стр. 31, № 12—13, pl. X, 5; E. Babelon. Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque Nationale. Les rois de Syrie, d'Arménie et de Comagène, Paris, 1890, стр. 611, № 462.

⁶ G. Le Rider. Suse sous les Séleucides et les Parthes. Les trouvailles monétaires et l'histoire de la ville, Paris, 1965, стр. 208, № 531, pl. XLVI, 531.

Табло I. Монеты царя Селевка IV.

Табло II. Монеты царя Антиоха V.

других более близких монетных дворах (Селевкия на Тигре, Экбатана, Сузы), изучены достаточно хорошо. Пальмовая ветвь как добавочный элемент монетного типа там никогда не встречается, не встречается и монограмма этого типа. Кроме того, можно еще отметить, что на тетрадрамах, битых в самом начале царствования следующего царя Антиоха IV, данная монограмма также присутствует. На это обстоятельство обращает внимание О. Мюркхольм, подчеркивающий преемственность в монетном деле Селевка IV и начала царствования Антиоха IV⁷.

Несколько сложнее ситуация с монетами Антиоха V (164—162 гг. до н. э.). Их всего обнаружено на территории Азербайджана 8 штук. Из них 7 происходят из Кабалинского клада⁸, одна из Барды⁹ (см. табло II). Это все тетрадрахмы (вес от 16,81—16,48 г). Все они однотипны, различаются только монограммами и местом их расположения. С этой точки зрения, эта группа монет распадается на три варианта: I — № 1, 2 — с монограммой слева (табло IV, 1)¹⁰; II — № 3 — 7 с монограммой слева (табло IV, 2) и III — № 8 — с монограммой в экзерге (табло IV, 3). П. Гарднер не высказывал никаких предположений относительно места чеканки монет первого варианта. В современной литературе считается, что эти монеты чеканились на монетном дворе Антиохии на Оронте¹¹. Относительно второго варианта ранее высказывалось предположение, что это чекан Аки-Птолемаиды¹². Однако сейчас общепринятым является отнесение его также к чекану монетного двора Антиохии на Оронте¹³. Неопределенным остается место производства единственной тетрадрахмы, отнесенной к III варианту. Нам представляется, что можно предположить ее апамейское происхождение. (Об основании этого предположения см. ниже).

Наиболее многочисленные монеты, относящиеся к царствованию царя Деметрия I (162—150 гг. до н. э.). Это также тетрадрахмы (вес от 16,95 до 16,28 г)¹⁴, происходящие из Кабалинского клада¹⁵, Хынылинского клада¹⁶ и из Барды¹⁷ (см. табло II). Общее число монет этого царя, найденных на территории Азербайджана, — 51. Они распадутся на две основные группы. При единстве изображений на лицевой и оборотной сторонах они различаются легендами. В монетах первой группы легенда ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. В монетах второй ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ. Различие это может служить показателем хронологических различий, поскольку известно, что титул «спаситель» был дан Деметрию жителями Вавилонии через 4 года после его воцарения, когда он уничтожил Тимарха-узурпатора, во-

⁷ О. Mørkholm. Studies in the coinage of Antiochus IV, of Syria. København 1963, стр. 10.

⁸ И. А. Бабаев, С. М. Казиев. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи, стр. 22.

⁹ Е. А. Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, стр. 9, № 314.

¹⁰ P. Gardner. Указ. раб., стр. 44, № 3—4 pl. XIII, 14.

¹¹ G. Le Rider. Указ. раб., стр. 209, № 534, pl. XLVII, 534, 1—2.

¹² P. Gardner. Указ. раб., стр. 44, № 5—6, pl. XIII, 12; E. Babelon. Указ. раб., стр. 88, № 695, 696, pl. XV, 9.

¹³ G. Le Rider. Указ. раб., стр. 209, № 535, pl. XLVII, 535.

¹⁴ Мы особо выделяем две монеты: № 4 с весом 15,97 — сильно потертую и № 25, с весом 13,34, видимо, являющуюся подражанием.

¹⁵ И. А. Бабаев, С. М. Казиев. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи, стр. 24.

¹⁶ Е. А. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. IX, Баку, 1966, стр. 9—11, № 2080; его же. Античные монеты в Албании, (в пределах Азербайджанской ССР). «Вопросы истории Кавказской Албании». Баку, 1962, стр. 107, сл.

¹⁷ Его же, вып. II, № 314, стр. 9. Баку, 1938.

Табло III, А. Монеты царя Деметрия I с легендой ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ.

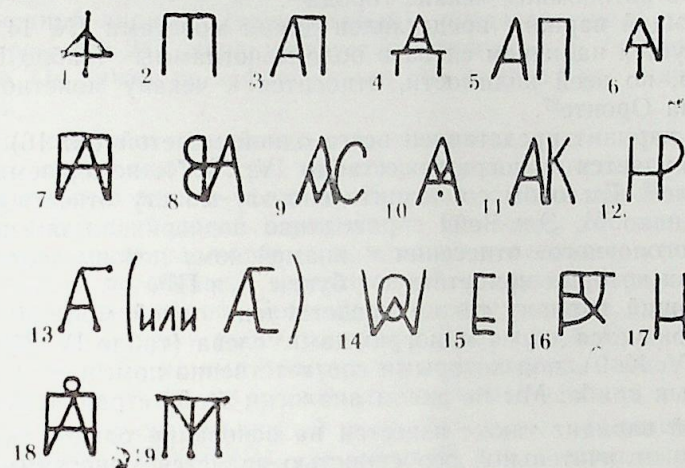

Табло III, Б. Монеты царя Деметрия I с легендой ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ.

царившегося в Мидии (App. Syr. VIII, 47). Однако это наблюдение может иметь только относительную ценность, так как, например, монетный двор Суз до самого конца царствования Деметрия I продолжал чеканить монеты старого типа, не вводя термина ΣΩΤΗΡ¹⁸.

Каждая из этих двух групп монет распадается на ряд вариантов, различающихся (при сохранении одинаковых изображений на лицевой и оборотной сторонах) монограммами и местом их расположения.

В первой группе таких вариантов всего 13. К первому из них относится одна тетрадрахма — № 1, лишенная каких бы то ни было монограмм. Мы не знаем прямых аналогий этому варианту.

Табло IV.

Ко второму варианту относятся пять монет (№ 2—6). Характерной особенностью его является наличие в экзерге минограммы (табл. IV, № 2) (иногда она помещена в середине, иногда сдвинута влево). Ранее считалось, что эта монограмма определяет принадлежность монет чекану Аки-Птолеманды¹⁹. Однако сейчас считают, что эта монограмма характерна в годы царствования Деметрия I для монетного двора Антиохии на Оронте²⁰. Определенным подтверждением этому служит то обстоятельство, что в последние годы царствования Антиоха IV эта монограмма была характерна для монетного двора именно Антиохии²¹. Продолжала она употребляться на этом монетном дворе и при непосредственном предшественнике Деметрия I — Антиохе V (см. выше). Видимо, есть основание включить в этот вариант и следующую монету (№ 8), отличающуюся от предыдущих только тем, что монограмма расположена не в экзерге, а слева в поле²².

Следующий вариант, охватывающий шесть монет (№ 8—13), характеризуется наличием слева в поле монограммы (табл. IV, № 4). Моне-

¹⁸ G. Le Rider. Указ. раб., стр. 68.

¹⁹ P. Gardner. Указ. раб., стр. 47, № 34; E. Babelon, Указ. раб. стр. 91, № 710.

²⁰ G. Le Rider. Указ. раб., стр. 209, № 536, табл. XLVII, 536.

²¹ С. А. Дадашева. Указ. раб., стр. 98.

²² Эту монету также ранее считали происходящей из Аки-Птолеманды. См.: P. Gardner. Указ. раб., стр. 47, № 33, pl. XIV, 2; E. Babelon. Указ. раб., стр. 91, № 709.

ты этого типа и П. Гарднером²³ и Э. Бабелом²⁴ считалось принадлежащими чекану монетного двора города Апамен — одного из крупнейших городов селевкидской Сирии, главного военного центра государства. Это утверждение подкрепляется наличием одного экземпляра, где на месте монограммы стояли раздельно две буквы АП, являющиеся явно начальными буквами названия города²⁵. Этот вывод в недавнее время был поддержан в монографии, посвященной истории города Апамен, автор которой обратил внимание на то обстоятельство, что изображение с Тихой и рогом изобилия, впервые появляющееся на оборотной стороне апамейских монет при Деметрии I, продолжает потом присутствовать и в автономном чекане города²⁶.

Следующий вариант представлен двумя монетами (№ 14, 15). Он характеризуется наличием слева в поле монограммы (табло IV, № 6). Эта монета, по всей видимости, относится к чекану монетного двора Антиохии на Оронте²⁷.

Пятый вариант представлен всего одной монетой (№ 16). Особенностью ее является монограмма (табло IV, № 7), помещаемая также слева в поле²⁸. Было бы соблазнительно эту монету отнести к чекану Апамен, однако М. Эль-Зейн справедливо подчеркивал опасность подобного «поголовного» отнесения к апамейскому чекану всех монет, в монограммах которых присутствуют буквы А и П²⁹.

Следующий вариант также представлен одной монетой (№ 17). Он характеризуется двумя монограммами: слева (табло IV, № 8), справа (табло IV, № 9), под которыми соответственно помещены изображения палицы и краба. Мы не знаем аналогии этой тетрадрахмы.

Седьмой вариант также известен на основании одного экземпляра (№ 18). Его отличительной особенностью является монограмма (табло IV, № 10), также помещенная в поле слева. Как и для предыдущего экземпляра, нам аналогии неизвестны.

Восьмой вариант также представлен одной тетрадрахмой (№ 19), имеющий слева в поле монограмму (табло IV, № 11), ниже которой расположено изображение, которое разобрать не удастся. Этому экземпляру мы также не знаем аналогии.

Девятый вариант, известный, как и предыдущие, на основании одного образца (№ 20), имеет слева в поле монограмму (табло IV, № 1)³⁰.

В современной литературе не высказывалось предположений о том, на каком монетном дворе чеканились монеты этого варианта. Можно только отметить, что и во второй и третьей серии тетрадрахм Антиоха IV, чеканившихся на монетном дворе Антиохии, употреблялась именно эта монограмма³¹. Продолжала она употребляться и при непосредственном предшественнике Деметрия I — Антиохе V (см. выше). Видимо, логичным будет предположить, что и этот вариант относится к Антиохии.

Следующий вариант (десятый) также известен только по одному экземпляру (№ 21). Он характеризуется монограммой в экзерге (табло

²³ P. Gardner. Указ. раб., стр. 47, № 30.

²⁴ E. Babelon. Указ. раб., стр. 92, № 716.

²⁵ P. Gardner. Указ. раб., стр. XXXII.

²⁶ M. El-Zein. Geschichte der Stadt Apameia am Orontes von den Anfängen bis Augustus. Heidelberg, 1972, стр. 152 сл.

²⁷ P. Gardner. Указ. раб., стр. 46, № 26; E. Babelon. Указ. раб., стр. 92, № 718.

²⁸ E. Babelon. Указ. раб., стр. 92, № 717.

²⁹ M. El-Zein. Указ. раб., стр. 153.

³⁰ Ср. P. Gardner. Указ. раб., стр. 47, № 32.

³¹ С. А. Дадашева. Указ. раб., стр. 98.

IV, № 12). Аналогии этому варианту нам неизвестны, но, видимо, можно считать его модификацией предыдущего.

Одиннадцатый вариант представлен одним экземпляром (№ 22), имеющим в экзерге монограмму (табло IV, № 13). В литературе, насколько нам известно, подобные монеты не упомянуты.

Следующий вариант (двенадцатый) известен, как и предыдущие, на основании одного экземпляра (№ 24), имеющего слева монограмму (табло IV, № 11) и справа (табло IV, № 14). Этот вариант также не зафиксирован в литературе. Вполне возможно, что он близок варианту VIII, где слева присутствует та же монограмма.

Последний вариант (тринадцатый), представленный также одним экземпляром (№ 24), характеризуется монограммой (табло IV, № 15) в экзерге. Он также не зафиксирован в литературе, насколько нам известно.

Таким образом, из тринадцати известных нам вариантов с уверенностью определяются три, из которых два происходят с монетного двора Антиохии и один — Апамен. Кроме того, еще два варианта определяются с большей долей вероятности. Однако у нас есть аргументы негативного характера, которые позволяют несколько уточнить место происхождения остальных вариантов. В настоящее время достаточно изучены монетные дворы Селевкидского государства, расположенные в восточной части его и работавшие при Деметрии I. Сравнение данных монет с теми, которые выпускались на этих дворах, позволяет прийти к твердому выводу, что ни одна из наших монет не была выпущена там.

Так, в частности, монетный двор Экбатаны совершенно не знал монет без слова ΕΩΤΗΡΟΣ в легенде³², что и естественно, ибо этот титул появился у Деметрия I только после победы над Тимархом, столицей которого была Экбатана. Кроме того, для обратной стороны экбатанских тетрадрахм и драхм характерен тип Аполлона.

Монетный двор Суз также характеризуется изображением Аполлона на оборотной стороне. Там в период царствования Деметрия I никогда не использовалось изображение Тюхе³³.

Монетный двор Селевкии на Тигре использовал в качестве типа оборотной стороны изображение Тюхе, но для него характерны две черты, которые никогда не встречаются на наших монетах: точечный ободок на оборотной стороне и изображение пальмовой ветви рядом с монограммой³⁴.

Все это позволяет нам прийти к заключению, что рассматриваемая нами группа монет, представляющая в известной степени гомогенную группу, происходит с западных (сирийских и, возможно, киликийских) монетных дворов, как уже рассмотренные нами ранее монеты царей Селевка IV, Антиоха IV³⁵ и Антиоха V.

Монеты второго типа с легендой ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΩΤΗΡΟΣ также распадаются на варианты, определяемые характером и местом положения монограмм. Кроме того, часть из них имеет даты.

Первый вариант представлен одним экземпляром (№ 26). Он характеризуется наличием слева в поле двух монограмм: сверху (табло IV, № 16), внизу (табло IV, № 17), имеет дату ΘΝΡ — 159 год селевкидской эры, т. е. октябрь 154 — октябрь 153 гг. до н. э. Насколько нам известно, в литературе этот вариант не зафиксирован.

³² G. Le Rider. Указ. раб., стр. 191 сл., стр. 335.

³³ Там же, стр. 68, сл.

³⁴ Там же, стр. 141 сл.

³⁵ С. А. Дадашев. Указ. раб., стр. 95 и сл.

Второй вариант также представлен одним экземпляром (№ 27). Его отличительная особенность — монограммы (также расположенные слева в поле, одна над другой) (табло IV, № 7 и 17) дата та же. Монеты этого типа были встречены при раскопках Антиохии на Оронте и они считаются принадлежащими монетному двору этого города³⁶.

Третий вариант представлен четырьмя монетами (№ 27—31), несущими даты: ΘΝΡ (2 экземпляра); ΕΡ (160 г. сел. э. = окт. 153 — окт. 152 гг. до н. э.) — один экземпляр; ΑΞΡ (161 г. сел. э. = окт. 152 — окт. 151 гг. до н. э.) — один экземпляр. Характерной особенностью этого варианта является наличие двух монограмм (расположенных таким же образом, как и в ранее рассмотренных вариантах): вверху (табло IV, № 7), внизу (табло IV, № 18). Монеты этого вида достаточно хорошо известны³⁷. Ранее их относили к чекану Апамеи (П. Гарднер и Э. Бабелон).

В последнее время, однако, было выдвинуто предположение о принадлежности их к чекану монетного двора Антиохии на Оронте³⁷. Думается, что это предположение нужно отвергнуть. Мы не будем здесь повторять доказательств, приведенных М. Эль-Зейном³⁸ относительно принадлежности монограммы (табло IV, № 18) именно апамейскому двору (см. выше). Однако этому казалось бы противоречит то обстоятельство, что в данном случае на монетах имеется и вторая монограмма. Но мы бы хотели обратить внимание на следующее обстоятельство: на всех датированных тетрадрахмах Деметрия I с расширенной легендой представлены две монограммы, причем во всех случаях (за одним исключением — 26 нашего списка) верхняя монограмма — одна и та же. В то же время на всех монетах Деметрия I, имеющих ту же самую легенду, но лишенных дат (и, значит, предшествующих датированным), присутствует только одна монограмма. Эти монограммы часто переплетаются с нижними монограммами датированных тетрадрахм. Все это заставляет нас следующим образом представить развитие некоторых черт монетного дела на сирийских монетных дворах во вторую половину царствования Деметрия I: на ряде монетных дворов чеканятся монеты, помеченные их знаками, затем в 158 г. сел. эры проходит реформа, сущности которой мы не знаем, но внешние проявления которой достаточно явственны. Появляются даты, отмечающие год выпуска, и появляется еще одна монограмма, ставшая выше первой, единая (за одним исключением) для всех монетных дворов. Возможно, это была монограмма чиновника, отвечающего за чеканку монет на всех сирийских монетных дворах. Если под этим углом зрения посмотрим на монеты разбираемого сейчас варианта, то, видимо, отпадут сомнения в принадлежности этих тетрадрахм именно монетному двору Апамеи. Следующий вариант (четвертый) представлен шестью экземплярами (№ 32—37), несущими даты: 159 г. сел. эры (2 экз.), 160 г. сел. э. (1 экз.), 161 г. сел. э. (3 экз.). Этот вариант также характеризуется наличием двух монограмм слева в поле (табло IV, № 7) вверху и (табло IV, № 6) внизу.

³⁶ Antioch on-the-Orontes. IV. P. II. Greek, Roman and Byzantine crusaders coins. By P. B. Waage. Princeton, 1952, стр. 184.

³⁷ Э. Бабелон (E. Babelon. Указ. раб., стр. 95, № 742, pl. XVI, 14) зафиксировал тетрадрахму с датой 158 г. сел. эры. Известны также экземпляры с имеющимися на наших монетах датами: 159 г. сел. эры (E. Babelon, Указ. раб., стр. 95, № 744; P. Gardner, Указ. раб., стр. 45, № 7), 160 г. сел. эры (E. Babelon, Указ. раб., стр. 95, № 748. Указ. раб., стр. 45, № 8 (161 г. сел. эры); P. Gardner, Указ. раб., стр. 45, № 9).

³⁸ Antioch on-the-Orontes..., стр. 13, № 129.

³⁹ M. El-Zein. Указ. раб., стр. 152, сл.

Монеты этого варианта также достаточно хорошо известны в литературе⁴⁰. Они и ранее единодушно относились к чекану Антиохии на Оронте, это определение поддерживается и в новой литературе⁴¹.

Следующий (пятый) вариант представлен одной тетрадрахмой (№ 39), он характеризуется монограммами (расположение обычное) (табло IV, № 7 и 19). Дата 161 г. сел. эры⁴². П. Гарднер и Э. Бабелон не высказывали предположений о монетном дворе, чеканившем подобные драхмы.

Шестой вариант представлен двумя экземплярами (№ 39 и 40. Последний предположительно). Отличительная особенность: наличие монограмм (с обычным расположением) (табло IV, № 7 и № 20). Даты в обоих случаях ВΕΡ (162 г. сел. эры = октябрь 151 — октябрь 150 г. до н. э.)⁴³. Относительно происхождения этих тетрадрахм, насколько мы знаем, в современной литературе данных нет. Однако, учитывая тот факт, что в чекане конца царствования Антиоха IV в Антиохии на Оронте широко применяется нижняя монограмма, можно думать, что этот вариант происходил с этого монетного двора. Остальные монеты этой группы (с расширенной легендой) не имеют дат⁴⁴.

Седьмой вариант представлен одним экземпляром (№ 42). Он характеризуется монограммой слева в поле (табло IV, № 18). Несмотря на утверждение Ж. Л. Риде о принадлежности монет с этой монограммой чекану Антиохии на Оронте⁴⁵, мы более склонны присоединиться к старому мнению, недавно аргументированному новыми фактами об их апамейском происхождении⁴⁶.

Следующий (восьмой) вариант представлен тремя монетами (№ 43—45). Его отличает монограмма (расположение обычное) (табло IV, № 6)⁴⁷. Не подлежит сомнению ее принадлежность чекану монетного двора Антиохии на Оронте (мнение впервые было высказано П. Гарднером, позднее не оспаривалось).

Девятый вариант представлен пятью экземплярами (№ 46—50). Он отличается от предыдущих не только монограммой (табло IV, № 12), но и местом ее расположения — в экзерге⁴⁸. П. Гарднер относил монеты этого типа к чекану небольшого сирийского городка Гераклея.

Наконец, последний вариант (десятый) представлен одним экземпляром (№ 51). На этой тетрадрахме монограммы вообще отсутствуют. Насколько нам известно, в литературе подобный вариант не упоминается.

⁴⁰ С датой (не представленной среди наших монет) 158 г. сел. эры (E. Babelon, Указ. раб., стр. 95, № 743); с датой 159 г. сел. эры (E. Babelon, Указ. раб., стр. 95, № 747); с датой 160 г. сел. эры (E. Babelon, Указ. раб., стр. 96, № 750; P. Gardner, Указ. раб., стр. 46, № 11); с датой 1961 г. сел. эры (E. Babelon, Указ. раб., стр. 95, № 756; P. Gardner, Указ. раб., стр. 48, № 12, pl. XVI, I).

⁴¹ Antioch on-the-Orontes..., стр. 13, № 130.

⁴² P. Gardner, Указ. раб., стр. 46, № 20. В каталоге Э. Бабелона (E. Babelon, Указ. раб., стр. 98, № 767) имеется такая же тетрадрахма, но с датой 162 г. сел. эры.

⁴³ E. Babelon, Указ. раб., стр. 98, № 766.

⁴⁴ Мы не говорим ничего о монете № 41, так как при чекане ее на монетный кружок не попала даже часть легенды и о монограмме сказать ничего нельзя.

⁴⁵ G. Le Rider. Указ. раб., стр. 209, pl. XLVII, 538. Отметим только, что автор допустил ошибку, не отметив в описании, что монета несет легенду, включающую слово ΑΩΤΗΡ.

⁴⁶ M. El-Zein, Указ. раб., стр. 152.

⁴⁷ P. Gardner, Указ. раб., стр. 46, № 23.

⁴⁸ Там же, № 24.

Рассмотрев вторую группу тетрадрахм Деметрия I — с легендой ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΥΓΓΡΟΥΣ, мы пришли к выводу, что из 10 вариантов этой группы 6 принадлежат чекану сирийских монетных дворов (Антиохия, Апамея, Гераклея). Хотя точно о принадлежности монет остальных вариантов сказать не представляется возможным, все же определенные соображения могут быть высказаны. Сейчас достаточно хорошо известны восточные монетные дворы государства Селевкидов во время царствования Деметрия I. Можно с уверенностью сказать, что на этих монетных дворах монеты рассматриваемых здесь типов не чеканились. Так, в частности, на монетных дворах Суз⁴⁹ и Низибина⁵⁰ не использовались в титулатуре царя слово ΣΥΓΓΡ. К тому же для оборотной стороны здесь характерно изображение сидящего Аполлона. На монетном дворе Экбатаны⁵¹ на оборотной стороне изображался не Тухе, а сидящий Аполлон. Кроме того, на этом монетном дворе иное расположение легенды. Там слово ΣΥΓΓΡΟΥΣ всегда помещалось в экзерге. Точно такое же расположение легенды на монетах, вышедших из монетного двора Селевкии на Тигре. Там, кроме того, постоянно применялся точечный ободок вокруг изображения оборотной стороны. Кроме монограмм, на монетах Селевкии постоянно присутствует изображение пальмовой ветви⁵².

Таким образом, совершенно несомненно, что все монеты этой группы (как и рассмотренные нами ранее) вышли из западных селевкидских монетных дворов (сирийских и, возможно, кликийских). К такому же выводу мы пришли и ранее, изучая монеты Антиоха IV, найденные на территории Азербайджана⁵³ (Антиохия и Ака-Птолемаида).

Среди монет селевкидских царей первой половины II в. до н. э., найденных на территории Албании, нет ни одной, которая была бы чеканена на каком-либо из восточных селевкидских монетных дворов (Экбатана, Селевкия на Тигре, Низибин, Сузы). Крайне показательно, что совершенно не найдено монет Тимарха, захватившего в начальный период царствования Деметрия I власть в Мидии. Все это указывает со всей определенностью на юго-западное направление связей Албании с Сирией и отсутствия связей с Месопотамией и Мидией. Это кажется тем более интересным, что свидетельство Арриана (Anab. Alex. III, 8, 4) об участии албанов в битве при Гавгамелах на стороне Дария III прямо указывает на какую-то связь албанов с мидийцами⁵⁴. Следовательно, можно думать, что вскоре после завоеваний Александром Македонским произошли какие-то события, разорвавшие связи Албании и Мидийской Атропатены.

Второй факт, который бросается в глаза при рассмотрении этих находок, — наличие только самых крупных номиналов серебряных монет, чеканившихся данными селевкидскими царями, — тетрадрахм. Более мелкие номиналы отсутствуют. Если считать, что проникновение этих монет на территорию Албании связано с развитием торгового обмена, то неизбежным будет вывод о том, что товарно-денежные отношения не проникли в глубь местного общества. Широкое развитие их потребовало бы распространения монет мелких номиналов.

⁴⁹ G. Le Rider. Указ. раб., стр. 68.

⁵⁰ Там же, стр. 199.

⁵¹ Там же, стр. 191, 335.

⁵² Там же, стр. 141 сл.

⁵³ С. А. Дадашева. Указ. раб., стр. 95 и сл.

⁵⁴ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. — VII в. н. э. М.—Л., 1959, стр. 52.

Здесь же, видимо, мы имеем дело с крупной международной торговлей, захватывающей еще только верхушку общества.

В связи с этим необходимо отметить еще одно обстоятельство. Уже давно высказывалась мысль о том, что именно в этот период Сирия имела активный баланс в торговле с Малой Азией, результатом чего явилось изобилие малоазийских монет на сирийском рынке⁵⁵. Видимо, этот избыток частично погашался торговлей с окраинными народами (в том числе и албанами). Доказательством этому служит то обстоятельство, что и в Кабалинском и Хыныслинском кладе наряду с селевкидскими присутствуют и малоазийские монеты.

Наконец, остается еще один вопрос — о путях проникновения монет селевкидских царей на территорию Албании. Мы думаем, что таким путем была Софена. Именно в этот период Селевкиды обращают особое внимание на нее. Достаточно вспомнить поход Антиоха IV сюда и установление вассальных отношений Софены по отношению к Селевкидам⁵⁶. Мы также знаем об определенных отношениях этих двух государств (в частности расчет Тамарха на поддержку царя Артаксиса). Все это заставляет думать, что территория Софены была тем посредствующим звеном, которое обеспечивало связи селевкидской Сирии и Албании.

С. Н. Дадашова

II эсрин биринчи жарысында Гафгаз Албанијасынын эразисиндә селевкид пуллары

ХҮЛАСӘ

Мәгаләдә Азәрбајҹан эразисиндән тапылмыш илк селевкидләр дөврүндә (ер. эв. II эсрин I жарысында) даһа дегиг IV Селевк V Антиох вә I Деметринин ады илә зәрб олунмуш пулларын елми тәһлилindən бәһс олунур.

Албанија эразисиндән тапылмыш белә пуллар арасында селевкидләрин Шәрг зәрбханаларында (Екбатан, Селевкија, Низибин, Суз) зәрб олунмуш бир эдәд белә пул јохдур. Селевкид һөкмдарларына мәхсус пулларын тәһлили бизә Албанијанын хариҹи әләгәләринин әсасән чәнуб-гәрб истигамәтләриндә—Сурија илә олмасыны сөјләмәјә әсас верир. Месопотамија вә Мидија исә әксинә бу әләгәләрдән кәнарда олмушдур.

Әкәр ири номиналлы пулларын—тетрадрахмаларын Албанија эразисинә јалныз тичарәт мүбадиләси јолу илә дахил олмасыны нәзәрә алсаг, онда белә нәтичәјә кәлә биләрик ки, әмтәә-пул мүнәсибәтләри јерли чәмијјәтдә кениш јайыла билмәмишдир. Белә мүнәсибәтләрин инкишафы истәр-истәмәз хырда номиналлы пулларын кениш јайылмасына сәбәб олмалы иди. Көрүнүр, өјрәндијимиз дөврдә Албанијанын тичарәти бејнәлхалг хүсусијјәт дашымыш вә чәмијјәтин јалныз јухары тәбәгәсини әһатә етмишдир.

Бу дөврдә селевкид пуллары Албанија эразисинә Софена васитәсилә дахил олурду. Мәһз, бу дөврдә селевкидләр бураја даһа чох диггәт верирдиләр. Мә’лумдур ки, IV Антиох бураја сәфәр тәшкил етмиш вә Софена селевкид илә вассал мүнәсибәтләриндә олмушдур.

⁵⁵ O. Morkholm. Указ. раб., стр. 11. Там же и предшествующая литература.

⁵⁶ E. Will. Histoire politique du monde hellénistique, m. II, Nancy, 1967, стр. 296.

Ш. М. САЛЕЕВ

АЗЕРБАЙДЖАН ПАМБЫГЧЫЛАРЫНЫН АЙЛӘ МӘИШӘТИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

(Бәрдә рајонундан топланмыш материаллар әсасында)

Азербайҗанда кәнд тәсәррүфатынын әсас сәһәләриндән бирини памбыгчылыг тәшкил едир. Азербайҗанда памбыгчылыгын инкишафы һаггында әдәбијјатда аз да олса мәлүмат верилмишдир. Лакин Азербайҗан памбыгчыларынын мәишәт вә мәдәнијјәтинин этнографик бахымдан өјрәнилмәси һәлә бу вахта гәдәр этнографларымызын тәдгигат объект олмамышдыр. Һалбуки, памбыгчыларынын мәишәт вә мәдәнијјәтини өјрәнмәдән Азербайҗан кәндлиләринин сәсиалист мәишәти вә мәдәнијјәтиндә баш верән әсаслы дәјишикликләри там һалда өјрәнмәк мүмкүн олмаз. Бир мөгаләдә памбыгчыларын мәишәтини вә Совет һакимијјәти илләриндә онларын һәјатында баш верән әсаслы дәјишикликләри әһатә етмәк гејри-мүмкүн олдуғу үчүн бурада анчаг Бәрдә рајону памбыгчыларынын мәишәтиндә әмәлә кәлән јени адәт вә ән'әнәләрин бә'зи мәсәләләри ишыгландырылмышдыр.

Азербайҗан кәндлиләринин сәсиалист мәишәтинин этнографик бахымдан өјрәнилмәси илә этнографлардан Һ. Гулијев, И. Һачыјев Г. Гејбуллајев, Ј. Рүстәмов вә башгалары мәшғүл олмушлар¹. Онларын намызәдлик диссертасијаларында вә бә'зи мөгаләләриндә Азербайҗан кәндлиләринин сәсиалист мәишәтиндә әмәлә кәлән јени адәт-ән'әнәләрин бә'зи мәсәләләри бу вә ја дикәр шәкилдә ишыгландырылмышдыр.

* * *

Азербайҗан халгы Коммунист партијасынын вә Совет дәвләтинин рәһбәрији алтында Бөјүк Октјабр ингилабындан сонра өз мәишәт вә мәдәнијјәтинин јенидән гурулмасы јолунда бөјүк мүвәффегијјәтләр әлдә етмишләр. Бөјүк Октјабр ингилабындан әввәл Азербайҗан учгар өлкәләрдән бири иди.

¹ Г. А. Гулиев. Быт и культура колхозного крестьянства Азербайджана (по материалам Кубинского района). Автореф. канд. дисс. Баку, 1953; Ә. С. Мәмәдов, Һ. А. Гулијев. «Азербайҗан адәт вә ән'әнәләри», Бақы, 1965; И. А. Һачыјев. Азербайҗан кәндлиләринин тәсәррүфат мәишәтинин вә мәдәнијјәтинин јенидән гурулмасы. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, Ф. I. с. 14. иш 5964, Г. А. Гејбуллајев. О пережитках большой семьи в Азербайджане в XIX в. (по материалам Кубинского района). Азербайҗанский этнографический сборник, вып. 2, Бақы, 1965; Ј. Рүстәмов. Азербайҗан колхозчуларынын мадди-мәдәнијјәти (по материалам Джебраильского района). Автореф. канд. дисс., Бақы, 1965.

Кәнд вә айлә дахилиндә јекнәсәк һәјат, айләдә патриархал гәјдаларын һөкм сүрмәси, гадын һүгүсузлуғу, дини дүнјакөрүшүн һаким кәсилмәси бүтүн бунлар ингилаба гәдәрки Бәрдә кәндлиләринин мәишәтинин әсас характер хүсусијјәтләрини тәшкил едирди.

Мәишәтин јенидән гурулмасы мәсәләләри, гәдимдән көк салмыш айлә мүнәсибәтләринин дәјишилмәси Бәрдәдә Совет һакимијјәти илләриндә кениш инкишаф јолуна гәдәм гејду. Биринчи нөвбәдә, айләдә гадын тутдуғу мөвге мәсәләси илк плана чәкилди. Кечмиш Азербайҗан бәјләри вә дин хадимләри јени мәишәт гәјдаларынын јаранмасына һәр чүр мане олур вә кечмиш айлә мүнәсибәтини, адәтләри сахламаға чәһд едирдиләр. Коммунист Партијасы вә Совет дәвләтинин бу сәһәдә көрдүјү тәдбирләр әлејһинә дин хадимләри бөјүк тәблиғат иши апарырдылар. Онлар шәриәт ганун-гәјдаларыны горујуб сахламаға чалышырдылар.

Чәтинликләри нәзәрә алан Сов.ИКП вә Совет дәвләти Азербайҗанда мәишәт вә айлә мүнәсибәтләри мәсәләсинә бөјүк диғгәт верир вә хүсуси гәјғы көстәрирдиләр.

Индики мүасир памбыгчы айләсинин мәишәтинин инкишафында мүтәрәгги ингилаби дәјишикликләрин бөјүк ролу олмушдур. Тәсәррүфатын вә һәјатын јенидән гурулмасына, мәдәнијјәтин инкишафына бахмајараг, һәлә дә мәишәт вә айлә мүнәсибәтләриндә бир сыра кечмиш адәт вә ән'әнәләр јашлы нәслә мәнсуб олан адамлар арасында һәлә дә галмагдадыр. Белә адамларын—айлә башчыларынын шүурунда кечмишин галыглары галдыгы үчүн онлар башчылыг етдикләри айлә үзвләринә өзүнүн табеликләриндә олан адамлар кими бахыр вә айлә мүнәсибәтләриндә өз шәхси мүнәсимәләрини гәбул етдирмәјә чалышырлар.

Сов.ИКП XXIV гурултајы идеоложи иши мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәк мәғсәдилә кениш тәдбирләр көрмүшдур. Гурултајын гәрарларынын јеринә јетирилмәси сәһәсиндә республикамызда да бир сыра тәдбирләр мүәјјән едилмишдир. Азербайҗан КП МК-нын октјабр (1971-чи ил) Пленуму бу мәсәләдә мүнһум рол ојнамышдыр. Пленумда гејд едилмишдир ки, адамларын шүурунда вә рәфтарында кечмишин зәрәрли галыгларына гаршы даим мүбаризә апармаг, јени мүтәрәгги адәт-ән'әнәләри кениш јајмаг идеоложи ишин мүнһум мәсәләләриндән бири олмалыдыр.

Бу бахымдан республикамызын бир сыра шәһәр вә рајонларында олдуғу кими, Бәрдә рајонунда да кечмишин галыгларыны ләғв етмәк вә јени адәт-ән'әнәләрин мәишәтә дахил олмасы үчүн бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдур.

Республикамызын һәр јериндә олдуғу кими Бәрдә рајонунда да «Гызлар баһары», «Һејвандарлар күнү», «Механизаторлар күнү», «Мәһсул бајрамы» вә с. кениш јајылдыгы кими, илк зәнк, пионерә, комсомола гәбул, бурахылыш кечәләри, орду сыраларына чағырыш, никаһын гејдә алынмасы, тәгаүдә јола салма, ад күнү вә с. тәдричән адәтә чеврилмишдир. Рајонда мүнтәзәм олараг ингилаб ветеранлары вә тәсәррүфат габагчыллари илә кәнчләрин көрүшүнүн тәшкилине, онларын ата-бабаларын ингилаби вә әмәк ән'әнәләри руһунда тәрбијә олунмасына, адамларын шүурунда хошакәлмәз әһвали-руһијјә јарадан көһнә адәт вә ән'әнәләрин арадан галдырылмасына хүсуси диғгәт верилир.

Этнографик материаллар көстәрир ки, ингилабдан әввәл тәдгиг етдијимиз рајонун бүтүн кәндләриндә «бешик кәртмә», «көбәккәсмә», «дејикли» адәтләри һәлә дә галмагдадыр. Белә адәтләр Азербайҗанын башга рајонларында да вардыр.

Бу районда кечмишдә гыз гачырма адәти дә јајылмышды. Ф. Ен. келсин гејд етдији кими «бу адәт көрүнүр даһа әввәлчә мөвчуд олан белә бир адәтин галыгыдыр ки, о заман бир тајфанын кишиләри доғ-рудан да кәнардан, башга тајфалардан өzlәри үчүн арвад гачырыр-дылар»². Кечмишдә аилә һәјатында аз јашлы гызларын әрә верилмәси һалларына аз да олса тәсадүф едиллирди.

Адәт-ән'әнәјә көрә евләнәркән оғлан гыздан јашча бөјүк олмалы иди. Азәрбајчанын һәр јериндә олдуғу кими јерли адәтә көрә тәдгигат апардығымыз зонада да кәбин кәсмә заманы евләнәнләрин өз рә'ји чох вахт һесаба алынмышды. Оғланлар үчүн гыз онларын валидејнләри тәрәфиндән сечилирди. Гызларын валидејнләринин исә өз өвладларына адахлы ахтармалары о дөврүн әдәб нормаларына көрә гәбаһәт сајылырды. Лакин Совет һакимийјәтинин 1917-чи илин декабрында аилә-кәбин һаггында вердији илк декрети ингилабдан әввәлки аилә-кәбин һаггындакы бүтүн ганунверичилији ләғв едиб, Совет аилә-кәбин принципләрини јаратды. Аилә вә кәбин саһәсиндә кишиләрин вә гадынларын һүгүг бәрабәрлији бәргәрар едилди³.

Азәрбајчан халгынын кечмиш тој адәтләри һаггында этнографик әдәбијјатда әтрафлы мә'лумат верилмишди⁴.

Сосиализм шәраитиндә јаранмыш бир сыра мүтәрәгги, коммунист руһлу ән'әнәләр ичәрисиндә мүасир тој мәрәсими диггәти хусусилә чәлб едир.

Илләр кечдикчә јени тој адәтләри даһа да зәнкинләшир. Һазырда республикамызын бир чох јерләриндә кечмишдәкиндән фәргли олараг никаһ сәадәт сарајларында, мәдәнијјәт евләриндә вә бу мәгсәдлә әј-рылмыш хусуи биналарда гејдә алыныр. Тој палтары кејмиш оғлан вә гыз никаһ кәсдирмәјә достлары, өз јолдашлары илә бирликдә ке-дирләр. Онлар күл-чичәк дәстәләри илә гаршыланыр, һөрмәтли, мө'тә-бәр шәхсләр тәрәфиндән тәбрик олунарлар. Јени аилә гуранлар тәнтә-нәли шәкилдә никаһ шәһадәтнамәсини имзалајырлар. Бу онларын мәс'у-лијјәтини һәм гат-гат артырыр, һәм дә һәјатларында унутулмаз бир һадисә олараг галыр.

Мүасир тәләбләрә чаваб верән јени тој мәчлисләриндән бир не-чә нүмунә көстәрәк. Бу чәһәтдән Бәрдә районунун Јени Дашкәнд кән-динин колхозчусу Әмиртарых Һүсејн оғлу Кәримовун тој мәчлиси нүмунәдир. Онун тој мәчлисинә јалныз өзүнүн јахын јолдашлары, гоһум-әгрәбалары вә бир дә кәндин мө'тәбәр ағсагаллары кәлмишди. Онлар кечәдән хејли кечәнәдәк охујуб-ојнамыш, јени аилә гуранлара аилә сәадәти арзуламышлар. Јалныз өз гоһум-әгрәбалары вә јахын јолдашлары тој күнү кәнчләри тәбрик етмәк үчүн 78 маната бир пал-тарјујан машын, 76 маната «рекорд-311» маркалы радиоғәбуледици апарат вә башга кичик һәдијјәләр кәтирмишләр. Сон заманлар рајо-нун мәдәнијјәт сарајында вә колхоз клубунда бир сыра комсомол тој-лары олмушдур. Буна Савалан Ханлар оғлу Кәримовун, Мәммәд Сајад оғлу Бабајевин, Сајад Сүлејман оғлу Шаировун вә башгаларынын тој мәчлисләрини мисал көстәрмәк олар. Бу колхозчу кәндлиләрин тој мәчлисләриндә гыз евинин оғлан евинә вердији әсас чәһиз гызын узун илләрдән бәри һөрдүјү вә тохудуғу әјна вә гапы пәрдәләри, јај-лыг вә балыч үзлүкләри, мүхтәлиф ишләмәләр вә бәзәкләр вә с.—

² К. Маркс, Ф. Енкелс. Иккичилдик сечилмиш әсәрләри, II ч. сәһ. 174.

³ Һ. Султанова. Сәадәт, Бақы, 1970, сәһ. 11.

⁴ Бах; Ә. К. Әһмәдов. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајча-нын шимал-гәрб һиссәси әһалисинин тој адәтләри һаггында. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы), 1970, № 2; А. И. Асадов. Семейное право. Бақы, 1959; Р. Әфәндијев. Шәкидә евләнмәк адәтләри. «Әдәбијјат мәчмүәси», 1946, № 2; Һ. А. Гулијев. Азәрбајчан адәт вә ән'әнәләри, Бақы, 1966.

ибарәт олмушдур. Колхозчу кәндлиләрин тој мәчлисләринин бу гајда-да кечирилмәсинин бир сыра үстүн чәһәтләри вардыр.

Белә мәчлисләрдә мүдрик гочаларын ағыллы мәсләһәтләри кәлә-чәк һәјатларында дүзкүн јол тутмагда онлара көмәклик едир. Белә типли тојлар кечмишин галыгларындан узаг олуб, јени аилә һәјаты гуранлар үчүн һәм дә учуз баша кәлир. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, белә тој мәчлисләри шәһәр тој мәчлисләриндән фәргләнир. Бурада охунан маһны, чалынан мусиги (һава), ифа едилән рәгсләр әса-сән Азәрбајчан халг мусигисиндән ибарәт олур.

Лакин һәлә дә рајон мәркәзләриндә, Күләглулар гәсәбәсиндә, Кәтәл-параг, Бөјүк Әрәб вә с. кәндләрдә тој мәчлиси гуаркән кечмишин зә-рәрли галыгларындан узаглаша билмәмишләр. Бу тојун кечирилмә-синдә, чәһиз вә башлыг верилмәсиндә, еләчә дә тојларда пулјыгмаг мәгсәдини күдән хынајахма, јухаусту, газаначма, гапыбасма, чәримә, кәлмиш габағы кәсмә вә с. һалларда өзүнү көстәрир.

Гыз көчүрәкән она чәһиз вермәк халгымызын гәдим адәтидир. Бу адәтин јахшы, мүтәрәгги чәһәтләри вардыр. Һеч шүбһәсиз јени гурулмуш аиләнин мәишәт шејләринә, ев аваданлығына еһтијачы олур. Һәмин саһәдә валидејнләрин өз өвладларына көмәк көстәрмәси пис һал дејилдир. Бу чүр көмәк јеничә гурулмуш аиләни илк чәтинликләрдән гуртарыр. Бә'зи аиләләр исә һәлә гызлары кичик јашларында икән она чохлу чәһиз топладыгларыны билдирирләр. Гоһум-гоншу арасын-да бу барәдә тез-тез сөһбәтләр ачырлар. Һәмин сөһбәтләр ушағын тәр-бијәсинә пис тә'сир көстәрир. Валидејнләр исә һәтта гыза чәһиз вер-мәкдә бәһсә кирир, һәрә өз «сәхавәтини» даһа чох чәһиз вермәкдә көс-тәрмәк истәјир. Чәһизә алудә олараг белә керидә галмыш валидејн-ләр унутурлар ки, гаршылыглы мөһәббәт олан јердә исә һәддиндән артыг чәһизә еһтијач да јохдур. Јени аилә гуранлар әл-әлә вериб ча-лышсалар, евләринә лазым олан әшјалары өз әмәк һаглары илә ал-салар даһа јахшы олар. Белә олдугда бу, аиләдәки сәмимијјәти вә һөрмәти даһа да артырар. Истәр гыз, истәрсә дә оғлан тәрәфдән ифрат чәһиз вә «башлыг пулу» тәләб олунамасы бә'зи аиләләри борча салыр ки, бу да гыз вә оғлан евинин бир мүддәт мадди чәтинликләрлә үзләшмәсинә сәбәб олур.

Тәәссуф ки, республикамызын бир чох јерләриндә, еләчә дә Бәрдә рајонунда гыза башлыг тәләб етмәк кими хошакалмәз адәтләрә һәлә дә тәсадүф етмәк олур.

Башлыг гадын һүгүгсузлуғунун галығы олмагла социалист аилә тәшкили принципләринә тамамилә зидд һалдыр. Бә'зиләри башлыгы аилә мөһкәмлијинин бүнөврәси һесаб едирләр ки, бу фикир әсассыз-дыр. Гыза башлыг истәмәк, јахуд тој үчүн ағыр шәртләр гојмаг, оғла-нын имканыны нәзәрә алмадан чохлу баһалы палтар вә бәзәк шејлә-ри: брилјант үзүк, сырға, гызыл саат вә с. истәмәк һәр ики тәрәфин дөбдөбәли мәчлис гурмасы бә'зән аилә тәшкилиндә хошакалмәз нәти-чәләрә кәтириб чыхарыр. Бу да кәнч аиләдә зиддијјәт јарадыр, һәтта ағыр хәрч гызын ләјагәтинә тохунмаға сәбәб вә бир бәһанә олур. Оғ-лан гыза «сәнә бу гәдәр хәрч чәкмишәм»¹, дејир.

Аилә мүнәсибәтләриндә һөрмәт вә сәмимијјәт артыран амилләрдән бири өвладдыр. Өвлад шәхси сәадәтлә бәрабәр, бир инсан нәслинин давамдыр. Һәмишә, һәр јердә ушаға бөјүк әһәмијјәт верилмиш вә онун дүнјаја кәлиши әвәзсиз шәнликләрә сәбәб олмушдур. Одур ки, ушаға ад гојулушу мәсәләсиндә валидејн мәс'улијјәт дашымалыдыр. М. Һ. Тәһмасибин дедији кими, чалышмаг лазымдыр ки, Меј, Мәзә,

⁵ Ф. Көчәрли. Тој адәтләримиз һаггында. «Коммунист» гәзети, 19 јанвар 1972-чи ил, № 15 (14925).

Хырчын, Бадымчан və с. кими гыз адларына; Семент, Трактор, Комбайн, Диланчи və с. кими ејбәчәр оғлан адларына јол верилмәсин⁶.

Бу бахымдан Бәрдә районунда «Ад күнү» мәсәләси демәк олар ки, тамамилә мүасир гәјдада апарылыр. Тәнтәнәли мәчлис гурулуру. Мәчлисә гонум-гоншу, кәндин ағсагаллары, ханәндә дә'вәт олуноуру, гојун кәсилир. Мәсәлән, бу јахынларда јени Әјричә кәндиндә Т. Нүсәјновун аиләсиндә бир гыз ушағы дүнјаја кәлди. Дүнјаја кәлән ушағын адыны әбәдиләшдирмәк үчүн районун никаһ евиндә бир сыра чаван аиләләрин иштиракы илә ата və ананын бәјәндији ән көзәл ад—Бәнөвшә ады сечилиб ушаға шәһадәтнамә верилди. Сонра исә ушағын ата və анасына «Ад күнүн мүбарәк» сөзләри јазылмыш лөвһә бағышланды. 1972-чи илдән бәри районун Ленинабад, Огузкиләр, Јени Дашкәнд, Мәһдиханлы, Шатырлы və с. кәндләриндә 200-дән чох ушаға бу чүр көзәл адлар сечилиб гојулмушдур. Һәтта ад гојулушу заманы гурулан тәнтәнәли мәрасимдән сонра ата və ана јахынлыгыда олан «Көрпәләр бағына» кәлиб ушагларынын адыны даһа да әбәдиләшдирмәк үчүн бурада бир ағач әкирләр. Кәнч ата və ана јахын гоһумларынын иштиракы илә һәр ил ушағын ад күнүнү гәјд едирләр. Мәктәб јашына чатдыгдан сонра ушағын ад күнүнә онун һәмјашыдлары, мәктәб јолдашлары дә'вәт олуноурулар. Онлар күл-чичәк дәстәләри илә јолдашларыны тәбрик едир, шәнлик едирләр. Ата мәктәб директорлуғу тәрәфиндән кәндәрилмиш тәбрик телеграмыны охујур. Бәрдә гочаларындан Фирудин Кәлбалајы Бахчалы оғлунун вердији мә'лумата көрә кечмишдә касыб аиләләрдә ушағын ад күнү надир һалларда јада дүшәрдү. Ата və ана «оғлум, јахуд гызым, сән бу илдә, бу ајда бу күндә дүнјаја кәлибсән, сәнә ад гојумушуг» демәклә кифәјәтләниб, ушагларынын доғулдуғу тарихи јада салардылар. Ушаға бир овуч ширни, (конфет), фындыг, гоз вериб, үстү нахышлы «көкә» биширәдиләр. Бәјләр, мүлкәдарлар исә ушагларынын ад күнүнә нәинки өз кәндинин, һәтта әтраф кәндләрин варлы шәхсләрини дә'вәт едәрдиләр.

Адәт-әнәләрдән бири дә дәфн мәрасимидир. Гәдим Мидијада өлү үчүн ағламырдылар. Дәдә Горғуд бојларына көрә «Гара кејиб көј сарынырдылар, атыны боғазлајыб ашыны верирдиләр» бунунла да гуртарарды⁷. Сонракы әсрләрдә исә бајаты матәмин ән тә'сирли бәзәји олмушдур.

Вәфат етмиш адам үчүн ағламаг, јас тутмаг инсанларын характеринә ујғун һалдыр. Инсан узун илләр боју бир јердә ишләдији, јахуд бир јердә јашадығы әзиз бир адамыны итирдикдә сарсылыр. Белә бир анда дост-танышын və гоһум-әгрәбанын она үрәк-дирәк вермәси, гәминә шәрик олмасы јахшы адәтдир. Бә'зән бу адәтдән гәјдасында истифадә едилмир, нәтичәдә исә вәфат етмиш шәхсин аилә үзвләри мә'нәви кәдәрлә јанашы, мадди зәрәр дә чәкирләр. Өлү саһиб бири илдә бир нечә дәфә (үчүндә, једдисиндә, гырхында, илиндә və чүмә ахшамларында) еһсан вермәли олуру. Белә еһсанлара еһтијач јохдур. Өз јахын адамынын өлүмү илә зәрбә алмыш ев саһиб белә еһсанлар вермәклә икинчи бири зәрбәјә мә'руз галыр. Өзүнү узун мүддәт мадди чәһәтдән дүзәлдә билмир⁸. Јасә кәләнләрә јемәк вермәк адәти гәдимдир. Мүхтәлиф јерләрдә бу мүхтәлиф шәкилдә олмушдур. Елә өлкәләр вар ки, јемәји өлү саһиб јох, онун гоһум-гардашы, таныш-билиши верир. Ејни заманда ону нөвбә илә өз евләринә апарырлар. Бу өлү саһибини һәм зәһмәтдән, гәјгыдан гуртарыр, һәм дә ба-

шыны гатыр, дәрдини азалдыр⁹. Матәм мәчлисләриндә јемәк верилмәси və үмумијјәтлә, еһсан мәсәләләринин низама салынмасы вачиб мәсәләдир.

Бөјүк хәрч һесабына баша кәлән белә еһсанларын верилмәси истәр-истәмәз «өлү саһиб хәрчә дүшүб, нә гәдәр һејван кәсиб» дөјә бә'зи һалларда пул јығылмасына və халгымызын дәфн адәтинин кобуд сурәтдә позулмасына кәтириб чыхарыр.

Һәтта елә һаллар да олуру ки, јахын гоһуму Бақыда вәфат етмиш шәхс, кедиб районда икинчи дәфә јас мәрасими дүзәлдәрәк пул јығыр, јахуд да районда вәзифәли шәхсин јас мәчлисинә кәләнләрин һәрәси бир гоч кәтирир. Бу хошакәлмәз һәрәкәтләрин гаршысы алынмалыдыр.

Дәфн мәрасими мүасир гәјдада апарылмалы, мәрһуму јахындан таныјанлар мәрасимдә онун кечмиш фәалијјәти һаггында чыхыш етмәлидирләр. Белә чыхышлар адамларын баша дүшмәдији молла гәрәвәллиләриндән дәфәләрлә күчлү вә тә'сирли олар, мәрһум һүзүр јеринә кәләнләр тәрәфиндән еһтирамла хатырланар.

Дәфн мәрасиминдә дин хадимләри, хүсусилә моллалар даһа чох чанфәшанлыг едирләр. Јас və дәфн јериндә истәр молланын истәрсә дә түфәјли һәр һансы бир шәхсин гуран охумасы тәәлли və нәсиһәт мәгсәди дашымыр. Бурада мәгсәд пул газанмаг, вар топламаг və халгы мөвһумата инандырмагдыр.

Јахшы олар ки, район ичрайјә комитәләри јанында ичтимаи әсасларла дәфн мәрасимләринә бахан хүсуси шуралар јарадылсын. Бөјүк кәндләрдә исә һөрмәтли və мө'тәбәр адамлардан ибарәт дәфн комитәси тәшкил едилсин. Бу, асан јол илә пул газаныб, вар-дөвләт топламаг истәјән моллаларын вә түфәјлиләрин јас вә дәфн мәрасимләриндән узаглашмасына хејли көмәклик едәр, тәк-тәк адамлары авамлыгыда сахламаға чалышан бир груп фырылдагчы үнсүрләрә тутарлы зәрбә олар. Артыг ата-бабаларымызын јашадығы вахтла бизим зәманәмизи узун бир дөвр ајырыр. Инди адамларымызын дүнјакөрүшүндә, онларын һәјата бахышында дәрин кејфијјәт дәјишикликләри баш вермишдир. Одур ки, белә бир шәраитдә кечмишин зәрәрли адәтләринин әсири олмаға дәјмәз. Јени инсан тәрбијә едиб кечмишин зәрәрли чәһәтләринин арадан галдырылмасына чидди фикир верилмәлидир.

Одур ки, колхозчу кәндлиләрин аилә мәишәтиндә көһнә адәт-әнәләрин арадан галдырылмасында, јени адәтләрин күтләвиләшмәсиндә вә формалашмасында, партија вә комсомол тәшкилатлары илә бәрәбәр, халг өзү дә мүнһум рол ојнамалы, хошакәлмәз чәһәтләри атыб, јахшыны јаратмалыдыр.

Ш. М. Салехов

О некоторых вопросах семейного быта азербайджанских хлопкоробов (по материалам Бардинского района)

РЕЗЮМЕ

Статья написана на основании полевых этнографических данных, собранных в Бардинском районе. Она посвящена главным образом изменениям, происходящим в семейном, общественном быту хлопкоробов Бардинского района. Особое внимание уделено новым обычаям и обрядам, которые произошли в быту населения данного района в советский период. Помимо этого, отмечаются изменения в общественной и хозяйственной жизни, а также пережитки, сохранившиеся в быту. В статье описываются свадебные обряды, похоронные обряды и дни рождения.

⁹ М. Н. Тәһмасиб. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 86—87.

⁶ М. Н. Тәһмасиб. Үч һадисә илә бағлы олан мәрасимләримиз. «Азәрбајҗан коммунисти» журналы, № 5, Бақы, 1972, сәһ. 84.

⁷ М. Н. Тәһмасиб. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 85—86.

⁸ Н. А. Гулијев. Адәт-әнәләр вә онларын мәишәји. «Азәрбајҗан кәнчләри» гәзети, 4 јанвар 1972-чи ил. № 2 (8046).

Т. А. БАБАЈЕВ

АЗƏРБАЙҶАНДА АРЫЧЫЛЫҢ ТАРИХИНДƏН

АзəрбайҶанын əлвєришли тəбиəти, мəһсулдар торлағы, нисбəтəн мұлајим иглими, зəнкин битки өртүјү, гəдим заманлардан бу əразидə бир сыра тəсəррүфат сəһəлəри илə јанашы арычылығын да мєјдана кəлмəsi вə инкишафы үчүн шəраит јаратмышдыр.

Апарылмыш ахтарышлар нəтичəсиндə мұјјəн едилмишдир ки, республикамызда 4100-дəн чох битки нөвү вардыр¹. Гафгаз флорасынын тəгрибəн 66%-и АзəрбайҶанын пајына дүшүр². АзəрбайҶанда арычылығ тəсəррүфатынын јем базасыны тəдгиг едəн акад. Ə. М. Гулијев бурада 600-дəн чох баллы битки нөвүнүн олдуғуну кəстəрмишдир³. АзəрбайҶан əразисинин 12%-дəн чохуну (сəһəsi 1046 мин гектар) əһатə едəн мєшəлəрдə 300 нөвдəн чох ағач вə кол битир⁴. Мєшəлəрин 90%-и дағ вə дағəтəји јерлəрдəдир. Бөјүк Гафгазын шимал-шəрг вə чəнуб, Кичик Гафгазын шимал-шəрг вə шəрг јамачлары вə Талыш дағларында мєшəлəр даһа чохдур.

АзəрбайҶанда арычылығын инкишафында онун зəнкин тəбии шəраити илə јанашы јерли Габагтəпə арысынын да (вəтəни Дашкəсəн рəјонунун Габагтəпə кəндидир) бөјүк ролу олмушдур.

Габагтəпə арысы АзəрбайҶанын тəбии шəраитинə ујғунлашмыш, иглиминə алышмыш, истəр биоложи, истəрсə дə тəсəррүфат үчүн фəјдалы əламəтлəрə малик олдуғундан һағлы оларағ дүнјанын гижмəтли ары чинслəринə аид едилир⁵.

Динч, зəһмəтсєвəр, сојуға вə хəстəлијə давамлы, һабелə чох мəһсулдар олан Габагтəпə арысы јерли əһали арасында «гызыл ары» да адланыр. Бу чинс арылар АзəрбайҶанын дағлығ вə дағəтəји јерлəриндə гəдимдəн јайылмышдыр.

Арычылығын һər ики əсас мəһсулу (бал вə мум) əсрлəр бөјү халғымызын тəсəррүфат мəишəтиндə мұһүм рол ојнамыш, бир гида вə мұаличə васитəsi кими мұвəффəгижəтлə ишлəдилмиш, һəмчинин дахили вə харичи тичарəтдə əсас јерлəрдəн бирини тутмушдур.

Гейд етмəк лəзымдыр ки, АзəрбайҶанда арычылығын тарихи вə

¹ АзəрбайҶан ССР-ин физики чоғрафијасы, Бақы, 1959, сəһ. 291.

² АзəрбайҶан ССР Атласы, Бақы-Москва, 1963, сəһ. 81.

³ Ə. М. Гулијев. АзəрбайҶанын бал верəн биткилəри, Бақы, 1958, сəһ. 5.

⁴ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1972 г. (статистический сборник). Бақы, 1973, сəһ. 101.

⁵ Е. А. Шишкин. Габагтапинская пчела. «Пчеловодство», 1948, сəһ. 50—52.

онун əһалинин тəсəррүфат мəишəтиндə јери һəлə əтрафлы шəкилдə өјрəнилиб тəдгиг едилмəмишдир. Бунунла белə Н. Н. Шавров⁶, М. Бежанов⁷, С. Бунјатов⁸, Қ. Қ⁹, И. М. Жданов¹⁰, А. Кузнецов¹¹, А. К. Горбачев¹², Һ. Б. Зəрдаби¹³, Ə. Рəсулов¹⁴, Ј. А. Шишкин¹⁵, А. Русанова¹⁶, Ə. М. Гулијев¹⁷, Р. П. Ибраһимов¹⁸ вə башгалары АзəрбайҶанын ајры-ајры зоналарында арычылығ тəсəррүфатыны мұхтəлиф сəһəдə ишығландыран əсəрлəр јазмышлар.

Бу мұəллифлəрдəн Н. Н. Шавров АзəрбайҶанда арычылығ тəсəррүфатына даир даһа кениш мəлүмат вермишдир. Онун «Загафгази-јада арычылыға даир очерклəр» адлы əсəри диггəти хұсусилə чəлб едир. Мұəллиф бу əсəрдə арычылығ тəсəррүфатынын јайылдығы əрази вə онун һəчми, ары сахлама гəјдалары, пəтəк нөвлəри вə онларын јайылма ареалы, ары мəһсулларынын јери вə с. мəсəлəлəр барəдə мəлүмат верəрəк XIX əсрин сонунда арычылығ тəсəррүфатынын вəзижəти барəдə тəсəввүр јарадыр.

Арычылығын тəсəррүфатдакы мөвгеји, əһалинин мəишəтдə тутдуғу јери, ары мəһсулларынын алынма гəјдалары вə онларын истифадəsi һағгында мəлүмат ингилабдан əввəлки мұəллифлəрдəн М. Бежанов, С. Бунјатов, И. Жданов вə башгаларынын əсəрлəриндə дə раст кəлирик. Лакин бунларын һеч бири арычылығ тəсəррүфатыны этнографик бахымдан тəдгиг етмəји өз гаршыларына мəгсəд гəјмамышлар. Буну нəзəрə аларағ, мəғалəдə бу сəһəдəки бошлуғу гисмən долдурмаға вə арычылығ тəсəррүфатыны этнографик бахымдан тəдгиг етмəјə тəшəббүс кəстəрилмишдир.

Арычылығ та гəдим заманлардан халғымызын тəсəррүфат һəјаты вə мəишəтиндə мұһүм рол ојнамышдыр. Бу ары вə арычылығ мəһсулларынын мұһүм ролу илə јанашы, һəм дə АзəрбайҶанын зəнкин тəбиəти илə изаһ едилмəлидир. Үмүнијјəтлə, əлвєришли тəбии шəраитдə јашајан елə бир халғ јохдур ки, ары балындан истифадə етмəсин¹⁹.

Археоложи тəдгигатлар сүбүт едир ки, арылар ибтидаи инсандан тəгрибəн 50—60 мин ил əввəл мөвчуд олмушлар. Гəдим тəсəррүфат сəһəлəри олан овчулуг, балыгчылығла јанашы мєшəлəрдəн, мағаралардан бал вə мум топламағ да инсанларын илк мəшғулијјəт формаларындан бири иди.

Ибтидаи инсанын бал топламасыны кəстəрəн əн гəдим абидə Валенсија јахынлығындакы (Шəрги Испанија) мағараларда һəкк олунуб таш дөврүнə аид едилəн рəсмлəрдир. Бу гəјаүстү рəсмдə дөврəсиндə

⁶ Н. Н. Шавров. Очерк пчеловодства в Закавказье. В кн.: «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», IV чилд, II һиссə, Тифлис, 1888, сəһ. 257—278.

⁷ М. Бежанов. Пчеловодство в Нухинском уезде. «Кавказское сельское хозяйство» (КСХ), 1897, № 205, сəһ. 809—810.

⁸ С. Бунјатов. Пчеловодство русских переселенцев Борчалинского уезда. КСХ, 1896, № 138.

⁹ К. К. Несколькo слов о пчеловодстве в горах Талыша. «Кавказ» гəзети, 1894, № 232.

¹⁰ И. М. Жданов. Пчеловодство в Ленкоранском уезде. «Кавказское пчеловодство и птицеводство» (КПП), 1913, № 1, сəһ. 9—11.

¹¹ А. Кузнецов. Пчеловодство на Мугани. КПП, 1913, № 4, сəһ. 93—95.

¹² А. К. Горбачев. Кавказская серая горная пчела. Тифлис, 1916.

¹³ Һ. Б. Зəрдаби. Бал арысы, «Дəбистан» журналы, 1906, № 5—9.

¹⁴ Əһмəd Рəсулов. Колхозчулара арычылығдан практики јардым, Бақы, 1941.

¹⁵ Ј. А. Шишкин. АзəрбайҶанын Габагтəпə арысы, «АзəрбайҶан Сосиалист Кəнд тəсəррүфаты», 1954, № 2—3.

¹⁶ А. Русанова. Пчеловодство в Азербайджане. «Пчеловодство», 1956, № 5.

¹⁷ Ə. М. Гулијев. АзəрбайҶанын бал верəн биткилəри, Бақы, 1958.

¹⁸ Р. П. Ибраһимов. Ары вə арычылығ, Бақы, 1964.

¹⁹ М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957, сəһ. 95.

арылар олан бир гадынын бал топламасы тэсвир едилмишдир²⁰. Бу габилдэн олан тарихи абидэлэр кестэрир ки, ибтидаи инсанлар ары балыны нэинки танымыш, ондан һэтта дадлы гита мәнсулу кими истифада етмишлэр.

Вәһши арылардан бал вә мум әлдә етмәк әсрләр боју давам етсә дә бу мәшгулијјәти һәлә арычылыг адландырмаг олмазды. Чүнки бал вә мум топламаг мәшгул олан гәдим инсанлар арылары горумаг вә артырмаг гајғысына галмыр, она гуллуг етмәји бачармырдылар. Әк-синә, ағач коғушларындан бал чыхараркән онлар арыларын мәнвинә сәбәб олурдулар.

Етнографик материаллар әсасында Азәрбајчанда XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә арычылыгын ән гәдим формасы олан бал вә мум топламаг мәшгулијјәтини ајдынашдырмаг олар. Бунун үчүн кәндлиләр пайыз ајларында гов, кәсов јандырыб түстүсүнү коғушлардакы арыја верир, бал вә мум көтүрүрдүләр.

Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонларында арычылыгга бағлы чоғрафи адларын (Боллыгаја, Балчалы, Арытәпә, Арыгыран, Арлан (ары олан), Арыгајасы, Арыдамы, Арысу вә с.) олмасы сүбүт едир ки, бу јерләр-дә гәдимдән бәри вәһши арылар мәскән салмыш, һәмчинин бунлар бал вә мум топламаг үчүн даими мәнбә олмушлар.

Бал вә мума гаршы артан тәләбат, һабелә арыларын чоҳалмасы, сүн'и пәтәкләрин јаранмасы әзурәтини гаршыја гојду. Инсанлар ағач көтүјүндән сүн'и пәтәкләр һазырлајыр, ары аиләләрини бу пәтәкләрә көчүрүр, онларын артмасы үчүн әлләриндән кәләни едирләр. Мәһз елә бу дөврдән башлајараг әсил арычылыг тәсәррүфатына кечид формасы олан мешә арычылыгы мејдана чыхыр. Инсанлар мешәләрдән ағач коғушларыны кәсиб јашадыглары јерин јахынлығына кәтирир, раһат-лыг вә тәһлүкәсизлик үчүн онлары бир јерә топлајырдылар. Беләлик-лә, бүтөв пәтәкликләр—арыханалар јаранырды.

Азәрбајчанын ајры-ајры рајонларындан топладығымыз етнографик материаллар әһалинин ары сахлама үсуллары вә васитәләри һаггында фикир сөјләмәјә әсас верир. Белә ки, бурада арылары сахлајыб бәс-ләмәк үчүн әһали ән садә пәтәкләрдән—кил габлардан, сәбәт, код вә тәкнәдән истифада етмишдир. Бу васитәләрин һәр бири Азәрбајчанын бу вә ја диқәр етнографик зонасы үчүн характерикдир. Губа-Хачмаз вә Ширванда әсасән, чубугдан һөрүлмүш сәбәт, Шәки-Зағатала зонасын-да ағач тәкнә, Ләнкәран-Астара вә Нахчыванда исә код кениш јайыл-мышдыр. Белә вәзијјәт һәр бир зонанын локал хусусијјәтә малик олма-сы илә изаһ едилмәлидир.

Азәрбајчанын арычылыг үчүн әлверишли мешәси олан һәр бир јериндә мешә арычылыгы илә мәшгул олмушлар. Мешә арычылыгы тәсәррүфаты хусуси мүлкијјәтә әсасланырды. Мешәдә вәһши арыларын мәскән салдыгы ағач коғушлары онлары тапан адам тәрәфиндән ху-суси дамға илә нишанланырды.

Мөвчуд әдәбијјат вә чөл етнографик материаллары кестэрир ки, XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә дә азәрбајчанлылар мешә арычылыгы илә мәшгул олмуш, вәһши арыларын бал вә мумундан ис-тифада етмишләр. Ары јувасыны тапан адам ағачын ики јериндә—көк тәрәфиндә вә көвдәсиндә кәртмә нишан гојмаг, јахуд да јуванын аша-ғысындан гармаг асмагла она саһиб чыхырды. Чох вахт овланмыш вәһши бечә арылары сәбәтә гојур, өз тәсәррүфат јерләринә көчүрүр-дүләр.

Зағафгазија кәндлиләринин тәсәррүфат мәишәтинин көркәмли

²⁰ Г. Кларк. Доисторическая Европа. М., 1953, сәһ. 44, 135.

тәдгигатчыларындан олан Н. Н. Шавров Зағафгазијаны «арынын вә-тәни», «арычылыгын бешији» адландырыр²¹.

А. И. Робакидзе Зағафгазијада инсанларын бал вә мум әлдә ет-мәсини ибтидаи-ичма дөврүнә аид едир. Онун еһтималына көрә, Күр-чүстан вә она гоншу халгларын јашадыглары әрази һәлә үст палеолит дөврүндән башлајараг арычылыгын чоҳ инкишаф етдији јерләрдән бири олмушдур²².

А. И. Робакидзенин бу еһтималыны Азәрбајчана да аид етмәк олар. Тәбии шәрантин вә иглимин әлверишли олмасы, бал верән битки-ләрин зәнкилији, һәмчинин ејни ары чинсинин һәр ики әразијә јайыл-масы Азәрбајчанда да арычылыгын елә һәммин дөврдән мејдана чых-масыны күман етмәјә әсас верир.

Археоложи газынтылар Азәрбајчанда ерамыздан әввәл III-II ми-нилликлә арычылыгын ән гәдим изләрини ашкара чыхармышдыр. Һәлә тунч дөврүндә ары мумундан сәнәткарлығын мүхтәлиф саһәләриндә истифада олунмушдур. Инсан вә һејван фигурларыны, шәбәкәли хән-чәр башларыны, бәзәк шејләринин мум гәлибләр васитәсилә һазырла-мышлар. Метал мәмулатыны бу үсулла һазырламаг үчүн илк әввәл мумдан онун моделини гајырмыш, үстүнү кил тәбәгәси илә өртәрәк јухарыдан вә ашағы һиссәдән ики дешик ачмышлар. Бундан сонра исә ону гыздырмышлар. Беләликлә, мум әријиб төкүлмүш, јериндә исә истәнилән әшјанын формасы галмышдыр. Бу бошлуга металы әридәрәк төкмүшләр. Сонра исә кил гәлиби гырагаг ичәрисиндән һазырланмыш, әшјаны чыхармышлар²³. Археоложи газынтылар заманы Сарытәпә ја-шајыш јериндән нәзир мөгәди илә өлүнүн јанында гојулмуш кил га-бын ичәрисиндән сары рәнкли мөһлул—бал ашкар едилмишдир. Габын ичәрисиндә көрүнән хәтләр ары шаныны хатырладыр²⁴.

Бу фактлар тунч дөврүндә Азәрбајчанда јашајан әһалинин тәсәр-рүфат мәишәтиндә арычылыгын мүәјјән рол ојнадығыны кестэрир.

Азәрбајчанда арычылыг вә бал һаггында илк јазылы мәлүмата јунан чоғрафијашунасы Страбонун әсәриндә раст кәлирик. Мүәллифә көрә, «гәдим Азәрбајчанын Шакашена вә Матијена вилајәтләриндә арылар ағач коғушларында мәскән салыр, балы да јарпаглардан сүзүлүр»²⁵. Әһали бу балдан һәм гита, һәм дә мүәличә васитәси кими истифада едирди.

IX—X әсрләрдән башлајараг Азәрбајчанда арычылыг артыг әһа-линин тәсәррүфат мәшгулијјәтинин бир саһәсинә чеврилмәјә башлајыр-ды. Бу дөврдә Азәрбајчанын тичарәтиндә бал вә мум мүһүм јер тутур-ду. X әср әрәб чоғрафијашунас сәјјаһларындан әл-Истәхри, ибн һавгәл вә әл-Мүгәддәси Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатындан бәһс едәркән буранын хусусилә дағлыг вә дағәтәји јерләриндә балын бол вә чоҳ учуз олмасыны гејд етмишләр. Әл-Истәхри јазыр ки, «бәзи рајонлар-да 2-3 мани²⁶ балын гијмәти I дирһәмдир»²⁷. Ибн һавгәлин вердији

²¹ Н. Н. Шавров. Сельскохозяйственные промышленные очерки Закавказского края (Пчеловодство), «Кавказ» гәзети, 1885, № 145; Јенә онун. Очерк пчеловодства в Закавказье. Свод материалов... IV чилд, II һиссә, сәһ. 258.

²² А. И. Робакидзе. Происхождение пчеловодства и его место в хозяй-ственном быту грузинского народа. Автореф. докт. дисс. Тбилиси, 1956, сәһ. 32.

²³ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949, сәһ. 80—81; Ч. Ә. Хәлилов, Гәрби Азәрбајчанын тунч дөврү вә дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид археоложи абидәләри, Баки, 1959, сәһ. 147.

²⁴ И. Г. Нариманов. «Древнее» святилище (пир) в Казахском районе позднебронзового периода. «ДАН Азәрб. ССР», XVI чилд, № 2, 1960, сәһ. 208.

²⁵ Страбон. География (пер. Г. А. Стратановского), М., 1964, сәһ. 481—482.

²⁶ I мани=2 ратл. Бах: Арабско-русский словарь (составил Х. К. Баранов), М., 1958, сәһ. 980.

²⁷ Al—Istakqri. Kitab al—masalik al—mamalik, ed. M. J. de Goeje, BGA, t. I, Lugduni Batavorum, 1870.

мәлүматә көрә Азербайҗанда «бал, әринмиш јағ, јарма, гоз-фындыг, кишмиш вә башга јемәли шејләр чох учуз, демәк олар ки, һавајы-дыр»²⁸. Мүәллифин бал һаггында вердији башга бир мәлүмат даһа марағлыдыр. О јазыр: «Бир дәфә бал алмыш бир адам мәнә деди ки, 20 ратлдан»²⁹ артыг балы I дирһәмә алмышдыр³⁰.

Х әср аноним мүәллифин «Һудуд әл-әләм» әсәриндә көстәрилир ки, башга өлкәләрә көндәрмәк мәгсәдилә Азербайҗанда күлли мигдар-да бал вә мум һазырланырды»³¹. Бу дөврдә бал вә мум јерли әһалинин еһтијачыны өдәмәклә јанашы, ипәк, дуз, нефт вә с. илә бәрәбәр хари-чи өлкәләрә ихрач олунурду. Тичарәт мүбадиләсиндә әсас јерләрдән бирини тутан бу мәһсуллар булгар вә буртасларын өлкәсиндән дә Азербайҗана кәтирилирди³².

Азербайҗан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фондунда мүһафизә едилән гәдим тибб китаблары ичәрисиндә Кафијәтдин Өмәр ибн Осман (XII әср), Маһмуд ибн Илјас (XIII әср), Мәнсур ибн Мәһәммәд (XV әср), Мәһәммәд Бәркүшади (XV әср) сону-XVI әср ин әввәлләри), Мәһәммәд Јусиф Ширвани (XVIII әср) вә башгаларынын әсәрләри вар ки, бунларын һамысында тәркибиндә бал олан онларла дәрманын ады чәкилир³³.

Бу јазыларда көстәрилир ки, бал иринли-үфүнәтли јаралары са-галдыр, мүхтәлиф мәдә-бағырсағ хәстәликләрини, өскүрәји мүәличә едир. Илан, әгрәб вә б. һәшәрәтын санчмасында, гудуз итин дишләмә-синдә, һабелә ағ чијәрин вә бүтүн дахили органларын мүәличәсиндә бал мүвәффәғијјәтлә тәтбиғ едилир³⁴. Бу әсәрләрдә балын мүхтәлиф бирләшмәләри вә тәркибләри дә көстәрилир. Бунларын ичәрисиндә ба-лын чобанјастығы, кичиткән, дарчын, зәнчәфил, јағ, сиркә, соған, са-рымсағ, јабан јавучу, хаш-хаш, хардал тохуму вә с. илә гарышығындан һазырланмыш мүәличә васитәләри мүһүм јер тутур. Һәм ин әсәрләрдә мүхтәлиф хәстәликләрин мүәличәсиндә бал һалвасы, баллы шәрбәт, баллы фәтир, бал вә сүд мәһсулларынын гарышығынын кениш ишлә-дилмәси барәдә дә мәлүмат вә төвсијәләр верилмишдир. Бу мәсләһәт вә төвсијәләрин бир чоху инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Хагани, Низами кими даһи Азербайҗан шаирләринин әсәрләрин-дә дә бал вә мумун ады чәкилир вә онлардан мүхтәлиф хәстәликлә-рин мүәличәсиндә ишләдилмәси көстәрилир.

Беләликлә, һәлә о дөврдә арычылыг Азербайҗанда артыг инкишаф етмиш тәсәррүфат саһәсинә чеврилмиш, јерли әһалинин мәишәтиндә вә иғтисадијјатында бөјүк әһәмијјәт дашымышдыр.

Мәнбәләрдә XIII—XV әсрләрдә Азербайҗанда арычылығын инки-шафы хүсуси гејд едилир.

Рәшидәддин (XIII әср) мәктубларындан мәлүм олур ки, Пиш-кин вилајәтиндән она бал көндәрилирмиш. Рәшидәддин шејх Сәфиәд-дин Әрдәбилијә көндәрдији мәктубда јазырды ки, о, ханәкаһ үчүн ди-кәр мәһсулларла јанашы 100 манн (300 кг) Пишкин балы ајырмыш-

²⁸ Ibn Hauqal. Kitab al-masalik wa-l-mamalik, ed. M. J. de Goeje, BGA, t. II. Lugduni Batavorum, 1878, сәһ. 133.

²⁹ I ратл=449, 28 г. Бах: Арабо-русский словарь (составил Х. К. Баранов, М., 1958, сәһ. 380.

³⁰ Ибн Һавгәл. сәһ. 242.

³¹ Худуд ал-әләм. Рукопись Туманского. С введением и указателем В. Бар-теляда. Л., 1930, сәһ. 32 б.

³² З. М. Буниятов. Азербайджан VII—IX вв. Баку, 1956, сәһ. 156.

³³ И. К. Эфендиев. История медицины в Азербайджане, Баку, 1964, сәһ. 100; М. Султанов. Гәдим дәрман биткиләринин сиррләри, «Елм вә һәјат», № 2, 1969.

³⁴ Ә. Һәсәнов, Р. Ибраһимов. Ары мәһсулларынын мүәличә әһәмијјәти, Баку, 1957, сәһ. 24.

дыр. Һәм ин ханәкаһ үчүн Тәбриздәки шәхси анбардан да 500 манн (1500 кг) бал ајырлымшыды³⁵.

Академик Ә. Әлизадә азербайҗанлыларын иғтисади һәјатындан бәһс едәркән јазыр ки, орта әсрләрдә арычылыгла мәшғул олан кәндли-ләр шәхси истифадәләри вә гисмән дә базар үчүн балдан мүхтәлиф нөв мүрәббәләр вә ширнијјат мәһсуллары һазырлајырдылар³⁶.

Тарихчи Шәрафәддин Әли Јәзди «Зәфәрнамә» әсәриндә јазыр: «Тејмур Бејләгандан кеңәркән орада бир күн галыб истираһәт етди. Бејләганда о гәдәр бал варды ки, гошун һиссәләри истәдији гәдәр кө-түрдү, ләкин шәһәрдә бал јенә азалмады»³⁷. Бу мәлүмат (мүәјјән шиширтмәјә јол верилмәсинә бахмајарағ) Азербайҗанда арычылығын инкишафыны көстәрән фәкт кими гижмәтләндирилмәлидир.

Тарихчи Аракел Тәбризли (1595—1669) I Шаһ Аббасын шам ис-теһсалыны кенишләндирмәк мәгсәдилә мумтәмизләмә ишини өјрәнмәк үчүн хүсуси емәлатханалар јаратмасындан, һазырланан шамларын сарај вә мәсидләрдә, һәмчинин бир чох евләрдә јандырылмасындан данышыр³⁸.

XVII—XVIII әсрләрдә Азербайҗанда олмуш Авропа сәјјаһлары јүксәк кејфијјәтли јерли балдан кениш истифадә едилдијиндән, ондан мүхтәлиф ширнијјат мәһсуллары һазырландығындан бәһс едиләр³⁹.

1775-чи илдә аноним мүәллиф тәрәфиндән јазылмыш әсәрдә Ру-сија илә Азербайҗан шәһәрләри арасында тичарәтдән бәһс едиләркән Дәрбәнд, Баку вә Салјан базарларында «кејфијјәтли бал вә мум ол-масы» хәбәр верилир⁴⁰.

Арычылығын инкишафы тәсәррүфатын бу саһәсинә дә верки тә-јин едилмәси илә нәтичәләнмишди. XVIII әср ин әввәлләриндә Кәнчә—Гарабағ бәјләрбәјлијиндә ары сахлајан кәндлиләрдән илдә һәр пәтәк-дән 12 ахча күмүш пул алынырды⁴¹. Ханлығлар дөврүндә кәндлиләр-дән «ары пулу» адлы верки (2 аббасы мигдарында) топланырды⁴². Бәзи јерләрдә верки балла да өдәнилирди. Шамаһы ханы өз арычы кәндлиләриндән балын 1/4-и гәдәр верки алырды⁴³.

Арычылыг XIX әср ин сону, XX әср ин әввәлләриндә дә әһалинин иғтисадијјатында мүһүм јер тутурду. Бал вә мума һәм кәнд, һәм дә шәһәр базарларында тәләбат бөјүк иди. Бу мәһсуллар јалныз јерли базарларда сатылмајыб харичә дә көндәрилирди. В. Григорјевин мә-лүматына көрә Ордубад гәзасында әһалинин әксәријјәти арычылыгла мәшғул олурду. Әлә кејфијјәтли Ордубад балыны Тифлис вә Тәбриз базарларында јүксәк гижмәтләндирирди. Бу бал фарслар арасында да шәһрәт газанмышды⁴⁴.

³⁵ Рашидад-дин. Переписка, М. 1971, сәһ. 304 (перевод, введение и комен-тарии А. И. Фалиной).

³⁶ А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, сәһ. 40.

³⁷ Шәрафәддин Әли Јәзди. «Зәфәрнамә», Хогәнд, 1818, сәһ. 166; Ч. Ибраһим-ов. Азербайҗанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Баку, 1958, сәһ. 135.

³⁸ Аракел Даврижеци. Книга истории. М., 1973, сәһ. 209—210.

³⁹ В. М. Сысоев. Тюркское население Азербайджана в XVII веке. «Известия Об-ва обследования и изучения Азербайджана», № 1, Баку, 1926, сәһ. 57.

⁴⁰ Бах: С. Б. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку, 1964, сәһ. 273—274.

⁴¹ Әли Һүсәјнзадә. Кәнчә вилајәтинин иғтисади тарихинә анд бир сәнәд (XVIII әср ин 20-чи илләри), Азерб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг се-ријасы), 1969, № 4, сәһ. 15—26.

⁴² М. Г. Велиев (Бахарлы). Азербайджан (физико-географический, этногра-фический и экономический очерк), Баку, 1921, сәһ. 162.

⁴³ Г. Б. Абдуллаев. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60—80-х гг. XVIII века, Баку, 1958, сәһ. 200.

⁴⁴ В. Григорев. Статистическое описание Нахичеванской провинции, СПб., 1833, сәһ. 93.

Н. Н. Шавровун јаздыгына көрө, XIX эсрин 30-чу илләриндә Јелизаветпол даирәсиндә 3000-дән чох, Загафгазијада о дөврдә ән бөјүк арычылыг тәсәррүфаты олан Губа маһалында 1500-дәк, Ордубад даирәсиндә 3500 ары пәтәји вар иди⁴⁵. Башга бир мұәллиф јазыр ки, Азәрбајчанын Газах дистансијасында 500-ә гәдәр пәтәк вар иди. Бу пәтәкләрдән 250 пуд бал, 25 пуд мум алынырды⁴⁶.

Гафгаз вә Загафгазија кәнд тәсәррүфаты вә сәнајеси идарәсинин 1860—1863-чү илләрә анд һесабатында дејилир ки, јерли әһали (азәрбајчанлылар—Т. Б.) ибтидан шәкилдә арычылыгла мәшғул олурлар. Сон вахтлар бурада бир нечә мұтәрәгги арыхана тәшкил олунмушдур⁴⁷.

1885-чи илдә Газах гәзасынын үч кәндиндә 1140 пәтәк вар иди. Бәзи јерләрдә арычылыг, һәтта, хусуси тәсәррүфат саһәсинә чеврилмишди⁴⁸.

Нуха гәзасында арычылыгла әсасән мејвә бағлары илә зәнкин олан мешә кәнары кәндләрин әһалиси мәшғул олурду. Бурада ән јахшы бал Зәјзит кәндиндә әлдә едилирди. Орта һесабла һәр ары тәсәррүфатында пәтәкләрин сајы 15-ә чатырды. Бир сыра тәсәррүфатларда пәтәкләрин сајы 100-ә гәдәр олурду⁴⁹.

Бакы губернијасынын әсас арычылыг рајонлары Шамаһы, Көјчај, Губа гәзалары иди. Шамаһы вә Көјчај гәзаларында арычылыгла башлыча олараг дағлыг вә дағәтәји јерләрдә мәшғул олурдулар. 1885-чи илдә Көјчајда 1500, Шамаһыда исә 2800 ары пәтәји варды⁵⁰.

Губа гәзасында арычылыг әһалинин мәшғулијјәтинин мұһүм сәһәләриндән бири һесаб олунурду. Бир гајда олараг һәр арыханада пәтәкләрин сајы 15-дән артыг олмурду. Бурада арычылыгла кәндли тәсәррүфатынын тәхминән јарысы мәшғул олурду⁵¹.

Ләнкәран гәзасында арычылыг, әсасән, Талыш дағларында, хусусилә Чони вә Түли кәндләриндә кениш јайылмышды. Чыр мејвә ағачлары вә баллы биткиләри зәнкин олан бу кәндләрдә һәр 20—30 аддымлыгда һәрәси 3 ары пәтәјиндән ибарәт арыханалар вар иди⁵².

Арычылыгла Муганда да мәшғул олурдулар. 1913-чү илдә 18 арычыда 135 ары пәтәји варды⁵⁴.

Азәрбајчанда арычылыгын инкишафында сәркиләрин тәшкили дә аз рол ојнамамышдыр. 1910-чу илдә «Гафгаз кәнд тәсәррүфаты чәмијјәти»нин арычылыг бүросу Тифлисдә арычылыг мәһсуллары сәр-

⁴⁵ Н. Н. Шавров. Сельскохозяйственные промышленные очерки Закавказского края. «Кавказ» газеты, 1885, № 145.

⁴⁶ Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом и финансовом отношениях, часть II, СПб., 1836, сәһ. 244.

⁴⁷ Отчет управления сельского хозяйства и промышленности на Кавказе и Закавказьем с 1860 по 1863 гг., сәһ. 14—15.

⁴⁸ А. Д. Ерицов. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елизаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края (сонралар «Материалы»), II чилд, II һиссә, Тифлис, 1886, сәһ. 194.

⁴⁹ А. Н. Арасханянц. Экономический быт государственных крестьян Нухинского уезда, Елизаветпольской губернии. «Материалы», II чилд, I һиссә, Тифлис, 1886, сәһ. 79.

⁵⁰ Н. А. Абе́лов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шамахинского уездов Бакинской губернии. «Материалы», I чилд, II һиссә, сәһ. 90.

⁵¹ Јенә орада.

⁵² П. В. Котляровский. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии. «Материалы» II чилд, I һиссә, сәһ. 367.

⁵³ К. К. Несколько слов о пчеловодстве в горах Талыша, «Кавказ» газеты, 1894, № 232.

⁵⁴ А. Кузнецов. Пчеловодство на Мугани. КПП, 1913, № 4, сәһ. 93.

киси тәшкил етмишди. Сәркијә кәләнләрә вә иштиракчыларә арычылыг һаггында мұһазирәләр охунур, тәчрүбә мұбадиләси едилирди. Сәрки иштиракчыларындан Ләнкәран гәзасы Пришиб кәндиндән бир арычыја әлә кејфијјәтли ары мәһсулуна көрә кичик күмүш медал верилмишди⁵⁵.

Арычылыгла мәшғул олан азәрбајчанлылар бу саһәјә даир елми мәсәләләрә дә марағланырдылар. Арычылыга даир Азәрбајчан дилиндә јазылмыш илк китаб «Дадан»⁵⁶ үсулу илә гајрылмыш чәрчивәли пәтәкләрдә арыларә нечә гуллуғ етмәли» адланыр. Арычыларә практикә көмәк мәгсәдилә јазылмыш бу китаб 1912-чи илдә Тифлисдә чап олунмушдур.

Статистик мәлүматларә көрә, 1914-чү илдә Гафгаз чанишинлијинин Бакы губернијасында 7185, Јелизаветпол губернијасында исә 15.821 ары аиләси варды. Нахчыван нәзәрә алынмаса, Азәрбајчанын демәк олар ки, бүтүн әразисини әһатә едән бу ики губернијада чәми 23.006 ары аиләси олмушдур. 1917-чи ил мәлүматына көрә, Нахчыван өлкәси истисна олмагла, Азәрбајчанда 27212 ары аиләси вар иди. Бунун 24531-и сәбәғ вә тәкнивәлдә, 2681-и чәрчивәли пәтәкләрдә сахланылырды. М. Н. Вәлијев (Баһарлы) јазыр ки, мұһарибәјә гәдәрки дөврдә Азәрбајчанда 9.250 пуд бал вә тәгрибән 2.000 пуд јүксәк кејфијјәтли мум һасил едилирди. Балын чох һиссәси дахили базарә, мумун исә демәк олар ки, һамысы Русијанын шам заводларына кәндәрилирди⁵⁷.

Биринчи дүнија вә Вәтәндаш мұһарибәләри, даһа сонра Совет дөвләтинин кечирдији итгисади чәтинликләр Азәрбајчанда да арычылыг тәсәррүфатынын дағылмасына, ары аиләләринин хејли азалмасына сәбәб олду. Белә ки, 1921-чи илдә Азәрбајчанда ары аиләләринин сајы 1914-чү илдәкиңә нисбәтән тәгрибән 40% азалмышды.

Совет һөкүмәти арычылыг тәсәррүфатынын вәзијјәтини јахшылашдырмағ үчүн бир сыра әмәли тәдбирләр һәјатә кечирди. 1919-чу илдә В. И. Ленинин имзаладыгы «Арычылыгын горунмасы һаггында» декрет арычылыгын бәрпа едилмәси вә инкишафында мұһүм рол ојнады⁵⁸. Бу декрет Азәрбајчанда да кәләчәкдә арычылыгын горунмасы үчүн кениш перспективләр ачды. Тәдричән бу фајдалы саһә арычылыгын дағыныг һалда олан фәрди кәндли тәсәррүфатындан ири социалист кәнд тәсәррүфаты мұәссисәләринә чеврилмәси үчүн әлвәришли шәраит јаратды.

Һазырда республиканын арычылыг тәсәррүфатларында 100 миндән чох ары аиләси вардыр⁵⁹. Һәр ары аиләси орта һесабла 10 кг бал верир. Загафгазијада ары аиләләринин сајына көрә Азәрбајчан ССР үчүнчү јери, бир әкин саһәсинә (1250 һа) дүшән ары аиләсинә көрә ССРИ-дә сәккизинчи јери тутур.

Сон илләр республикада арычылыгын һәртәрәфли инкишафына вә мәһсулдарлыгын јүксәлмәсинә наил олмағ үчүн бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдүр. Азәрбајчанын Гонагкәнд, Ләнкәран, Шәки, Шамаһы, Астара, Губа, Кәләбәчәр, Лачын, Лерик, Кәдәбәј рајонларында, Нахчыван МССР вә ДГМВ-дә ихтисаслашдырылмыш арычылыг совхозлары јарадылмышдыр. Габагтәпә арысыны тәкмилләшдирмәк вә кениш јаймағ үчүн Дашкәсән рајонунун Габагтәпә кәндиндә Дашкәсән Дөвләт

⁵⁵ И. М. Жданов. Пчеловодство в Ленкоранском уезде. КПП, 1913, № 1, сәһ. 9—11.

⁵⁶ Дадан Шарл (1817—1912) јени тили чәрчивәли пәтәк ихтира етмиш мәшһур Америка арычысыдыр.

⁵⁷ М. Г. Велнев (Бахарлы). Азербайджан (физико-географический, этнографической и экономической очерк). Баки, 1921, сәһ. 105.

⁵⁸ Сборник декретов за 1919 год, Петроград, 1920, сәһ. 96—97.

⁵⁹ Р. П. Ибраһимов. Азәрбајчанда арыларын патолокијасынын өјрәнилмәсинин јекуну. Азәрб. ЕТБ инст-нун әсәрләри, XXV чилд, 1973, сәһ. 90.

Боз Габагтәпә Ары Горуғу, Ханлар районунда Боз Гафгаз ары чинси јетишидрән Дөвләт Дамазлыг Очағы, Шәкидә вә Гусарда ары јетиш-
дирмә совхозлары вә с. мүәссисәләр фәалијјәт кәстәрир. Арыханалары
вә тәсәррүфатлары мүасир аваданлыг вә ләвазиматла тәһһиз едән ра-
јонларарасы арычылыг шәбәләри тәшкил едилмишидр.

Азәрбајҹанда арычылыгы даһа да инкишаф етдирмәк, ону кәнд
тәсәррүфатынын јүксәк кәлир верән саһәсинә чевирмәк үчүн олдуғча
әлверишли шәраит вә бөјүк имканлар вардыр.

Арычылыг мәһсуллары олан бал вә мум әсрләр бөјү халгмызын
тәсәррүфат мәншәтиндә мүнһүм рол ојнамышдыр. Сүфрәләримизин
ән көзәл нәмәтләриндән олан бал һәлә гәдимдән кениш јайылмыш
ширнијјат нөвүдүр. Балдан ајрыча гита мәһсулу кими, һәмчинин һал-
ва, пахлава, гуҗмаг, хәшил, баллы гајҹанаг вә с. биширәркән истифадә
едилир, тојларда, бајрам вә шәһликләрдә шәрбәт, һабелә мәт һазыр-
ланырды.

Халг арасында бир сыра хәстәликләр балла мүаличә олунурду.
Сојугдәјмәдә, көј өскүрәкдә, мөдә-багырсаг хәстәликләриндә, әзәлә
шишләриндә, сыныгларда инди дә балдан мүвәфғәјјәтлә истифадә
едирләр. Бал узун мүддәтли баш ағрылары, сарылыг вә ган азлыгы
хәстәликләриндә, јараларын мүаличәсиндә тәтбиг едилир. Гоча ары-
чыларын дедикләринә көрә, кечмишдә ојнаг вә әзәләрдә јел хәстәли-
јини өзүнү арыја санчдырмагла сағалдырдылар. Бабаларымыз «бал
мәдәнин ән јакшы достудур»—демишләр. Мумдан һазырланмыш шам
узун әсрләр бөјү евләрдә чыраг кими истифадә олунмушдыр. Башга
мәгсәдләр үчүн дә мум ишләдилрди. Башмагчы, чәкмәчи, чарыгчы
вә с. сәнәткарлар сап вә кәндириң мөһкәмлијини, кејфијјәтини артыр-
маг үчүн она мум чәкмишләр. Орта әсрләрдә Азәрбајҹанын Кәнчә, Шә-
ки, Шамаһы, Нахчыван, Басгал вә с. сәнәт мәркәзләриндә ипәкчили-
јини инкишафы илә әлағәдар ипәк парчалара басма үсулу илә нахыш
вураркән мумдан кениш истифадә едирдиләр⁶⁰.

Башга мүсбәт кејфијјәтләри илә јанашы арылар биткиләри тоз-
ландырмагла да бөјүк хејир верир, онларын мәһсулдарлыгыны әһәмиј-
јәтли дәрәчәдә (20—30%, бәзән дә 50%) артырырлар. Мәсәлән,
тозланма нәтичәсиндә күнәбаханын мәһсулу 1,5 дәфә, јончанынкі
48%, памбыг биткисининкі 15—23% артмышдыр.

Бу, зәрби-мәсәлләрдә дә өз әксини тапмышдыр. Халг арасында
бунунла әлағәдар олараг дејилир: «арыны гој бахчаја, балын кетсин
ахчаја» вә јакуд «пәтәксиз бағ олмаз, арысыз бәһәр». Бу һәгигәтән
беләдир. Биткиләри тозландыран арылар онларын мәһсулдарлыгыны
јүксәлтмәкдә бөјүк рол ојнаырлар. Арынын тәсәррүфатда ојнадыгы
бу мүнһүм рол Азәрбајҹан КП МК-нын вә республика һөкүмәтинин сон
дөврдә гәбул етдији мүнһүм гәрарларында өз әксини тапмышдыр. «Рес-
публикада мејвәчилији интенсивләшдирмә вә ихтисаслашдырма әса-
сында даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» адлы һәмин
гәрарда дејилир: «Мејвәчилик тәсәррүфатларында мејвәләрин мәһсул-
дарлыгыны артырмағын ән мүнһүм васитәләриндән бири олан арычы-
лыгын инкишафына лазымынча фикир верилмир»⁶¹.

Гејд етмәк лазымдыр ки, биткиләрин тозланмасынын 75—80%-и
арыларын үзәринә дүшүр. Алимләр һесабламышлар ки, биткиләри тоз-
ландырмагла арылар өз мәһсуллары олан бал вә мумун дәјәриндән
10—15 дәфә чох мәнфәәт верирләр. Нәһајәт, арычылыг аз зәһмәт тәләб
едән, чәкилән хәрч, адәтән елә биринчи илдә өдәјән бир тәсәррүфат
саһәсидир.

Партија вә Совет һөкүмәти истәр бал, истәрсә дә бал муму әлдә

⁶⁰ Расим Әфәнди. Азәрбајҹан ел сәнәти, Бақы, 1971, сәһ. 26.
⁶¹ «Коммунист» гәзети, 15 октябр 1974-чү ил.

етмәк, һәмчинин чичәкләрин тозланмасы бахымындан арычылыг тәсә-
рүфатынын инкишафына бөјүк әһәмијјәт верир, арыханаларын ән јени
техника илә тәһһиз едилмәсинә чохлу вәсаит ајырыр.

Көрүндүјү кими, арычылыг һәлә гәдим заманлардан Азәрбајҹанда
әһалинин әсас мәшғулијјәтләриндән бири олмуш, халгын зәрури тәлә-
батыны өдәмәклә јанашы, тәсәррүфат мәншәтиндә өзүнә мәхсус јер
тутмуш, әлверишли тәбии шәраитдә, һәмчинин зәнкин тәчрүбә вә ем-
пирик өнлик сајәсиндә инкишаф етдирилмишидр.

Т. А. Бабаев

Из истории пчеловодства в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

Благоприятные природные и климатические условия издавна спо-
собствовали распространению и развитию пчеловодства в Азербай-
джане.

Пчеловодство, так же как и охота и рыболовство, всегда составля-
ло определенную отрасль хозяйственной деятельности человека.

Археологические материалы, письменные источники и устные пре-
дания повествуют о том, что на территории Азербайджана начиная с
глубокой древности занимались пчеловодством.

Эта отрасль хозяйства развита в предгорных и нагорных местно-
стях Азербайджана; наиболее распространена местная габагтапинская
(по наименованию селения в Дашкесанском районе) пчела. В Азербай-
джане пчел содержали в основном в дуплянках, колодах и сапетках.

Многочисленные исторические документы, указания различных пу-
тешественников, бывавших в Азербайджане в средние века, свиде-
тельствуют, что продукты пчеловодства имели уже большое значение
в быту населения и являлись важнейшими предметами внутреннего
обмена и внешней торговли.

Мед и воск широко применяли также и в лечебных целях.

С. Ј. ҺУСЕЈНОВ.

КОММУНИЗМ МƏДƏНИЈƏТИНИН ФОРМАЛАШМАСЫ ПРОСЕСИНДƏ МƏИШƏТ МƏДƏНИЈƏТИНИН РОЛУ ВƏ ЈЕРИ

Əлкəмиздə коммунизм гуручулуғу просєси совет халгы гаршысында ичтиман һəјатын бəтүн саһəлəриндə дəрин кєјфијјəт дəјишикликлəри едилмəсини бир мəгсəд кими гојмушдур.

Коммунизм гуручулуғу просєси чохчəһəтли вə мурəккəб бир ичтиман просєс олуб, чəмијјəт һəјатынын бəтүн саһəлəриндə мунм игтисад, сийаси, мəдəни, идеологи тəдбирлəрин һəјата кєчирилмəсини тəлəб едир.

Демəли, коммунизм ишинин бəјүк мұвəффəгийјəти нəинки јени ичтиман гурулушун мадди-техники базасынын јарадылмасындан, һəминин коммунизм гуручуларынын шурлулуғундан, мəдəни-техники сəвијјəсиндən, умумийјəтлə өз күндəлик јарадычы əмəллəри илə јени чəмијјəтин бинасыны учалданларын мəдəнијјəтиндən асылыдыр.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында дејилир: «Мəһсулдар гүввəлəрин јүксəлиши, техниканын тəрəггиси вə истєһсалын тəшкили, зəһмəткешлəрин ичтиман фəаллыгынын артмасы, өзүнү-идарəнин демократик əсасларынын инкишафы, мəишəтин коммунист əсаслары үзəриндə јенидən гурулмасы хєјли дəрəчəдə əһалинин мəдəни инкишафындан асылыдыр»¹.

Көрүндүјү кими коммунизм гуручулуғу просєсинин мурəккəблији вə чохчəһəттилији мұасир елм вə техниканын бəтүн саһəлəриндən баш чыхаран, мəдəни-техники чəһəтдən јүксəк сəвијјəли, һəртəрəфли инкишаф етмиш, гəбилијјəтли, шурлу адамлар тəлəб едир.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы XXIV гурултајында Сов. ИКП МК-нын баш катиби Л. И. Брежнев јолдашын һєсабат мəрузəсиндə дејилир: «Инсанларын мəдəнијјəт, тəһсил, ичтиман шур, дахили јеткинлик сəвијјəsi јүксəк олмаса, коммунизм мүмкүн дејилдир, нечə ки, мұвафиг мадди-техники база олмдан коммунизм мүмкүн дејилдир»².

Бурадан ајдын олур ки, јени чəмијјəт гуручусу олан совет адамларынын умуми мəдəнијјəтинин инкишафы коммунизм гуручулуғунун əсас шəрти олан мадди-техники базанын јарадылмасы кими мунм əһəмијјəт кəсб едир вə бу һєч дə тəсəдүфи дејилдир. Мəһз јени инсанын

умуми мəдəнијјəтинин инкишафы исə умумхалг, умумбəшəри мəдəнијјəт олан коммунизм мəдəнијјəтинин формалашмасы илə шəртлəнир.

Коммунизм мəдəнијјəтинин формалашмасы просєси əлкəмиздə мəдəни ингилабын сон вə јүксəк мəрһəлəсини тəшкил едир. Коммунизм гуручулуғу дəврүндə мəдəни ингилаб, Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында кəстəрилдији кими, социализмдən башламыш бəјүк мəдəни ингилабы давам етдириб баша чатдырыр, өз гаршысында дуран мəсəлəлəрин һəллини сонə јєтирир.

Бəс ичтиман һəјатын бəтүн саһəлəринə нұфуз едən, умумхалг мəдəнијјəти олан коммунизм мəдəнијјəтинин формалашмасы просєси һансы шəртлəр вə амиллəр əсасында баш верир?

Бу просєс јени мадди-техники база əсасында, елм вə техниканын јүксəлмəsi вə мадди сəрвəтлəр боллуғу јарадылмасы нəтичəсиндə мəдəнијјəтин бəтүн саһəлəринин кениш дəрəчəдə инкишафы əсасында халг күтлəлəринин мəдəни тəлəблəринин һəртəрəфли өдəнилмəsi илə јанашы, онларын мəдəни сəвијјəсинин, о чүмлəдən мəишəт мəдəнијјəтинин инкишаф едиб јүксəк пиллəјə чатмасы илə шəртлəнир.

Коммунизм мəдəнијјəтинин формалашмасынын спєсификасы онун ичтиман һəјатын бəтүн саһəлəрини əһəтə етмəсиндən ирəли кəлир. Догрудан да коммунизм гуручулуғу мəсəлəлəри арасында коммунизм мəдəнијјəтинин тəшəккүлү илə бу вə ја башга дəрəчəдə əлагəдар олмајан һєч бир мəсəлə јохдур. Гəјд етмəк лəзымдыр ки, коммунизм мəдəнијјəтинин формалашмасы просєси илə диалектик вəһдəтдə олан вə онун тəшəккүлүндə аз рол ојнамајан мəсəлəлəрдən бири дə коммунист мəишəт мəдəнијјəтинин тəшəккүлү, инкишафы вə зəнкинлəшмəsi мəсəлəсидир.

Инсанларын күндəлик һəјəт тəрзинин зəрури һиссəсини тəшкил едən мəишəтдə, онлар јаратдығлары мадди вə мəнəви нємəтлəри истєһлак едир, бурада истираһəт едир, ушағларə тəрбијə верир, əмəк фəалијјəти үчүн өз гүввəлəрини бəрпа едирлəр.

Демəли, мəишəт инсанын формалашдығы вə тəрбијə едилдији ичтиман һəјəт саһəлəриндən биридир. Белə ки, инсанларын јашајыш тəрзи, зөвглəри вə вəрдишлəри бурада ашкара чыхыр, онларын хасијјəти, даврамыш мəдəнијјəти бир чох чəһəтдən бурада формалашыр.

Ичтиман һəјатын мəишəт саһəсини тəшкил едən ајры-ајры үнсүрлəрин инкишаф сəвијјəsi мəишəт мəдəнијјəти аңлајышында мұəјјəн олунур. Коммунист мəишəт мəдəнијјəтинин инкишафы мадди вə мəнəви нємəтлəрин артмасы илə əлагəдар тəлəбəтин өдəнилмəsi, мəишəт хидмəтинин ичтиман формаларынын кенишлəндирилмəsi, иш күнүнүн ғысалмасы илə əлагəдар оларəг зəһмəткешлəрин асудə вахтынын чохалмасы, мəнзил шəраитинин јəхшылашдырылмасы, мəишəтдə естетик элементлəрин кетдикчə даһа кениш мөвгə тутмасы вə кєјим мəдəнијјəтинин јүксəлмəsi дəрəчəsi илə шəртлəнир. Коммунист мəишəт мəдəнијјəтинин мурəккəб вə чохчəһəтли характер дашымасы да бурадан ирəли кəлир.

Коммунист мəдəнијјəтинин тəшəккүлү нəинки халг күтлəлəринин мəдəни тəлəблəринин һəртəрəфли өдəнилмəсини вə јени чəмијјəт гуручулуғунун мəдəни сəвијјəсинин инкишафыны, һəминин зəһмəткешлəрин мəишəт мəдəнијјəтинин инкишаф етдирилиб јени пиллəјə јүксəлдилмəсини гаршыја гојур. Бу нөгтеји-нəзəрдən коммунист мəишəт мəдəнијјəти, умумийјəтлə коммунизм мəдəнијјəтинин тəркиб һиссəsi кими чыхыш едир вə коммунизм мəдəнијјəти формалашдығча мəишəт мəдəнијјəти дə инкишаф едиб јүксəлир. Бу мəнада мəишəт мəдəнијјəти, коммунизм мəдəнијјəти вə умумийјəтлə мəдəнијјəт аңлајышларыны марксист-ленинчи фəлсəфəнин категоријалары олан тəкчə, хусуси вə умунин диалектикасы сəпкисиндə баша дүшмəк лəзымдыр.

¹ Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Бақы, 1968, сəһ. 128.
² Совет Иттифагы Коммунист Партијасы XXIV гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сəһ. 89.

Мәишәт мәдәнијјәтинин үмүмн мәдәнијјәтлә әләгәсини нәзәр дән кечирдикдә көрүрүк ки, мәишәти тәшкил едән элементләрин һеч дә һа-мысы үмүмн мәдәнијјәтлә ејни дәрәчәдә әләгәдар дејилдир ки, бу да мәишәт мәдәнијјәтинин мадди вә мә'нәви тәрәфләрә бөлүнмәси илә шәртләнир. Мәишәтин мадди тәрәфләрн дедикдә, мәнзил, палтар, је-мәк, күндәлик јашајыш васитәләрн, мәишәт әшјалары, тәртибат (мән-зилин, ичтимаи биналарын дахили вә харичи тәртибаты) баша дүшү-лүр. Мәишәт мәдәнијјәтинин мә'нәви тәрәфләринә исә мәишәтдә мә'-нәви тәләбатын өдәнилмәси формалары, инсанын дахили мәдәнијјәти, адәт-ән'әнәләр, зөвг, дәр, мәрәсим, әјләнчә, хусуси биликләр, аиләдә давраыш мәдәнијјәти, мәишәтдәки көзәллији дурмаг вә гиймәтләндир-мәк габилијјәтинин әһатә едән инсанларын естетик мәдәнијјәти да-хилдир.

Бундан әләвә, идман, радио, телевизија, кино, китаблар, бә'зи јашајыш предметләрн мәишәт мәдәнијјәтинин һәм мадди, һәм дә мә'нәви тәрәфләринә аид олуб, мәдәнијјәтин мадди, мә'нәви хусусијјәтләрини өзүндә бирләшдирир.

Мәишәт мәдәнијјәтинин мадди тәрәфләриндән фәрғли олараг мә'-нәви тәрәфләринә, мәсәлән, «әһали арасында билијин јайылмасы дәрәчәси, адәт ән'әнәләр, бә'зи ән'әнәви јашајыш вәрдишләрн; әјләнчә-ләр, зөвгләр вә с. чәмијјәтин мә'нәви мәдәнијјәт һиссәсинә дахилдир»³.

Демәли, бу чәһәтдән мәишәт мәдәнијјәтинин мә'нәви тәрәфләрн-нин инкишафы чәмијјәтин мә'нәви мәдәнијјәтинин инкишафы илә гаршылығлы диалектик әләгә вә вәһдәтдәдир.

Мәишәт мәдәнијјәтинин мадди тәрәфләрн исә чәмијјәтин мадди мәдәнијјәтинә дахил олур вә чәмијјәт инкишаф етдикчә бунлар да ин-кишаф едиб тәкмилләшир. Лакин билдијимиз кими, һәр һансы бир хал-ғын мәдәнијјәти, һәмин халғын мәишәт мәдәнијјәтиндән даһа кениш мә'на кәсб едәрәк ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләрнн өзүндә тәчәс-сүм етдирир.

Мәдәнијјәт мәишәтә, онун јахшы вә ја пис тәшкил олмасына күч-лү тә'сир кәстәрдији кими, мәишәт мәдәнијјәтинин инкишаф сәвијјәси дә халғын үмүмн мәдәнијјәтинә өз фәал тә'сирини кәстәрмәјә билмәз. Бу гаршылығлы тә'сир адамларын һәјат тәрзиндә, онларын мәшғули-јәтиндә, асудә вахтда кечирдији әјләнчәләрн характериндә, дахили вә давраыш мәдәнијјәтиндә, чәмијјәт үзвләрннн мадди вә мә'нәви тәләбатынын нечә өдәнилмәсиндә өзүнү кәстәрир.

Мәдәнијјәтин мәишәтә тә'сирн онун өзүнүн ичтимаи характериндән ирәли кәлир. Һәр һансы бир халғын мәдәнијјәтинин габагчыл, мүтәрәғги, јахуд, керидә галмыш олмасы һәмин халғын мәишәт мәдәни-јәтиндә дә өз әксини тапыр. Бундан башга, мәдәнијјәтин инкишафы һәтта зәиф тәшкил едилмиш вә керн галмыш мәишәтә дә һәмишә фәал вә мүсбәт тә'сир кәстәрир. Белә ки, мәдәнијјәтин мүтәрәғгилији мәишәт саһәсиндә олан муһафизәкарлығы—мүртәчә дини адәт вә ән'әнәләрн, көһнә дәр вә гајдалары, давраыш тәрзини арадан галдырмаға көмәк едир.

Мәишәтлә мәдәнијјәтин гаршылығлы әләгәсиндән данышаркән гејд етмәк лазимдыр ки, мәишәт мәдәнијјәтин инкишаф сәвијјәси илә шәртләнир. Лакин бу һеч дә мәишәтин тәшкили сәвијјәсинин үмүмн мә-дәнијјәтә фәал тә'сирини азалтмыр. Даһа јахшы тәшкил едилмиш, мадди вә мә'нәви чәһәтдән тә'мин едилмиш сағлам мәишәт, һәр шејдән әввәл, чәмијјәт һәјатынын мәдәни сәвијјәсинин јүксәк олдуғуна бир сү-бутдур. Демәли, мәдәнијјәт мәишәтин мадди вә мә'нәви тәрәфләринә нәинки тә'сир кәстәрир, һәмчинин бу тәрәфләрнн тә'сирини дә гәбул едиб, өзүндә әкс етдирир.

В. И. Ленинн кәстәрдији кими, мәдәнијјәт саһәсиндә әлдә едилән наилијјәт, инсанларын мөһкәм сурәтдә мәнимсәдији, онларын адәтинә чеврилән, мәишәтә дахил олан шејләрлә мүәјјән олунур⁴.

Беләликлә, мәишәт мәдәнијјәти ичтимаи һадисә кими халғын үму-ми мәдәнијјәтилә сых диалектик әләгәдә олуб, онун тәркиб һиссәләрн-дән бири кими чыхыш едир. Ејни заманда мәишәтдә бирликдә бу мәдә-нијјәт һәр һансы бир чәмијјәтдә үмүмн мәдәнијјәтин маһијјәтинн вә тәбиәтинн ачмагда муһүм рол ојнајыр.

Инсанын күндәлик һәјатында јеринә јетирдији вәзифәләрдән асы-лы олараг мәишәт үч јерә—ичтимаи, шәхси вә истәһсал мәишәтинә бө-лүнүр. Ичтимаи мәишәт, инсанларын мадди вә мәдәни еһтијачлары-нын тичарәт, ичтимаи иашә, тибби мүәссисәләр, мәдәни-маариф вә мүхтәлиф мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләрн, мәишәт хидмәти комби-натлары вә с. мүәссисәләр васитәсилә коллектив сурәтдә өдәнилмәси илә әләгәдар олан мунасибәтләрнн мәчмусудур. Шәхси мәишәт исә аилә һәјатыны, истираһәти вә аиләдә адамларын гаршылығлы мунаси-бәтләрннн характерини әһатә едир. Истәһсал мәишәтинә әмәјин сани-тар-кикијәна шәранти, истираһәт үчүн фәсилә, истәһсал коллективиндә давраыш мәдәнијјәти вә с. мунасибәтләрнн мәчмусу дахилдир.

Инсан һәјат вә фәалијјәтиндә—истәр аиләдә, истәрсә дә истәһса-латда вә ичтимаи јерләрдә—мәишәти тәшкил едән мадди вә мә'нәви амилләрнн тә'сирн алтында олур. Бурада она бир чох амилләр—кејим, мәнзил шәранти, асудә вахтын тәшкили, давраыш тәрзи, аиләдә адам-ларын бир-биринә мунасибәти бу вә ја башга дәрәчәдә өз тә'сирини кәстәрир.

Мәсәлән, шәхси мәишәтдә ев шејләрннн раһат дүзүлүшү, онла-рын бир-бири илә узлашмасы, мәнзилин зөвглә бәзәдилмәси инсанын јүксәк бәдин вә естетик зөвгүнүн формалашмасында мүсбәт рол ојна-јыр. Көзәл, раһат вә фәјдалы шејләр инсан фәалијјәтинин фәал, јара-дычы маһијјәтә малик олмасыны тәсдиг едир вә онун әмәји, истәдад вә бачарығына һөрмәт һисси ашылајыр. Әксинә, раһат олмајан, ујғун-сузлуг јарадан вә мәнзилдә һәмәһәнклик тәшкил етмәјән мәишәт әш-јалары инсанда зөвгсүзлүк јарадыр, онун һәјатда олан көзәллији дур-маг вә гиймәтләндирмәк габилијјәтинә мәнфи тә'сир кәстәрир.

Мәһз буна көрә дә Совет һөкүмәти вә Коммунист Партијасы ком-мунизм гуран совет адамынын естетик тәрбијәси вә бәдин зөвгүнүн дүзкүн инкишафы мәсәләсинә һәмишә гајғы илә јанашмыш вә јанаш-магдадыр. Тәсәдүфи дејилдир ки, Совет Иттифагы Коммунист Парти-јасынын Програмында дејилир: «Партија... бүтүн зәһмәткешләрнн ес-тетик тәрбијәсинә, халга јүксәк бәдин зөвг вә мәдәни вәрдишләр ашы-ланмасына даим гајғы кәстәрәчәкдир»⁵.

Коммунизм гуручулуғу дөврүндә формалашмагда олан коммунизм мәдәнијјәтинин тәркиб үнсүрләрннн олан зәһмәткешләрнн естетик тәрбијәси вә бәдин зөвгүнүн ичтимаи һәјатын мәишәт сферасында да формалашдығыны нәзәрә алсаг, онда коммунизм мәдәнијјәтинин фор-малашмасында мәишәт мәдәнијјәтинин мөвгеји вә ролуну көрмәк чә-тин дејилдир.

Беләликлә, коммунист мәишәт мәдәнијјәти коммунизм мәдәни-јәтинин формалашмасында муһүм рол ојнајан шәртләрдән бири кими чыхыш едир. Әкәр биз коммунизм мәишәтинин формалашмасы јолла-рыны нәзәр дән кечирсәк, коммунист мәишәт мәдәнијјәтинин инкишафы-

⁴ В. И. Ленин. Әсәрләрн, 33-чү чилд, сәһ. 503.

⁵ Бах: Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы. Бақы, 1968, сәһ. 129.

нын бу просеса фәал тәсирини даһа ајдын көрә биләрик. Бу, әсасән коммунизм мәдәнијәтинин формалашмасы просесиндә онун әһәтә етдији мәсәләләрин мәишәтлә сых әләгәдар олмасы илә шәртләнир.

Коммунизм мәдәнијәтинин формалашмасы јоллары Совет дәвләти вә Коммунист Партијасынын мүһүм сәнәдләриндә ашағыдакылар кими мүәјјәнләшмишдир:

- а) Орта үмүмтәһсилә кечмәк;
- б) коммунист шүүрлүлүгү тәрбијә етмәк;
- в) шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етдирилмәси;
- г) зәһмәткешләрин мәдәни—техники сәвијјәсинин јүксәлдилмәси;
- ғ) әһалинин үмүми мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси;
- д) зәһмәткешләрин мадди-рифаһ һалынын, онларын мәишәт шәраитинин јахшылашдырылмасы;
- е) тәһсилин истеһсалатла әләгәләндирилмәси;
- ж) шәһәрлә кәнд арасындакы мүһүм ичтимаи-игтисади вә мәдәни-мәишәт фәргләринин арадан галдырылмасы;
- з) бәди мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк вә онун халг күтләләринин мәишәтинә, һәјәт тәрзинә даһа кениш шәкилдә дахил едилмәсини тәмин етмәк;

и) зәһмәткешләрин идеја-естетик тәрбијәси вә бәдин зөвгүнүн инкишаф етдирилмәси вә с.⁶

Гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда көстәрилән мәсәләләрдән әк-сәријјәти, о чүмләдән коммунист шүүрлүлүгү тәрбијә етмәк, шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы, әһалинин үмүми мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, зәһмәткешләрин мадди-рифаһ һалынын јахшылашдырылмасы, коммунизм гуручулугунун идеја-естетик тәрбијәси вә бәдин зөвгүнүн инкишаф етдирилмәси вә с. мәишәтлә бу вә ја башга дәрәчәдә әләгәдардыр. Демәли, бу мәсәләләрин мүвәффегијјәтли һәлли мүәјјән дәрәчәдә мәишәтин јахшылашдырылмасындан вә мәишәт мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсиндән билаваситә асылыдыр.

Бундан башга, коммунист мәишәтинә белә бир чәһәт хасдыр ки, о, халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә зәһмәткешләрин кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри әмәлә кәтирмәк әзмини, бачарығыны артырыр, онларын коммунист шүүрлүлүгүнү јүксәлдир, тәфәккүрүнү вә характерини дәјишдир. Зәһмәткешләрдә коммунист шүүрлүлүгүнүн артмасы исә коммунизм гуручулугу, ејни заманда коммунизм мәдәнијјәтинин формалашмасы просесиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки јени чәмијјәт гуручуларынын гаршылыгы мүнәсибәтләриндә коммунист мүнәсибәтләринин инкишафы хејли дәрәчәдә онларын шүүрлүлүгүнүн инкишафындан, коммунист әхлагы принципләринин мәнимсәмәләриндән асылыдыр.

Инсанын мәнәви симасы онун әхлаги кејфијјәтләри вә коммунист шүүрлүлүгү тәкчә әмәк вә ичтимаи фәалијјәт просесиндә дејил, мәишәтдә дә формалашдығына көрә мәишәт мәдәнијјәтинин инкишаф етдирмәк вә јүксәлтмәк коммунизм гуручулугу дәврүндә мүһүм бир вәзифә кими ортаја чыхыр.

Мәишәтдә инсанларын бир-бири илә әләгә вә мүнәсибәтләри, һәјәт тәрзи, адәт-ән'әнәләрә, әмәјә, ичтимаи јашајыш гајдаларына бахышлары, һабелә әхлагы вә характери дә өзүнү көстәрир. Бу саһәләрдә даһа бөјүк мүвәффегијјәтләр газанмаг билаваситә инсанын әхлаги чәһәтдән дүзкүн формалашмасындан, аиләнин мөһкәмлијиндән, мәишәт мәдәнијјәтинин инкишаф дәрәчәсиндән асылы олур. Һәмчинин инсан мәишәтдә мөвчуд олан гүсурлары, үмүмијјәтлә, өзүнү мөһз истеһсал фәалијјәтиндән кәнарда даһа дәриндән дәрк едир, дүшүнүр, о, бурада јени

вәрдишләрә јијәләнир, көһнәлик галыгларына гаршы мубаризә едир, идеја-сијәси билијини артырыр, аилә-мәишәт мәсәләләринин дүзкүн һәллинә чалышыр. Бу чәһәтдән коммунист шүүрунун инкишафында аиләнин мөһкәмлији вә аилә мүнәсибәтләринин дүзкүн тәшкили мүһүм јер тутур.

Инсан өз вахтынын чохуну ичтимаи һәјәтә нисбәтән мүәјјән мүс-тәгиллијә малик олан шәхси, интим бир груп олан аиләдә кечирир. Аиләнин әсасыны гадынла кишинин гаршылыгы һугуг вә вәзифәләрини мүәјјән едән никаһ тәшкил едир. К. Маркс бу һагда јазыр: «Әкәр никаһ аиләнин әсасы олмасајды, мәсәлән, достлуг кими о да гануна салынмазды»⁷.

Ичтимаи функциялары чәһәтдән буржуа аиләсиндән кејфијјәтчә фәргләнән социалист аиләсинин ән мүһүм функцијәси ушаглары тәрбијә етмәкдир. Кәнч нәслин тәрбијәси мәсәләси исә социализм вә коммунизм гуручулугу дәврүндә партија вә һөкүмәтимизин диггәт мәркәзиндә олмуш вә олачагдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, коммунизм гуручуларынын әхлаг кодексинин принципләриндән бири дә «аиләдә гаршылыгы һөрмәт вә ушагларын тәрбијәси гајғысына галмаг»дан ибарәтдир.

Беләликлә, коммунизм мәдәнијјәтинин формалашмасы просесиндә кәнч нәслдә коммунист шүүрлүлүгү тәрбијә едилмәси вә онун јени чәмијјәт гуручусу кими формалашмасында аилә мәишәтинин мүһүм рола малик олмасы бурадан прәли кәлир.

Зира, коммунизм гуручулугу дәврүндә кәнч нәслин тәрбијәсиндә нәинки аилә мәишәтинин, ејни заманда ичтимаи мәишәтин—ушаг тәрбијә очагларынын да ролу артмыш вә аиләнин фәрди тәрбијәви фәалијјәти илә чәмијјәтин тәрбијәви фәалијјәтинин әләгәләндирилмәси гәрарлашмышдыр.

«Инсан һаггында, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы һаггында гајғы елми коммунизм нәзәри вә практикы маһијјәтинин тәшкил едир»⁸.

Мөһз инсан шәхсијјәтини һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етдирмәк елми коммунизм програм тәләби олмушдур. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы дејилдикдә, мәнәви зәнкинлији, әхлаги сафлығы вә физики камиллији аһәнкдар сурәтдә өзүндә бирләшдирән инсан тәрбијә едилмәси нәзәрдә тутулур.

Шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етдирилмәсиндә башга чәһәтләрлә јанашы зәһмәткешләрин асудә вахтынын вә истираһәтинин сәмәрәли тәшкилинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Зәһмәткешләрин асудә вахтынын артмасына тәсир едән әсас шәртләрдән бири дә мөһз мәишәтин мадди вә мәнәви еһтијачларынын өдәнилмәси илә әләгәдар олан вахтын азалмасындан ибарәтдир. Асудә вахтын чохалмасы исә ичтимаи фәалијјәтә, мәдәни әләгәләрә, зәһни вә физики инкишафа, елми-техники вә бәдин јарадычылығы зәһмәткешләрин кетдикчә даһа артыг вахт сәрф етмәсинә шәраит јарадачагдыр.

Бурадан ајдын көрүнүр ки, бир-бири илә әләгәдар олан шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы вә зәһмәткешләрин асудә вахтынын артмасы вәзифәләринин һәлли дә коммунист мәишәт мәдәнијјәтинин формалашмасы вә инкишафы илә билаваситә бағлыдыр.

Јени чәмијјәт гуручулугу дәврүндә коммунист мәдәнијјәтинин формалашмасы просесиндә халг күтләләринин күтләви, фәал, шүүрлү јарадычылығы чәмијјәтин объектив ганунаујунлугу олур. Совет халгынын јарадычы тәшәббүсү чохчәһәтли олуб, ичтимаи һәјәтын мүхтә-

⁷ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 162.

⁸ Бах: Строительство коммунизма и духовный мир человека, сәһ. 129.

лиф саһәләриндә тәһәһүр едир. Бу тәһәһбүс јени инсанын јарадычы әмәјә вә интеллектуал зәнкинләшмәјә һәмишә чәһд етмәси илә сәвиј-јәләһир.

Совет адамларынын мә'нәви мәдәнијјәт саһәсиндә күтләви јарадычылығы өзүнү бәди өзфәалијјәт коллективләринин фәалијјәтиндә көс-тәрир. Индики дөврдә кениш вүс'әт алаһ бәди өзфәалијјәт коллектив-ләриндә 13 милјондан чох јашлы адам вә 10 милјондан чох мәктәбли иштирак едир. Бу ону көстәрир ки, социализм халг күтләләри үчүн мә'нәви сәрвәтләрә нәһики кениш јол ачмыш, һәмчинин онлары билава-ситә мәдәнијјәт јарадычыларына чевирмишдир. Коммунизм мәдәнијјә-тинин тәһәккүлү тәкчә пешәкар инчәсәнәтин инкишафыны дејил, һәм дә өзфәалијјәт инчәсәнәтинин инкишаф едиб пешәкар инчәсәнәт сәвиј-јәсинә јүксәдилмәсини тәләб едир.

Совет халгынын бәди јарадычылығы дөврүмүзүн сәвијјәви хүсу-сијјәтләриндән олуб, зәһмәткешләрин асудә вахтынын чохалмасы, он-ларын истирахәтинин сәмәрәли тәшкили, мүхтәлиф мадди вә мә'нәви мәишәт еһтијачларынын, үмумијјәтлә мәишәт мәдәнијјәтинин инкишаф сәвијјәсиндән дә асылыдыр. Бу она көрәдир ки, «Мәишәт һәмчинин, әмәк вә ичтимаи фәалијјәт саһәси кими кетдикчә даһа кениш шәкил-дә шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы вә онун јарадычы фәалијјәти-нин ачылдығы бир саһәјә чевриләчәкдир»⁹.

Јухарыда дејиләнләрдән мә'лум олур ки, һазыркы дөврдә комму-низм гуручулуғунун ајрылмаз тәркиб һиссәси олан коммунизм мәдәниј-јәтинин формалашмасы просесинә мәишәт өз фәал тә'сирини көстәрир. Бу просесә вә еләчә дә ичтимаи һәјатын башга саһәләринә мәишәтин тә'сир дәрәчәси мәишәт мәдәнијјәтинин өзүнүн инкишаф сәвијјәси илә шәртләһир. Коммунизм гуручулуғуну баша чатдырмадан өтрү мәишәт мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилиб зәнкинләшдирилмәсинин мүһүм бир вәзифә кими гаршыда дурмасы мәһз бурадан ирәли кәлир.

Һәртәрәфли тә'мин едилмиш јашајыш сәвијјәсинин даһа кениш вә зәнкин формаларыны өзүндә тәчәссүм етдирән коммунист мәишәт мә-дәнијјәти илк нөвбәдә зәһмәткешләрин мүхтәлиф мадди вә мәдәни тәләбатынын өдәнилмәсини нәзәрдә тутур. Мадди вә мә'нәви, о чүм-ләдән мәдәни тәләбатларын өдәнилмәси әлбәттә, биринчи нөвбәдә мә-ишәтин мадди тәрәфләринин кениш тә'мин едилмәси демәкдир ки, бу да коммунизм гуручулуғунун әсас шәрти олан коммунизм мадди-тех-ники базасынын јарадылмасы илә әлағәдардыр.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы XXIV гурултајынын мате-риалларында дејилир: «Директивләр ләјиһәсиндә совет адамларынын һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк, әмәк вә мәишәт шәраитини јахшылаш-дырмаг үчүн кениш програм нәзәрдә тутулмушдур»¹⁰. Белә ки, әһали тәрәфиндән чохишләнән малларын истәһсалынын чохалдылмасы вә мәи-шәтдә истифадә олунан әшја вә аваданлығын чари бешилликдә бир не-чә дәфә артырылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Бешиллик әрзиндә «Пал-тар сатышы 35 фаиз, трикотаж маллар сатышы 56 фаиз, мәдәни мәишәт маллары сатышы 80 фаиз чохалачагдыр. Һәр 100 аиләјә 1970-чи илдә 32 сојудучу, 51 телевизор, 52 палтарјујан машин дүшдүјү һалда, 1975-чи илдә 64 сојудучу, 72 телевизор вә 72 палтарјујан машин дүшәчәкдир»¹¹.

Беләликлә, гаршыја гојулан бөјүк вәзифәләрин һәлли әһалинин күзәрәһини јахшылашдырмағы вә зәһмәткешләрин мәишәт мәдәниј-јәтинин јүксәлмәсини тә'мин етмәји нәзәрдә тутур.

Мәишәт мәдәнијјәтинин јүксәлмәси вә инкишафы мәишәтдә истифа-дә олунан сәнајә мәһсулларындан башга, халгын әмәји сәјәсиндә ја-

раныб онун һәјатыны тә'мин едән вә өзүндә халгын бәди зөвгүнү әкс етдирән халг сәнәткарлығы мәһсулларынын мәишәтә дахил олмасыны тәләб едир. Халгымызын мәдәнијјәт тарихиндә мүһүм јерләрдән бири-ни тутан халг сәнәткарлығынын бир чох нүмунәләри һәмишә кениш халг күтләләринин һәјатына нүфуз етмиш, онун мәишәтини зәнкинләш-дирмишдир.

Бу күн дә сәнәткарларымыз өз милли, ән'әнәви сәнәтләрини јорул-мадан өјрәһир, бу ән'әнәләри мүасир һәјатымызын тәләбләринә ујғун-лашдыраг, мәишәт мәдәнијјәтимизи зәнкинләшдирән көзәл бәди сәнәткарлыг әсәрләри јарадырлар.

Һазыркы дөврдә өлкәмиздә мәишәт мәдәнијјәтини инкишаф етдир-мәк үчүн бөјүк имканлар вардыр ки, бу, коммунизм гуручулуғу дөв-рүндә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләринин инкишафында мүһүм рол ојна-јан субјектив амилләрин ролунун артмасы илә әлағәдардыр. Белә им-канлар ејни заманда бизим республикамызда да чохдур. Сон илләр ајры-ајры шәһәр, рајон, гәсәбә вә кәндләр арасында јүксәк мәишәт мәдәнијјәти уғрунда јарыша вә мәишәтдә коммунистчәсинә мүнәсибә-ти инкишаф етдирмәк мәсәләләринә бөјүк диғгәт јетирилир. Зәһмәт-кешләр јашадыглары биналарын әтрафыны, күчәләри рајдаја салыр, сәкиләрдә ағач әкир, парк вә хијабанларын рајдаја салынмасында фә-ал иштирак едир вә сағламлыг зоналары јарадырлар. Бу ишдә Шәки, Зағатала, Масаллы, Ләнкәран, Губа, Хачмаз, Көјчај, Газах, Ағдам, Учар вә диқәр шәһәрләр хејли тәчрүбә газанмышлар. Мәсәлән, мүәл-лиф Шәки шәһәринин бир сыра күчәләриндә мәишәт мәдәнијјәти уғ-рунда јарышын шәртләринин јазылыб асылдығыны мүшаһидә ет-мишдир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, республикамызын бә'зи шәһәр, гәсәбә вә рајонларында мәишәт мәдәнијјәтини јүксәлтмәк мәсәләләринин һәл-линдә һәлә дә чатышмазлыглар вардыр. Хүсусән бә'зи кәнд јерләриндә мәдәни-мәишәт ишләринин тәшкилиндә мәдәнијјәт очагларынын фә-алијјәтиндән сәмәрәли истифадә едилмир. Кәнд јашајыш јерләриндә әһалинин мәишәт мәдәнијјәтини јүксәлтмәк ишинә партија вә совет ишчиләринин, мүһазирәчи вә тәшвиғатчыларын, кәнд зијалыларынын даһа кениш миғјасда чәлб олунмасы һәјатын тәләб етдији актуал мә-сәләләрдән биридир.

Бу бахымдан мәишәт мәдәнијјәтини јүксәлтмәк үчүн ашағыдакы тәдбирләрин һәјата кечирилмәси, зәннимизчә, мәғсәдәујғундур:

а) коммунист мәишәт мәдәнијјәтини кениш тәблиғ етмәк. Мәтбу-атын бүтүн нөвләриндән истифадә едәрәк мәишәт мәдәнијјәтини јүк-сәлтмәјин әһәмијјәтини изаһ етмәк;

б) партија, Совет вә диқәр ичтимаи тәшкилатларын јахындан иш-тиракы илә шәһәр, гәсәбә вә кәндләр арасында јүксәк мәишәт мәдәниј-јәти уғрунда јарышы тәшкил етмәк, јарышын кедишини мәтбуатда ишығ-ландырмаг;

в) ичтимаи һәјатын башга саһәләриндә олдуғу кими, мәишәт са-һәсиндә дә халг күтләләринин јарадычы тәһәһбүсләрини јерли тәш-килатлар тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә дүзкүн истигамәтләндир-мәк;

Јухарыда көстәрилән бүтүн бу мәсәләләрин мүсбәт истигамәтдә һәлли мәишәт мәдәнијјәтинин јүксәдилмәсиндә вә инкишафында, шүб-һәсиз, мүһүм әһәмијјәт кәсб едәчәкдир.

Беләликлә, коммунизм мәдәнијјәти тәһәккүл едиб формалашды-ча онун тәркиб һиссәси олан коммунист мәишәт мәдәнијјәти дә инки-шаф едиб јүксәлир.

⁹ Бах: Коммунизм и культура, сәһ. 317.

¹⁰ Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сәһ. 187.

¹¹ Јенә орада, сәһ. 190.

Ејни заманда мәншәт мәдәнијјәти инкишаф едиб јүксәлдикчә, онун коммунизм мәдәнијјәтинин тәшәккүлү вә инкишафына тә'сири дә күчләнир вә коммунизм адамынын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә ролу дурмадан артыр.

С. Я. Гусейнов

Роль и место культуры быта в формировании коммунистической культуры

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что в процессе строительства коммунистического общества, наряду с созданием материально-технической базы, необходимо также дальнейшее развитие культуры. Автор анализирует пути формирования и развития культуры быта, которая связана с общей культурой общества и является составной частью коммунистической культуры. Автор, показывая пути развития культуры быта, разъясняет, какую роль играет народное творчество, и в том числе, народные промыслы, в развитии культуры советских людей в период коммунистического строительства. В статье подчеркивается особая роль субъективных факторов в развитии культуры быта.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1975, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1975, № 3

Н. Н. ӘЛИЈЕВ

БИЛИНГВИЗМ АНЛАЈЫШЫ

Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә елми-техники тәрәггинин кениш һәјата кечирилмәси өлкәнин ичтимаи һәјатында бүтүн мадди вә мә'нәви саһәләрин даһа да бејнәлмиләлләшмәсинә сәбәб олур. Социализм чәмијјәтинин ичтимаи гапуну кими фәалијјәт көстәрән бејнәлмиләлләшмә просеси социалист милләтләрин вә халqlарын игтисади, сийаси вә мәдәни һәјатына, о чүмләдән дә дил һәјатына нүфуз едир, һәмин саһәләрдә мөвчуд милли чәһәтләрлә јанашы фәалијјәт көстәрмәли олан бејнәлмиләл чәһәтләрин јаранмасына сәбәб олур. Совет халqlарынын дил һәјатында өзүнү көстәрән белә бејнәлмиләл чәһәтләрдән ән әһәмијјәтлис билингвизмдир.

Совет халqыны ваһид гардашлыг аиләсиндә бирләшдирән 130-дан чох милләтин вә халqын нүмәјәндәләри әл-әлә верәрәк, коммунизм гуручулуғунун әзәмәтли вәзифәләрини һәјата кечириләр. Анчаг бу халqын һәр бири јалныз өз ана дилиндән истифадә етсәјди, онларын биркә фәалијјәти мүмкүн олмазды. Онлар бир-бирләринин дилләрини, хусусилә дә рус дилини өјрәнәрәк гаршылыглы үнсийјәт сахламаг имканы әлдә едирләр. Партијамыз милли мүнәсибәтләр саһәсиндәки вәзифәләри мүәјјән едәркән бу чәһәтә хусуси әһәмијјәт верәрәк көстәрмишдир ки, «һәјатда баш верән бир просесин—ана дили илә јанашы рус дилинин көнүллү өјрәнилмәси просесинин мүсбәт әһәмијјәти вардыр... Рус дили әслиндә ССРИ-нин бүтүн халqlарынын гаршылыглы үнсийјәти вә әмәкдашлыгы үчүн үмуми бир дил олмушдур»¹.

Милләтләрарасы рус дили илә диқәр милләтләрин вә халqlарын ана дилинин гаршылашмасы нәтичәсиндә исә ичтимаи һадисә олан билингвизм јараныр.

Билингвизм мүхтәлиф милләтләр вә халqlар арасында гардашлыг вә достлуг мүнәсибәтләринин јаранмасына, онларын кетдикчә јахынлашмасына вә бирләшмәсинә, узаг кәләчәкдә исә тамамилә говушмасына көмәк едән васитә, үмумийјәтлә коммунизм гуручулуғунун инкишаф сүр'әтинә мүсбәт тә'сир көстәрән амилдир. Лакин бу гәдәр әһәмијјәтли ичтимаи һадисә олан билингвизм проблеми ССРИ-дә сосиоложи чәһәтдән аз өјрәнилмиш, Азәрбајчанда исә бу мәсәләјә аид һеч бир конкрет сосиоложи тәдгигат апарылмамышдыр.

¹ Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Бақы, Азәрнәшр, 1972, сәһ. 442.

Бу мөгаләдә билингвизм аңлаышы һаггында ғысача мә'лумат вер-мәк мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

Билингвизм проблеми һәртәрәfli өјрәнилмәдији кими, һәмин проблемин адыны дашыјан термин дә һәлә там дәгигләшдирилмәмиш-дир. Белә ки, «билингвизм»², «билингвализм»³, «икидиллилик»⁴, «чох-диллилик»⁵, «дил дуализми»⁶, «дилләрин контакты»⁷, «диглоссия»⁸ вә с. сөзләр һәмин проблеми адландырмаг үчүн термин кими ишләдилир. Аңчаг әдәбијатда көстәрилән адлардан «билингвизм» термини даһа кениш јајылмышдыр. һәмин терминин ишләдилмәси даһа мәгсәдәүј-гүндур.

«Билингвизм» сөзү франсыз дилиндән („Bilinguisme“) рус дилинә вә онун да васитәсилә ССРИ халqlарынын дилләринә, о чүмләдән Азәрбајҗан дилинә кечмишдир. Билингвизм латынча «ики», «гоша», «чүт» мә'насыны верән «bi» өн шәкилчисиндән вә латынча «lingua» — «дил» сөзүндән олмагла «ики дилдә данышма» мә'насында ишләдилир.

Билингвизм проблеминин изаһы заманы ишләдилән бә'зи термин-ләр бунлардыр:

Аилә дахилиндә ишләдилән дил «илкин дил»⁹ һесаб едилир.

Әкәр һәмин илкин дил аиләнин һәр һансы үзвү тәрәфиндән бүтүн диқәр үнсијјәт вахтларында (аиләдән кәнарда) да ишләдилирсә, буна монолингвизм вә белә адама монолингв (јә'ни бир дилдә данышан) де-јилир.

Мүәјјән илкин дилә малик бир адам, ола биләр ки, башга үнсиј-јәт вахты икинчи (өзкә) бир дилдән дә истифадә едир. Бу һалда би-лингвизм мејдана кәлир вә белә адамлар билингв (јә'ни ики дилдә данышан) адланырлар.

Һәр һансы бир ичтиман груп, јахуд бу групун мүәјјән һиссәси, ән азы ики ичтиман фәрд үнсијјәтдә олдуqlары бүтүн һалларда јалныз бир дилдән истифадә едирсә, онлар бир дил үмумилијинә мәнсуб олур-лар.

Һәр һансы бир ичтиман груп, јахуд бу групун мүәјјән һиссәси, ән азы ики ичтиман фәрд үнсијјәтдә олдуғу бүтүн заманларда паралел сурәтдә ики (јахуд үч вә с.) мүхтәлиф кенезисә малик дилдән исти-фадә едирсә, онлар үјгүн сурәтдә ики (јахуд үч вә с.) дил үмумили-јинә мәнсуб олурлар.

Билингвин истифадә етдији дилләрин һансы характерә малик ол-масына көрә елми әдәбијатда мүхтәлиф рәјләр вардыр. Белә ки, алим-ләрин бә'зиләри көстәриләр ки, билингвин данышдығы дилләр ја мүх-тәлиф кенезисә малик олан ики дил, ја да бир дилин ики мүхтәлиф диалектикиндән ибарәт олур.

Билингвизм һаггында «Бөјүк Совет Енскиклопедијасы»нда јазыл-

² Бах: Е. М. Верещагин. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). М., Изд-во МГУ, 1969.

³ Бах: Bilingualism. Webster's new world dictionary of the american language, Cleveland and New York, The world publishing company, 1954, page 146.

⁴ Бах: М. М. Михайлов. Двуязычие (принципы и проблемы). Чебоксары, 1969.

⁵ Бах: А. В. Ярмоленко. К вопросу о многоязычии. «Ученые записки ЛГУ», 1955; вып. 203.

⁶ Бах: А. Исаченко. Какова специфика литературного двуязычия в истории славянских народов? «Сборник ответов на вопросы по языкознанию», М., 1953, сәһ. 24.

⁷ Бах: Н. С. Джадалаев. О диахронии тюрко-дагестанских языковых кон-таков. «Советская тюркология». 1970, № 3, сәһ. 99—108.

⁸ Бах: Л. Б. Никольский. Языковая политика как форма сознательного воздействия на языковое развитие. «Язык и общество», М., 1968, сәһ. 115—116.

⁹ Бу чүр терминләр һаггында бах: М. Верещагин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 19.

мышдыр: «Билингвизм ејни адамын, јахуд коллективин ики мүхтәлиф дили вә ја бир дилин ики мүхтәлиф диалектидини билмәси вә бу дил-ләрдән истифадә етмәси демәкдир»¹⁰.

Бә'зи мүәллифләр көстәриләр ки, бир үмуми әдәби дил илә һәмин дилә аид олан бүтүн јерли диалектләр дә ајрылыгда билингвизм тәш-кил едирләр. Бу чүр билингвизми, јә'ни ејни кенезисә малик олан ики үнсијјәт васитәсиндән истифадә едилән заман мејдана кәлән билинг-визми диглоссия адландырмаг мәсләһәт көрүлүр¹¹.

Башгалары исә белә һесаб едирләр ки, билингвизм јалныз о заман мејдана кәлир ки, үнсијјәт үчүн мүхтәлиф кенезисә малик ики дилдән истифадә едилсин. Бир дилә мәнсуб олан ики диалектдән истифадә едилмәси исә билингвизм һесаб едилмир¹².

Демәли, јалныз ики мүхтәлиф дилдән истифадә едилән заман би-лингвизм јараныр. Бир дилин ики диалектиндән истифадә едилмәси исә о заман билингвизм доғура биләр ки, һәмин диалектләр тамамилә фәргли олсун вә бу диалектләрдә данышанлар бир-бирини баша дүшә билмә-синләр, јахуд чох чәтинликлә баша дүшсүнләр. Башга сөzlә десәк, һә-мин диалектләр о дәрәчәдә фәргләнмәлидирләр ки, ајрыча бир дил сәвијјәсинә гәдәр инкишаф етмиш олсунлар.

Бундан башга, бә'зи мүәллифләр көстәриләр ки, билингвизмин јаранмасы үчүн һәр һансы бир фәрдин, һабелә кичик вә ја бөјүк ич-тиман групун ики мүхтәлиф дилдә там сәрбәст данышмасы факты да әсас көтүрүлмәлидир¹³.

Бунула бәрабәр, башга мүәллифләр иддиа едирләр ки, ики дили ејни дәрәчәдә билмәк ја сон дәрәчә чәтиндир, ја да гејри-мүмкүндүр¹⁴.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дилчилик нөгтеји-нәзәриндән јанашдыгда, икинчи (өзкә) дилдән биринчиси (ана дили) кими сәрбәст сурәтдә ис-тифадә етмәк мүмкүн олмадыгда там билингвизм һесаб едилмәјә би-ләр. Лакин мәсәләјә сәсиолокија нөгтеји-нәзәриндән бахдыгда демәк лазымдыр ки, билингвизмин јаранмасы үчүн билингвин һеч дә һәр ики дили сон дәрәчә мүкәммәл билмәси вачиб дејилдир. Чүнки, билингвиз-мин сәсиоложи әсасы ондан ибарәтдир ки, ики вә даһа чох милләтин нүмајәндәләринин икинчи дилин көмәјилә биркә үнсијјәти заманы гар-шылыглы аңлашма мүмкүн олсун. Демәли, ичтиман-сәсиоложи план-да билингвизмин мејдана кәлмәси һәр һансы бир фәрдин, бүтүн хал-гын, јахуд онун мүәјјән ичтиман группларынын икинчи дилдән истифа-дә едәрәк бир-бирини баша дүшә билдикләри заман мүмкүн олур¹⁵.

Комплекс проблем олан билингвизмин бүтүн аспектләрини—дил-чилик, сәсиоложи, ичтиман-психоложи вә тәдрис-методики аспектләри әһатә едән тә'риф вермәк чәтиндир¹⁶.

«Вопросы языкознания» журналынын «Совет дилчилијинин 50 ил-лик инкишафы» адлы редаксия мәгаләсинин мүәллифләри дә билинг-визмә мәһз сәсиоложи чәһәтдән јанашмышлар. һәмин мәгаләдә деји-

¹⁰ Билингвизм. Большая Советская Энциклопедия, т. 3. М., «Сов. Энци.», 1970, сәһ. 320.

¹¹ Бах: Charles A. Ferguson. Diglossia. „Word“, 15. 1959, стр. 325—340; Л. Б. Никольский. Көстәрилән әсәри.

¹² Бах: М. М. Михайлов. Указ. раб., стр. 4.

¹³ Бах: E. Blocher. Zweisprachigkeit, Vorteile und Nachteile. Handbuch der Pädagogik. W. Rein, Zangenzelz, 1909, Band 10, s. 665. О. С. Ахманова. Словарь Лингвистических терминов. М., 1966, сәһ. 125 вә с.

¹⁴ М. П. Алексеев. Восприятие иностранных литератур и проблема иноязы-чия. Труды юбилейной научной сессии. ЛГУ, 1946, сәһ. 201.

¹⁵ Бах: М. М. Михайлов. Указ. раб., стр. 8.

¹⁶ Бах: G. A. Tishman. Language loyalty in the United States. The mainte- nance and perpetuation of non-English mother-tongues by American ethnic and religious groups. Hague, Mouton, 1966, p. 287.

лир: «Демәк олар ки, өлкәмизин бүтүн әһалиси бу вә ја башга дәрәчәдә практик сурәтдә рус дилини билир.

Совет Иттифагы халглары рус дилинә икинчи ана дили кими мүнасибәт бәсләдикләринә кәрә өлкәмиздә өзүнәмәхсус икидиллилик формасы әмәлә кәлмишдир. Бу, социализм чәмијјәтинин хусусијјәтләриндән доған вә бүтүн дилләрин һүгүг бәрәбәрлији принципини поэмајан јени тарихи һадисәдир»¹⁷.

Биз дә билингвизмин Азәрбајчана мәхсус тәзаһүр формасынә мәһз сәсиоложи чәһәтдән өјрәнмәји нәзәрдә тутуруг. Халгымызын дил һәјатында тәзаһүр едән ичтимаи-лингвистик һадисә олан билингвизмә сәсиоложи чәһәтдән јанашмагла, она белә бир тәриф вермәк олар: Билингвизм, халгларын дил һәјатында тәзаһүр едән елә бир ичтимаи-лингвистик һадисәдир ки, онун вәситәсилә мүхтәлиф дил үмумилијинә мәнсуб милләтләр, јахуд онларын әһатә етдији мүхтәлиф ичтимаи групплар вә ја онларын мүәјјән һиссәләри кенезисинә кәрә ана дилиндән фәрғли олан икинчи бир дил вәситәсилә үнсирјәтдә олур вә беләликлә гаршылыгы алашма әлдә едирләр.

Билингвизм «дилләрин әвәзләnmәси»¹⁸ просесинин тәркиб һиссәси вә онун икинчи мәрһәләсидир.

Дилләрин әвәзләnmәси әслиндә билингвизм вәситәсилә ичра олунур. Бу просесин маһијјәти ана дилиндән ибарәт олан монологвизмин билингвизмә, онун да икинчи дилдән ибарәт олан јени нөвлү монологвизмә доғру инкишафындан ибарәтдир. Буна кәрә дә, билингвизм һәммин просесин тәркиб һиссәси, онун инкишафынын икинчи мәрһәләси кими тәзаһүр едир.

Мүәјјән билингвизм формасынын мејдана кәлмәсиндән әввәл һәр бир халгын дил һәјатында әсасән ана дилиндән ибарәт монологвизм¹⁹ мөвчуд олур. Шәрти оларағ бу илкин монологвизми М₁ илә ишарә едәк.

Ана дилиндә данышан бир халг илә һәр һансы дикәр дилә мәнсуб башга бир халг арасында ичтимаи-игтисади әлағәләрин јеничә јаранмаға башладығы заман биринчи халгын дил һәјатында икинчи халга мәхсус дилин мүәјјән элементләри²⁰ өзүнә јер тапмаға башлајыр. Бу дөврдә һәмишә ана дилиндә данышан халг өз нитгиндә бир сыра икинчи дилин элементләрини—ән чох лексем вә синтаксемләрини ишләдир. Лакин һәлә бурада билингвизм јаранмыр. Чүнки халгын дил һәјатында ана дилиндән ибарәт монологвизм фәалијјәт кәстәрир. Анчағ, һәр һалда бу өзүндән әввәлки илкин монологвизм дә дејилдир. Чүнки илкин монологвизм шәраитиндә икинчи дилин һеч бир елементи сүн'и сурәтдә ана дилиндә олан нитгә дахил ола билмир.

Көрүндүјү кими, бу артығ јени бир кејфијјәтә кечиддир. Бу илкин монологвизмдән билингвизмә кечид, јахуд билингвизмин әрәфәсидир. Билингвизмин әрәфәси (буну Б₀ адландырағ) заманы ән чох данышыгда ишләдилән сөзләр, сөз бирләшмәләри, мүхтәсәр чүмләләр вә с.

¹⁷ «Вопросы языкознания», 1967, № 5, сәһ. 3.

¹⁸ «Дилләрин әвәзләnmәси» термини Уриел Вајрајх тәрәфиндән елми әдәбијјата кәтирилмишдир. Бу термини һәмчинин Ј. Д. Дешерјев дә ишләтмишдир. Бах: У. Вајрајх. Одноязычие и многоязычие. В кн.: «Новое о лингвистике». М., 1972, вып. VI, сәһ. 28, 49, 58; Ю. Д. Дешерјев. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе, М., Изд-во «Наука», 1966, сәһ. 338.

¹⁹ Чохдиллилик шәраитиндә исә бу дөврдә һәр һансы башга бир билингвизм формасы да мөвчуд ола биләр.

²⁰ Ана дилинин лүгәт фондуна вә лүгәт тәркибинә дахил олмуш башга дил элементләри бурада нәзәрдә тутулмуғ.

икинчи дил елементләри ана дилиндәки нитгә дахил едилир. Мәсәләң, Азәрбајчанын кәнд јерләриндә вә бир чох гәсәбәләрдә, рајон мәркәзләриндә билингвизмин әрәфәси дөврү фәалијјәт кәстәрир. Азәрбајчан дил үмумилијинә мәнсуб әһали өз нитгиндә «маладес» («моладес»), «уже», «ничиво» («ничего»), «конешна» («конечно»), «ну штож» («ну, что ж»), «појдјом домој», («пойдем домой»), «подјом» («подъем»), «пашли!» («пошли»), «нумироват» («номеровать»), «паварот» («поворот»), «шофер», «пол», «паталок» («потолок»), «калјаска» («коляска»), «појез», («поезд»), «падјез» («подъезд»), «мароз» («мороз»), «пријом» («прием») вә с. кими рус сөзләри ишләдилир.

Мүхтәлиф дилли халглар арасында ичтимаи-игтисади әлағәләр өз инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә пассив билингвизм (буну Б₁ илә ишарә едәк) доғуруг. Öz инкишафынын ашағы мәрһәләсиндә олса да, бу там һүгүглу билингвизмдир. Артығ бу дөврдә халгын бәзи нүмајәндәләри өз нитгиндә икинчи дилә мәхсус елементләри ишләтмәклә кифәјәтләnmәјәрәк, икинчи дилдә олан шифаһи вә јазылы нитги тамамла, јахуд әсасән баша дүшүр, бир чох садә фикирләри сәрбәст сурәтдә, мүрәккәб фикирләри исә мүәјјән чәтинликлә мүсаһибинә баша сала билир вә беләликлә дә, гаршылыгы алашма үчүн имкан јараныр. Орта мәктәби гуртаран азәрбајчанлыларын дил һәјатында чох һалларда Азәрбајчан-рус пассив билингвизми олур.

Кәстәрилән әлағәләрин интенсивләшмәси заманы пассив билингвизм актив билингвизмә әвәз олунур.

Актив билингвизм (буну Б₂ илә ишарә едәк) заманы ана дилинә мәнсуб олан адамлар нәинки икинчи дилдә олан јазылы вә шифаһи нитги баша дүшүр, һабелә чәтинлик чәкмәдән истәнилән фикри икинчи дилдә мүсаһибинә чатдырыр. Лакин бу дөврдә һәлә дә ана дилинин мөвгәји мөһкәм олур. Азәрбајчанын рајон мәркәзләриндә, гәсәбә вә кәндләриндә јашајан зијалыларын әксәријјәтинин дил һәјатында бу чүр билингвизм формасы мөвчуддур.

Ичтимаи-игтисади әлағәләрин сон дәрәчә интенсив характер алдығы заман араларында бу әлағәләрин мөвчуд олдуғу мүхтәлиф дилли халгларын дил һәјатындакы актив билингвизм идеал билингвизмә чеврилмиш олур. Идеал билингвизм (буну Б₁ илә ишарә едәк) шәраитдә адамлар ичтимаи һәјатын бүтүн сәһәләриндә истәр ана дилиндән, истәрсә дә икинчи дилдән ејни дәрәчәдә асанлыгла истифада едирләр. Уеллиләрин дил һәјатында олан Уелс—инкилис билингвизминин бу формаја мисал кәстәрмәк олар. ССРИ-дә бөјүк шәһәрләрдә партија-дөвләт апаратында, һабелә ичтимаи тәшкилатларда чалышан ишчиләрин, дилчилик вә с. елмләрлә мәшғул олан мүтәхәссисләрин вә башга бу кими адамларын мүәјјән группунун дил һәјатында идеал билингвизм фәалијјәт кәстәрир.

Бундан башга, мүтәғиғ вә мухтар республикаларда бөјүк милләтләрин вә халгларын гоншулуғунда, јахуд онларла ејни әразидә гарышығ вәзијјәтдә јашајан аз сајлы етник группларын, ана дилинә мәнсуб халгын әсас күтләси харичдә јашајан милли группларын да дил һәјатында спесифик идеал билингвизм мөвчуд олур. Артығ бу идеал билингвизм билингвизмин јүксәлән хәтлә инкишафыны тамамлајыб, алчалан хәтлә инкишафыны давам етдирдији һалдыр. Бу гүрүб етмәклә олан, икинчи дилдән ибарәт монологвизмә инкар олуначағ билингвизмдир.

Артығ гејд етдијимиз кими, идеал билингвизм өз инкишафынын сон мәрһәләсини битирдикдә, икинчи дилдән ибарәт монологвизмә әвәз олунур. Буну шәрти оларағ М₂ сөз ифадәси илә исә сон монологвизм адландырағ. Мәсәләң, Азәрбајчанда јашајан будухларын, Күрчүстанда батсбиләрин, Тачикистанда вағанларын дил һәјатында

дилләрин әвәзләнмәси просеси демәк олар ки, баша чатмыш, онлар ујғун сурәтдә Азәрбајчан, күрчү вә тачик дилләринә кечмишләр²¹. Бәләликлә, онларын дил һәјатында сон монолингвизм әмәлә кәлмишдир. Јухарыдакыларә әсасланараг, дилләрин әвәзләнмәси просесини схематик сурәтдә ашағыдакы кими көстәрә биләрик;

№ 1. $(S_1/m_1 \rightarrow B_0 \rightarrow B_1 \rightarrow B_2 \rightarrow B_1 \rightarrow M_2)$

Бурада M_1 — ана дилиндән ибарәт илкин монолингвизм; B_0 — билингвизмин әрәфәси; B_1 — пассив билингвизм; B_2 — актив билингвизм; B_i — идеал билингвизм; M_2 — икинчи дилдән ибарәт монолингвизмдир — ишарәси шәрти олараг белә охуна биләр: «јараныр», «јарадыр», «доғурур», «әмәлә кәтирир». S_1 — дилләрин контакты үчүн там әлверишли шәраитдир.

Көрүндүјү кими, бурада дилләрин контакты үчүн елә там әлверишли шәраит јараныр ки, көстәрилән просесин нормал шәраитдә кедишинә гаршы һеч бир манеә олмур. Јакин ола биләр ки, дилләрин контакты үчүн ја там әлверишсиз шәраит, ја да әсасән әлверишсиз шәраит мөвчуд олсун. Белә шәраити S_2 илә ишарә едәк. Әкәр S_2 шәраити, јә'ни әлверишсиз шәраит көстәрилән просеси илкин монолингвизм мәрһәләсиндә јахалајарса, о заман һеч билингвизмин әрәфәси дә јаранмаз. О, әкәр билингвизми һәр һансы h мәрһәләсиндә јахалајарса (бу мәрһәләни B_n илә ишарә едәк), ана дилиндән ибарәт монолингвизм (буну M_3 адландыраг) јаранар вә просес јарымчыг галар. Бу һалы схематик олараг белә көстәрә биләрик:

№ 2 $S_2' \quad M_1 \rightarrow M_1$ һарада ки: $S_1 \sim \Theta$
 $B_n \rightarrow M_3$ һарада ки: $S_2 \gg S_2$

Бурада S_2 — а) дилләрин контакты үчүн там әлверишсиз шәраит; б) дилләрин контакты үчүн әсасән әлверишсиз шәраит; бу һалы символик ишарә илә белә көстәрмәк олар: $S_2 \gg S_1$ јә'ни S_2 (әлверишсиз шәраит) күчлүдүр S_1 -дән (әлверишли шәраитдән)

$\gg$ — «күчлүдүр».

$S_1 \sim \Theta$ — бу символик ишарә S_1 шәраитинин олмадығыны көстәрир.

$S_2 \gg S_1$ — бу символик ишарә S_2 шәраитинин S_1 шәраитиндән олдуғча күчлү олудуғуну көстәрир.

B_n — әлверишсиз шәраитә (S_2 -јә) мәрүз галан билингвизмин һәр һансы инкишаф мәрһәләсидир.

M_3 — әлверишсиз шәраит (S_2) нәтичәсиндә просесин јарымчыг галдығы заман јаранан ана дилиндән ибарәт монолингвизмдир. Онун M_1 -дән фәргин одур ки, M_3 јаранан заман ана дили икинчи дилин тә'сиринә мәрүз галыр вә онда мәрјјән јени кәјфијјәт јараныр. Она көрә дә M_3 -ү M_1 илә бәрәбәрләшдирмәк дүзкүн олмаз.

Јакин ола биләр ки, просесин кедишинә һәм әлверишсиз шәраит (S_2) һәм дә әлверишли шәраит (S_1) бирликдә тә'сир етсин вә $S_1 \gg S_2$ олсун (јә'ни әлверишли шәраит даһа күчлү олсун). Бу һалы S_3 шәраити кими ишарә едәк, бу һалда да просес № 1-дә олдуғу кими кедәчәкдир, јакин бу заман инкишаф № 1-дәкинә нисбәтән ләнк кедәчәкдир. Бу вәзијјәти ашағыдакы схемдә көстәрә биләрик:

№ 3. § 1. Бүтүн просес боју тә'сир ејни олур:

$(S_3/M_1 \rightarrow B_0 \rightarrow B_0^k \rightarrow B_0^{k+1} \rightarrow \dots \rightarrow B_1 \rightarrow B_1^k \rightarrow B_1^{k+1} \rightarrow \dots \rightarrow B_2 \rightarrow B_2^k \rightarrow B_2^{k+1} \rightarrow \dots$
 $\dots \rightarrow B_1 \rightarrow B_1^k \rightarrow B_1^{k+1} \rightarrow \dots \rightarrow M_2)$

№ 3. § 2. — Бу чүр тә'сир јалныз билингвизмин һәр һансы бир мәрһәләсиндә (B_n) јараныр, галан һалларда исә там әлверишли шәраит (S_1) олур:

$(S_3/\dots \rightarrow B_n \rightarrow B_n^k \rightarrow B_n^{k+1} \rightarrow \dots \rightarrow M_2)$

№ 3, § 1-2-дә S_3 вә S_3^1 — әлверишли шәраитин S_1 әлверишсиз шәраитдән (S_2) күчлү олдуғу шәраити ($S_1 \gg S_2$) билдирир.

Нөмрә үчдәки §§ 1—2-дә олан ара мәрһәләләр:

$B_0^k, B_0^{k+1}, B_1^k, B_1^{k+1}, B_2^k, B_2^{k+1}, B_i^k, B_i^{k+1}$,

Халғларын дил һәјатында көстәрилән просесин кечмәси үчүн мұвазинәт шәраити дә мөвчуд ола биләр. Бу һалда $S_1 = S_2$ олар. Буну S_4 илә ишарә едәк.

Бу вәзијјәти ашағыдакы схемлә вермәк олар:

$S_4 \mid \begin{matrix} M_1 \rightarrow M_1 \rightarrow \dots \rightarrow M_1 \\ B_n \rightarrow B_n \rightarrow \dots \rightarrow B_n \end{matrix}$

№ 4, § 2.

№ 4 § 1, Бурада: S_4 — мұвазинәт шәраитидир ($S_1 = S_2$).

Мәсәлән, ССРИ-дә билингвизмин ән чох јайылмыш формасы һесаб едилән ана дили-рус дили билингвизми, о чүмләдән дә Азәрбајчан-рус билингвизми бу гәбиләдәндир. Бурада билингвизм просесинин баша чатмасына лазым олан әлверишли шәраит (S_1) ондан ибарәтдир ки, өлкәмизин бүтүн тәсәррүфат вә мәдәни һәјаты, о чүмләдән дә дил һәјаты кетдикчә бәјнәлмиләлләшир. Бунун нәтичәсиндә, өлкәмизин дил һәјатында бәјнәлмиләшмәнин тәзәһүрү кими билингвизм јараныр вә инкишаф едир.

Дикәр тәрәфдән исә совет халғынын тәркиб һиссәси олмаг е'тибарилә һәр бир милләт өзүнүн игтисадијјатыны, мәдәнијјәтини вә бу мәдәнијјәтин әсас милли формасы олан ана дилини һәр чүр инкишаф етдирир. Бу исә милләтләрин дил һәјатында билингвизм просесинин инкишаф сүр'әтини азалдыр. Көстәрилән амилләр билингвизмин инкишафына мане олан әлверишсиз шәраит (S_2) јарадыр. Мәһз буна көрә дә, билингвизмин инкишафынын мәрјјән дөврүндә мұвазинәт шәраити ($S_1 = S_2$), јахуд S_4 јараныр ки, бу да хејли күчлү олур. Чүнки мұвазинәт шәраитиндәки билингвизм совет халғынын дил һәјаты илә милләтләрин дил һәјатынын диалектикасына әсасланан вә бу гаршылығлы инкишафын тәзәһүр формасы кими чыхыш едән ичтимаилингвистик һадисәдир.

Мұвазинәт шәраитинин хејли күчлү олмасына бахмајараг, ола биләр ки, бу шәраит чәмијјәт инкишафынын сон дәрәчә узаг бир мәрһәләсиндә ики чүр инкишаф истигамәтинә малик олсун. Бу заман мұвазинәт шәраити (S_4) ја S_3 ја да S_2 шәраити илә әвәз олуна биләр. Бу һалда әмәлә кәлән вәзијјәтин схеми белә ола биләр:

№ 4, § 2

$(S_4 \mid \begin{matrix} M_1 \rightarrow \dots \rightarrow M_1 \\ B_n \rightarrow \dots \rightarrow B_n \end{matrix}) \begin{matrix} \nearrow (S_2 \mid \begin{matrix} M_1 \rightarrow M_1 \\ B_n \rightarrow M_3 \end{matrix}) \\ \searrow (S_3 \mid B_n \rightarrow B_n^k \rightarrow B_n^{k+1} \rightarrow \dots \rightarrow M_2) \end{matrix}$

Схемдән көрүндүјү кими, ола биләр ки, S_4 — мұвазинәт шәраити ја S_2 илә әвәз олунсун вә просес јарымчыг галсын, нәтичәдә исә ана дилиндән ибарәт сон монолингвизм (M_3) јарансын; јахуд да S_4 мұвазинәт шәраити S_3 илә әвәз олунсун, просес икинчи дилдән ибарәт монолингвизмә (M_2) доғру ләнк инкишаф етмәјә башласын. Әлбәттә, зәһн етмәк олар ки, бу вәзијјәт ахыра гәдәр давам едә биләр

вə диллəрин əвəзлəнмəси просеси баша чатар. Анчаг бу сон дэрəчə узар кəлəчəјин ишидир.

Гардашчасына əмəkдашыг, гаршылыгы жардым, достлуг вə бəј-нəлмилəл нəмрəјлик шəраитиндə əзəмəтли гуручулуг ишлəri илə мəш-гул олан сoсиалист миллəтлəрин вə халгларын дил нəјаты сaнəсиндə планлы гуручулуг ишлəринин нəјата кечирилмəси ишиндə мунум əнə-мијјэтə малик олдуғуна кəрə билингвизмин сoсиоложи чəнəтдən сəчи-јəлəндирилмəсинин вə онун маијјəтинин мунујјəнлəширилмəсинин хусусилə бəјук əнəмијјəти вардыр.

Г. Г. Алиев

Понятие билингвизма

РЕЗЮМЕ

В статье предпринята попытка социологического анализа сущности понятия билингвизма. Такой анализ необходим для исследования столь важного явления языковой жизни советского общества, как двуязычие. Автор критически рассматривает существующие в лингвистической и философской литературе определения билингвизма.

В социологическом аспекте билингвизм должен быть рассмотрен как такое социолингвистическое явление в языковой жизни общества, которое возникает из потребности общения представителей разных этнических общностей, образующих в совокупности единое многонациональное общество.

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ
Тарих, фəлсəфə вə нугуг сeријасы, 1975, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1975, № 3

У. М. КƏРИМОВ

ИЧТИМАИ ФƏАЛЛЫГ АНЛАЈЫШЫНА ДАИР

Октəбр ингилабы бəшəријјət тарихиндə јени тарихи дəвр ачдығы кими, чəмијјəтин инкишаф сур'əтиндə дə кəклу дөнүш, јени анəнк, јени ритм јаратмышдыр. Чəмијјəтин умуми фəалијјəтиндə јени мигјас, бутун əввəлки ичтимаи-игтисади формасијалара мунујјəсəр олмајан бир инкишаф мигјасы, нəнəнк ишлəр мигјасы мəјдана кəлмишдыр.

Мəнз бу кəјфијјət, вахты илə габагчыл капиталист əлкəлəриндən хəјли кери галмыш вə узун сурən мунарибəлəр нəтичəсиндə тəсəр-руфаты дармадағын едилмиш Русија кими аграр-кəндли əлкəсини кəркин бəјнəлхалг шəраитдə гыса тарихи мундəт əрзиндə планетин габагчыл əлкəсинə чевирмиш вə ону инкишаф етмиш сoсиализм сəвијјəсинə јуксəлтмишдыр.

ССРИ-нин индики вəзијјəти, објектив вə субјектив шəраитин мəвчуд сəвијјəси, онун кениш имканлары вə јеткинлији əлкəдə коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмаг вə тəдричлə коммунизмə кечмəк мəсəлəсини артыг кунун зəрури тəлəбаты кими гаршыја гəјмуш вə чəмијјət нəјатынын билаваситə əмəли ишинə чевирмишдыр.

Тəбиидыр ки, сoсиализм коммунизмə ганунаујғун сурəтдə кечир, о, кортəбии, əзбашына гурулмур, əлкəмизин бутун халгларынын шу-урлу сəјлəри, кəркин физики вə зəһни əмəји нəтичəсиндə, зəһмəткəш кутлəлəрин ичтимаи фəаллыг кəстəрдији шəраитдə гурулур. Коммунизм марксист-ленинчи партијанын јарадычылыгы нəтичəсиндə гурулур¹.

Коммунизм гуручулугунун мувəффəгијјəти чəмијјəтин бутун узвлəринин кəркин мəгсəдəујғун фəалијјəтинə, бу фəалијјəтин јуксəк формасы олан ичтимаи фəаллыға, јеткин сoсиализмə вə коммунизмə хас олан фəаллыға архаланыр. Л. И. Брежневин гəјд етдији кими, «коммунизмин маијјəти мəнз вəтəндашларын јуксəк шуурлу олмасы, чəмијјəтин гаршысында мəс'улијјət хисс етмəси вə јуксəк əхлаги кəјфијјəтлəрə малик олмасы илə мунујјəн едилир»².

Мəлумдур ки, бəшəријјət тарихиндəки бутун ичтимаи просеслəр вə чəмијјəтин умуми тəрəггиси нəтичə етибарилə анчаг халг кутлəлəринин фəалијјəти илə тəмин едилир, нəлл олунур. Кечмиш ичтимаи-

¹ Бах: Бəјук Октəбр сoсиалист ингилабынын 50 иллији. Сов.ИКП МК-нын гəрары, Сов.ИКП МК-нын тезислəри. Бақы, Азэрнəшр, 1967, сəһ. 31.

² Л. И. Брежнев. Совет Сoсиалист Республикалары Иттифагынын əлли иллији наггында. Бақы, Азэрнəшр, 1972, сəһ. 61.

игтисади формасијаларда (антагонист зиддијетләр нәзәрдә тутулур) күтләләрин мөвчудлуг формасы вә зәрури һәјат тәрзинин ифадәси ки-ми чыхыш едән игтисади-ичбари фәалијјәт чәмијјәтин тәрәггиси үчүн јеканә фәалијјәт формасы иди. Инсан фәалијјәтинин бу зәрури игтисади-ичбари формасы һәмин чәмијјәтләрин характеринә ујғун иди, онларын ләнк вә гејри-бәрабәр, ритмиз вә ејбәчәр инкишафыны тәмин етмәк үчүн кифәјәт иди. Даһа доғрусу, о, јәни фәалијјәтин игтисади-ичбари формасы мәһсулдар гүввәләри һәрәкәтә кәтирән вә чәмијјәт һәјатыны тәмин едә билән јеканә мүмкүн вә зәрури фәалијјәт формасы кими тәзаһүр етмишдир.

Лакин бүтүн әввәлки ичтимай-игтисади формасијалардан фәрғли оларә, социализм чәмијјәтинин, хүсусилә онун инкишаф етмиш мәрһәләсинин үмуми тәрәггисини тәмин етмәк, артмагда олан тәләбаты-ны һәртәрәfli, долғун өдәмәк үчүн халғ күтләләринин тәкчә бу фәалијјәт формасы нәинки кифәјәт дејилдир, һәм дә јарамыр. Чүнки игтисади-ичбари фәалијјәт формасы јени чәмијјәтин характеринә, тәбиәтинә ујғун кәлмир, онун маһијјәтинә зиддир, она көрә дә бу, јени чәмијјәтдә әсас фәалијјәт формасы кими тәтбиг олуна билмәз³. Артыг јени јаранмагда олан чәмијјәт фәалијјәтинин јени вә даһа јүксәк кејфијјәтдә, даһа мүнәсиб формаларда чыхыш етмәсини, онун јени ичтимай функцијаларла зәнкинләшмәсини, јени мәзмун кәсб етмәсини зәрури едир. Бу чәмијјәтдә јени маһијјәт кәсб етмиш фәалијјәт формалары илә јанашы, онун даһа јүксәк, даһа шуурлу формасы олан ичтимай фәаллығ формалары да јараныр вә бу формалар мүхтәлиф сәвиј-јәләрдә тәзаһүр едир⁴.

Сосиализмин зәрури тәләбаты кими гаршыја чыхан, бу чәмијјәтин бир нөв биотик вә абиотик аминә чеврилән нәһәнк үмумбәшәри вә-зифәләри инсан фәалијјәтинин анчаг јени вә даһа јүксәк формасы јеринә јетирә биләр. Одур ки, инсан фәалијјәти социализмдә јени кејфијјәт вә дәрин ичтимай маһијјәт кәсб едир.

Күтләләрин ичтимай фәаллығы јалныз социализмдә кениш бүс'әт тапыр вә чәмијјәти бүтөвлүкдә еһтива едә биләчәк мүнтәзәм һәрәкәтә чеврилир. Социализмин инкишаф мәрһәләләринә мұвафиг оларә, халғ күтләләринин фәалијјәт формалары да мұјјән дәјишиклијә мә'руз галыр, кет-кедә тәкмилләшир вә јени шәкил алыр, ичтимай фәаллыға чеврилир. Һәм дә фәалијјәтин ичтимай фәаллығ формасы кенишләнә-рәк, тәдричән чәмијјәт һәјатының бүтүн саһәләринә јеријир вә сон нәтичәдә чәмијјәтин јеканә фәалијјәт укладына чеврилир. Бизчә бу, зәрури бир просесдир ки, коммунизмә кечид дөврүнүн ганунаујғунлуг-ларыннан бири кими гијмәтләндирилә биләр.

Коммунизмдин мадди-техники базасыны јаратмағ вә тәдричлә ком-мунизмә кечмәк мәсәләси артыг совет халғының билаваситә әмәли ишинә чеврилдији шәраитдә күтләләрин ичтимай фәаллығы даһа тәсирли амил олур. Она көрә дә социализмин инкишаф етмиш мәрһәләсиндә, хүсусилә Сов.ИКП XXIV гурултајындан сонра ичтимай фәаллығ проб-

леми мүхтәлиф саһәләрдә чалышан алимләрин диггәтини өзүнә чәлб етмиш вә чидди тәдгигат объектинә чеврилмишдир.

Бу проблемләрин ајры-ајры аспектләринин өјрәнилмәси саһәсиндә сон илләр тәдгигат ишләри хејли күчләнмиш вә әһәмијјәтли нәтичәләр әлдә едилмишдир.

Бунунла белә, диалектик материализм планында фәаллығ вә ичти-май фәаллығ анлајышларының дәгиг мұјјәнләшмиш, һамы тәрәфин-дән бәјәнилиб гәбул едилмиш тәрифи јохдур вә бу анлајышлар һәлә бир фәлсәфи категорија кими кифәјәт гәдәр ишләниб һазырланмамыш-дыр⁵.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, «Фәлсәфә енциклопедијасы», «Фәлсәфә лүғәти» вә 1973-чү илдә јенидән нәшр едилмиш «Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин әсаслары» кими нәзәри-фәлсәфи әдәбијјәтдә белә фәал-лығ вә ичтимай фәаллығ анлајышлары нәинки фәлсәфи категорија ки-ми шәрһ олунмур, һәтта мәтнә дә дахил едилмишдир.

Әлбәттә, фәаллығ анлајышының фәлсәфи маһијјәти дәгиг мұјјән олунмадан ичтимай фәаллығ анлајышыны тәдгиг етмәк вә онун маһиј-јәтини ачмағ мәсәләси хејли мүрәккәбләшир. Лакин бизә белә кәлир ки, марксизм-ленинизм классикләринин мәлум үмуми тезисләринә, фә-аллығ вә ичтимай фәаллығ анлајышларына даир апарылмыш тәдгигат ишләринин индики сәвијјәсинә (В. Г. Мордкович фәаллығ анлајышын-да универсаллығ маһијјәти көрмүш⁶, Ј. Л. Воробјов ичтимай фәал-лығын мүлкијјәт формасы илә бағлы олдуғу идејасыны ирәли сүрмүш⁷, В. Ф. Поточкин кәнд зәһмәткешләринин ичтимай фәаллығының артма-сында кәнд тәсәрууфатының мүасир елми-техники база әсасында јени-дән гурулмасының һәлледици әһәмијјәти олдуғуну сөйләмишдир⁸ вә и. а.) әсасланағ, ичтимай фәаллығ анлајышының ән үмуми тәрәфләрини тәдгиг етмәк олар вә гәнаәтбәхш елми нәтичәләрә кәлмәк мүмкүндүр.

Мәлумдур ки, ичтимай фәаллығ анлајышы ики сөздән—«ичтимай» вә «фәаллығ» сөзләриндән әмәлә кәлмишдир. Лакин ајры-ајрылығда бу сөзләрин һәр биринин мәнасы специфик фәрғлә ичтимай фәаллығ анлајышының фәлсәфи маһијјәтинә әсаслы сүрәтдә дахил олмушдур. Одур ки, биз ичтимай фәаллығ анлајышының маһијјәтинә даир өз мұ-лаһизәләримизи «ичтимай» вә «фәаллығ» анлајышларының бәзи ха-рактер чәһәтләринин гысача шәрһиндән башламағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Ичтимай сөзү әрәб мәншәлидир; чәм, чәмаәт, чүмлә, мәчму, чәмиј-јәт, чүм'ә, ичма сөзләри илә ејни көклүдүр. Көрүндүјү кими, ичтимай сөзүндә еллик, бирлик, груп, коллектив, үмуми вә и. а. бу гәбилдән олан анлајышларла мәна јахынлығы вардыр. Мәһз бу сәбәбдәндир ки, ичтимай сөзү һансы тәркибдә вә һансы формада ишләдилмәсиндән асылы олмајарағ, илк нәзәрдә инсанда тәбии оларәг хејирхәһ һиссләр, хош үмумбәшәри дујғулар ојадыр, мүтәрәгги, һуманист тәсәввүрләр, фикирләр јарадыр.

Әлбәттә, ичтимай сөзү мүчәррәд көтүрүлдүкдә, доғрудан да бу чүр тәсәввүрләрин јаранмасына әсас вардыр. Лакин мәлумдур ки, мүчәр-рәд, предметиз һадисә, просес јохдур вә олмур. «Ичтимай» анлајышы да мүчәррәд, предметиз ишләдилмир, әкәр бу чүр тәдгиг едилсә, ан-лашылмаз олар. Бу анлајышы конкрет предметә, һадисәјә аид етдикдә

⁵ Бах: Пути формирования социальной активности личности при социализме. «Мысль», 1972, сәһ. 6.

⁶ Общественная активность молодежи. «Молодая гвардия», 1970, сәһ. 13—20.

⁷ Бах: Материалы межвузовской научной конференции по проблеме возрастания активности общественного сознания в период строительства коммунизма. Курск, 1968.

⁸ Јенә орада.

онун эсил маһијјәти ачылыр, мәзмуну даһа ајдын көрүнүр; ичтимаи гүввә, ичтимаи һадисә, ичтимаи тәбәддүлат, ичтимаи конфликт, ичтимаи зиддијјәт, ичтимаи јер, ичтимаи бина, ичтимаи әмлак, ичтимаи мүлкијјәт, ичтимаи фәаллыг вә и. а.

Бурада «ичтимаи» аңлајышы илә сифәтләнән исимләрин тәк бир нәфәрә, тәк бир объектә аид олмајыб, бүтөв група, бир нечә объектә аид олдуғу там ајдын көрүнүр. Демәли, ичтимаилик кејфијјәтиндә һәһгәтән биркәли, коллективлик мејли, коллективлик әләмәти, хассәси вардыр. Лакин ичтимаиликдәки бу кејфијјәт, ондакы бу коллективчилик маһијјәти чохдәрәчәлидир, мүхтәлиф әһәтәлидир. Белә ки, мәнәфе бирлијинә әсәсләнән бир група аид ичтимаилик кејфијјәти диқәр група ујғун кәлмир. Мүәјјән зүмрәјә, силкә, тәбәгәјә, синфә, партијаја аид ичтимаилик кејфијјәти вә ичтимаи фәаллыг, мәнәфеләри мүхтәлиф олан, арзу вә мәгсәдләри мүхтәлиф олан диқәр инсан группарына шамил ола билмәз. Чүнки ичтимаи фәаллыг мәнәфе вә мәгсәдләри ејни, јахуд чох јахын олан инсан группуну вә ја инсан группарыны нәзәрдә тутур вә онлара хидмәт едир.

Демәли, мүхтәлиф мәнәфели, мүхтәлиф арзу вә мәгсәдли инсан группарынын мөвчуд олдуғу чәмијјәтдә, даһа доғрусу, антагонист синифли ичтимаи формасијаларда ичтимаилик кејфијјәти дә мүхтәлиф маһијјәтләрдә чәрәјән едир. Одур ки, ичтимаи фәаллыг антагонист синифли чәмијјәтләрдә синфи характер дашыјыр, синфи маһијјәт кәсб едир. Буна көрә дә һәр һансы ичтимаи фәаллыг чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн ејни әһәмијјәтли, ејни мә'налы олмур, һамынын мәнәфејинә ејни дәрәчәдә тохунмур. Бурада аңчаг мүәјјән группарын, мүәјјән синифләрин, мүәјјән партијаларын мәнәфејини ифадә едән мүхтәлиф ичтимаи фәаллыг нөвләринин мөвчуд олдуғу өзүнү ајдын сурәтдә көстәрир. Антагонист зиддијјәтли чәмијјәтләрдә мүхтәлиф маһијјәтли ичтимаи фәаллыг формаларынын мөвчудлуғу мәнз бунунла изаһ олунур. Һәм дә һаким синифләрин ичтимаи фәаллыгы аңчаг өз мәнәфеләринә мувафиг формаларда чәрәјән едир ки, буна да чәмијјәт һәјатынын демәк олар ки, бүтүн сәһәләриндә тәсадүф едилир.

Лакин тарихин әсас һәрәкәтвечи, апарычы гүввәси олан зәһмәткеш халг күтләләринин ичтимаи фәаллыгы антагонист чәмијјәтләрдә һәјатын бүтүн сәһәләриндә баш вермир вә верә дә билмәз.

Истисмара вә зүлмә мәнқум едилмиш күтләләрин ичтимаи фәаллыгы мадди истәһсал сәһәсиндә баш верә билмәз, истәһсалы инкишаф етдирмәк, мәһсулдарлығы (демәли, изафи дәјәри) артырмаг ишинә јөнәлдилә билмәз. Чүнки бу онларын мәнәфе вә мәгсәдләринә әсла ујғун дејилдир.

Әлбәттә, тарихин көклү дөнүш моментләриндә, јени јаранмагда олан чәмијјәтин илк дөврләриндә (истәһсал мүнәсибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә вә характеринә аз-чох ујғун кәлдији мүддәтдә) хошбәхт кәләчәјә инамла бахан вә јени чәмијјәтә бөјүк үмид бәсләјән халг күтләләринин мадди истәһсал сәһәсиндә бир гәдәр фәаллыг көстәрмәсинә тәсадүф едилир. Лакин бу, мүвәггәти характер дашыјыр, чох узун сүрмүр. Сонралар бәргәрар едилмиш јени чәмијјәтдә зүлмүн вә истисмарын јени вә даһа һијләкәр формада тәзәһүр илә әләгәдар олараг, мадди истәһсал сәһәсиндә аз-чох баш вермиш фәаллыг ғыылчымы чох тез сөнүр вә бир даһа бу чәмијјәтин мәнәвермир. Әксинә, инди мә'лум «өзкәләшмә» просеси даһа кениш фәалијјәт көстәрир.

Күтләләрин ичтимаи фәаллыгы онларын мәнәфеләринин, мәгсәд вә арзуларынын биләваситә ифадә формасы кими тәзәһүр едир ки, бу

да онларын антагонист чәмијјәтләрдә ичтимаи мүһитдән паразылығыны вә ондан көклү дәјишчиликләр етмәк әзминдә олдуғларыны әкс етдирир.

Мәнз буна көрә дә биз белә һесаб едирик ки, үмумијјәтлә антагонист зиддијјәтли чәмијјәтләрдә зәһмәткеш халг күтләләринин ичтимаи фәаллыгы әсәсән мадди истәһсал сәһәсиндә дејил, аңчаг мә'нәви әләмдә, чәмијјәтин сијаси һәјатында тәзәһүр едир. Һәм дә бу фәаллыг мөвчуд гурулушу мөһкәмләтмәк дејил, ону сарсытмаг, көкүндән дәјишдирмәк, чәмијјәтдә һәр чүр зүлмү вә әдаләтсизлији әбәди олараг ләгв етмәк истигамәтиндә һәрәкәт едир вә тә'сир көстәрир.

Халг күтләләринин ичтимаи фәаллыгы мүтәрәгги партијаларын, тәшкилатларын вә онларын рәһбәрләринин фәалијјәти формасында, халг күтләләринин чыхышлары формасында (суи-гәсд, е'тираз, саботаж, тәнгид, террор, гијам, тә'тил, үсјан, ингилаб вә и. а-), чәмијјәтин габагчыл нүмајәндәләринин фәалијјәти формасында вә диқәр формаларда конкретләшир.

Капитализм дүнјасында күтләләрин ичтимаи фәаллыг формаларынын ән кәскин вә ән тә'сирли нөвләри инди дә галмагдадыр. Тәбидир ки, бу өлкәләрдә халг күтләләринин һансы фәаллыг формасынын һарада, нә вахт вә нечә баш вермәси арзу вә истәкдән дејил, конкрет тарихи шәраитдән, заман вә мөкәндән асылыдыр.

Истисмардан, һәр чүр зүлмдән азад олмуш чәмијјәтдә халг күтләләринин ичтимаи фәаллыгы бу чәмијјәтин өз тәбиәтиндән ирәли кәлән вә онун характеринә ујғун олан јени-јени формаларда тәзәһүр едир. Халг күтләләринин ичтимаи фәаллыгы чәмијјәт һәјатынын бүтүн сәһәләриндә һәм мадди, һәм дә мә'нәви әләмдә кениш фәалијјәт көстәрмәклә башлајыр. Бурада ичтимаи фәаллыг партијанын, онун рәһбәрләринин, көркәмли дөвләт хадимләринин, чәмијјәтин ајры-ајры габагчыларынын фәаллыгы формасында, халг күтләләринин имәчили, стахановчулуг, зәрбәчилик һәрәкәти формасында, социализм јарышы формасында, коммунист әмәји бригадалары, коммунист әмәји коллективләри, коммунист әмәји мүәссисәләринин тәзәһүрү вә бу һәрәкәтин кениш јайылмасы формасында, тәнгид вә өзүнүтәнгид, партија вә дөвләт органларына сечкиләрдә, дөвләти идарә етмә ишиндә, өзүнүидарә формаларынын јаранмасында вә диқәр формаларын тәзәһүрүндә өзүнү көстәрир⁹.

Үмумијјәтлә, фәаллыг мөвчуд просесин, чеврилмә вә дәјишмәләрин күчләнмиш һалыдыр, интенсивлијидир, хејли кәркин тәзәһүрдүр. Фәаллыг ади дәјишмә, ади фәалијјәт дејилдир. О ади һалдан, ади вәзијјәтдән хејли јүксәкдир, материјанын инкишафынын мүәјјән сәвијјәсиндә һәрәкәтин, фәалијјәтин бүтүн мөвчуд вә мә'лум формаларынын, нөвләринин зирвәсидир, һәрәкәтин сәвијјә һүдудудүр. Фәаллыг мүәјјән шәраитдә мөвчуд олан һәрәкәтин бүтүн формаларында кәркинлик лимитидир ки, о бу һүдуддан о јана кечә билмәз. Фәаллыгын јени формасынын, јени кејфијјәтинин тәзәһүрү үчүн мөвчуд шәраитдә јени дәјишчилик, јени чеврилмә баш вермәлидир.

В. Г. Мордкович «фәаллыг» аңлајышында универсаллыг маһијјәти олдуғуну көстәрмиш вә фәаллыг кејфијјәтинин материјанын инкишафынын бүтүн сәвијјәләринә хас олдуғу идејасыны сөјләмишдир¹⁰. Биз

⁹ Социализм гуран диқәр өлкәләрдә фәаллыгын башга тәзәһүр формалары да мөвчуддур.

¹⁰ Бах: Общественная активность молодежи. «Молодая гвардия», 1970, сәһ. 13—20.

105

Чәмијјәт тарихиндә ичтимаи фәаллығын мүмкүн олмасы, онун тәзаһүрү, бизчә, бәшәри шүүрлүлүгдә елә бир сәвијјә тәләб едир ки, бурада һеч олмәзсә, илкин шәрт кими физики әмәклә зәһни әмәк бириндән ајрылмыш олсун, инсан тәрәфиндән мүәјјән дәрәчәдә шүүрлү фәалијјәт кәстәрә билмәк сәвијјәси әлдә едилсин.

Ибтидан инсан мүһитә, тәбнәтә примитив дә олса тә'сир кәстәр-мәјә, онда бәсит дәјишкликләр етмәк үчүн мувафиг шүүр сәвијјәсинә малик олса да, фикримизчә, бу сәвијјә ичтимаи фәаллыг үчүн кифәјәт дәјилдир.

Лакин шүүрлүлүгүн бу сәвијјәсиндә ибтидан ичма гурулушунда ичтимаи фәаллыгә охшар үнсүрләрин тәзаһүрү ичманын ичтимаи-зәрури һәјәт тәрзиндән, чәмијјәтин тәбии-тарихи зәрури вәзијјәтиндән, јә'ни онун ичтимаи тәбиәтиндән ирәли кәлир. Бу охшарлыг, һәр шәјдән әввәл, ичмадакы мүлкijјәтин ичтимаи мүлкijјәт формасында тәзаһүрү вә истеһсалын ичтимаи характер дашымасы илә бағлыдыр вә анчаг бунунла изаһ олунмалыдыр.

Ичтимаи фәаллыг әслиндә, һәрфи мә'надә ичтимаијјәт үчүн фәаллыг, һамы үчүн фәаллыг демәкдир. Бу о демәкдир ки, ичтимаи фәаллыг, чәмијјәтин истиснасыз олараг бүтүн тәрәгги мәрһәләләриндә, бүтүн әмәјә гадир нормал үзвләринин малик олдуғу физики вә зәһни габилијјәтләрин шүүрлү сурәтдә һәрәкәтә кәтирилмәсиндә ичтимаи-зәрури оптимал кәркинлији нәзәрдә тутур.

Лакин ичтимаи фәаллығын бу кениш, үмумбәшәри маһијјәти антагонист синифли чәмијјәтләрдә мәһдуд вә һәм дә антагонист характер дашыјыр.

Ичтимаи фәаллыгдәки бу мәһдудлуг вә антагонизм објектив вә субјектив шәраитин зәрури нәтичәси кими баш верир. Һаким синифләрин фәаллығынын мәһдудлугу онларын шүүрлүлүг сәвијјәси илә изаһ олуна билмәз, бу, анчаг онларын синфи мәнәфәји илә, мөгсәд вә арзуларынын тарихи мәһдудлугу илә изаһ олунур вә шәртләнир.

Антагонист синифли чәмијјәтләрдә зәһмәткеш халг күтләләринин ичтимаи фәаллығы да узун бир тарихи мүддәт әрзиндә мәһдуд характер дашымыш вә ичтимаи фәаллығын илк пилләләри кими мүхтәлиф формаларда тәзаһүр етмишдир. Лакин ичтимаи фәаллығын бу мәһдудлугу фәаллыг кәстәрән халг күтләләринин анчаг шүүрлүлүг сәвијјәсинин ашағы олмасы вә бунунла әлағәдар онларын гаршыја гојдуғу мөгсәд вә вәзифәләрин мәһдудлугу илә изаһ олунур.

Тарихи просесин мүәјјән пилләсиндә чәмијјәтин ән ингилаби гүввәси кими пролетариатын мејдана кәлмәси, онун формалашмасы, «өзүнү дәрк етмәк» сәвијјәсинә јүксәлмәси ичтимаи фәаллыгә јени вә дәрин ингилаби руһ кәтирмишдир. Хүсусилә пролетариатын ингилаби партијасынын јаранмасы сәјәсиндә зәһмәткеш халг күтләләринин ичтимаи фәаллығы ингилаби кәјфијјәт вә ингилаби маһијјәтлә зәнкинләшмишдир.

Ичтимаи фәаллығын мәһдудлугу чәмијјәтдә антагонист синифләрин ләғв олмасы илә арадан галдырылыр. Бу фәаллыг анчаг синифсиз чәмијјәт олан коммунизмдә там маһијјәтинә вара биләр, бәшәријјәт бүтүн тәбии вә ичтимаи-зәрури арзуларына анчаг бу шәраитдә наил ола биләр.

Ичтимаи фәаллығын там маһијјәтинә вармасы узун просесдир, бу бирдән-бирә олмур, тәдричән баш верир.

Ичтимаи фәаллыг синифсиз чәмијјәтин анчаг ән јүксәк пилләсиндә бүтүн имканлары һәрәкәтә кәтирмәјә, өз ичтимаи маһијјәтини бүтүлүклә гаврамаға мүјәссәр олур, өзүнү бүрүзә верир, тәзаһүр етдирир.

Инсан чанлы аләмнин спесифик зүмрәсини, ән јүксәк пилләсини тәшкил едир, о ичтимаи тәзаһүрдүр, ичтимаи варлыгдыр. «Инсанын ичтимаи маһијјәти ајрыча индивидә хас олан абстракт дәјил, о өз фәалијјәтиндә бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләрин мәчмусудур»¹⁴. Она кәрә дә бир чанлы олмаг мә'насында инсанын мөвчудијјәти онун биоложи фәалијјәтини зәрури етдији кими, онун ичтимаи маһијјәти, кәјфијјәт спесификлији дә ичтимаи фәалијјәтини, ичтимаи фәаллығыны зәрури едир. Чәмијјәт үчүн зәрури олан ичтимаи фәалијјәт, ичтимаи фәаллыг бүтүн формасијаларда ејни олмур, онларын тәзаһүр формалары вә маһијјәти ичтимаи-игтисади формасијаларын характеринә ујғун олараг мүхтәлиф вә рәнкарәнк олур.

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, чәмијјәтдә антагонист зиддијјәтләр мөвчуд олдуғу заман бурада мүхтәлиф маһијјәтли ичтимаи фәаллыг нөвләри тәзаһүр едир, онун характеринә ујғун антагонист фәаллыг формалары да мөвчуд олур. Антагонист синифләрин ләғви илә халгларын вә милләтләрин ичтимаи фәаллығына әлверишли шәраит јараныр, ичтимаи фәаллығын антагонист маһијјәти дә итир, о, там мә'насында ичтимаи олур.

Лакин ичтимаи фәаллығын бә'зи мәһдуд чәһәтләри һәлә социализм чәмијјәтиндә дә, јә'ни коммунизмин ашағы мәрһәләсиндә дә галыр. Бу мәһдудијјәт, һәр шәјдән әввәл, ичтимаи фәаллығын үзви сурәтдә бағлы олдуғу мүлкijјәт формасы илә, јә'ни ичтимаи социалист мүлкijјәтинин ики формада мөвчуд олмасы, һәмчинин физики әмәклә зәһни әмәк вә кәндлә шәһәр арасында мүһүм фәргләрин галмасы илә изаһ олунур вә шәртләнир.

Коммунизмдә јеканә бир мүлкijјәт формасы, үмумхалг коммунист мүлкijјәт формасы јарандығы үчүн фәалијјәт ичтимаи фәаллыг сәвијјәсинә јүксәләчәк, даһа доғрусу, коммунизм фәаллығына, бүтөвлүкдә чәмијјәтин фәаллығына чевриләчәкдир. Бурада ичтимаи фәаллыг спесифик маһијјәт мәһдудлугунун сон галыгларыны итирәчәк, фәаллыг чәрчивәси бүтөвлүкдә чәмијјәти әһәтә едәчәкдир. Инсан фәаллығы там мә'насында ичтимаиләшәрәк, һәчми, кәјфијјәти бүтөвлүкдә чәмијјәти, күтләси, кәмијјәти исә чәмијјәтин фәалијјәтә гадир олан бүтүн нормал үзвләрини әһәтә едәчәкдир.

Коммунизмдә фәалијјәт чәмијјәт үзвләринин јүксәк шүүрлү, кәркин физики вә зәһни фәалијјәтинә чеврилир, сөзүн ән кениш мә'насында ичтимаи фәаллыг маһијјәти кәсб едир. Бурада фәалијјәт вә ичтимаи фәаллыг анлајышлары ејни мә'налы вә ејни маһијјәтли олур, артыг бунларын һәр икиси инсан габилијјәтләринин бүтүн имкан һүдудлары сәвијјәсиндә чәрәјән едир.

Инсан һәјәти о гәдәр дәрин ичтимаи мә'на кәсб едир ки, онун һәр һансы вахт ваһиди шәхси нәзарәтиндә олур, сәмәрәсиз кечмир, ичтимаи-зәрури әмәк һәдди чәмијјәт үзвләринин зәрури һәјәти тәләбатына, һәјәт нормасына чеврилир.

Һазырда камил социализм чәмијјәтиндә коммунизм гуручулуғу кедишиндә халг күтләләринин ролунун артмасы, шәхсијјәтин һәртәрәфли, аһәнкдар инкишафы, социалист истеһсал мүнәсибәтләринин инкишаф едәрәк коммунист истеһсал мүнәсибәтләринә чеврилмәси вә үмумијјәтлә ичтимаи һәјәтин бүтүн саһәләриндә әсаслы кәјфијјәт дәјишмәләрин баш вермәси нәтичәсиндә ичтимаи фәаллыг чәмијјәт һәјәтинын бүтүн саһәләринә иүфуз едир. Ичтимаи фәаллыг бүтүн потенсиал имканлары ачагар онлары чәмијјәтин хејринә һәрәкәтә кәтирир.

Беләликлә, кәләчәкдә күтләләрин ичтимаи фәаллығы онларын физики вә зәһни габилијјәтләринин ичтимаи-зәрури оптимал кәркинлик

¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3, сәһ. 3.

сәбијјәсинә јүксәләчәк вә коммунизм чәмијјәтинин јеканә вә ја башлыча фәалијјәт укладына чевриләчәкдир.

У. М. Керимов

О понятии общественной активности

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается содержание понятия общественной активности, ее структура и основные компоненты.

Автор считает, что для возникновения общественной активности требуются естественно-необходимые, определенные, конкретно-исторические условия, вызывающие те или иные формы проявления общественной активности.

Опираясь на учение марксизма-ленинизма, автор связывает развитие и формирование общественной активности как философской категории с характером систем общественных отношений. Место и роль индивида и коллектива коренным образом изменяются в социалистическом обществе, где личность раскрывает свою общественную сущность во всей ее полноте. Автор аргументированно полемизирует с существующими высказываниями об общественной активности в научно-философской литературе и выдвигает ряд соображений о взаимосвязи и взаимоотношении понятий движения, активности, деятельности и общественной активности.

В статье предпринимается попытка дать философское определение понятия общественной активности, которая раскрывается как сознательное, общественно-необходимое, оптимальное напряжение умственных и физических способностей индивида в конкретных общественных системах.

Для первоначального проявления общественной активности в истории человечества необходимо наличие такого уровня развития в сознательности общества, где уже совершено «великое общественное разделение труда», т. е. разделение умственного и физического труда. Поэтому автор приходит к выводу, что общественная активность в полном научно-философском смысле как социальное явление не предполагает своего возникновения при низшем уровне развития общества, т. е. при первобытно-общинном строе. Вместе с тем автор полагает, что в силу наличия проявлений собственности в общественной форме и отсутствия классов, антагонистических противоречий, эксплуатации могут наблюдаться отдельные черты и элементы общественной активности и на низшем уровне развития общества.

Ш. МИРЗОЕВА

ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ЭСТЕТИКЕ НИЗАМИ (ОБРАЗ МЕДЖНУНА)

Герой прекрасной поэмы о несчастной любви Меджнун, — один из самых популярных в мировой литературе образов. Почти все исследователи, касающиеся поэмы Низами Гянджеви «Лейли и Меджнун», сравнивают ее с трагедией Шекспира «Ромео и Джульетта», как бы подчеркивая этим величие поэмы Низами. Но между «Ромео и Джульеттой» и «Лейли и Меджнуном» есть и существенное различие. Великолепный знаток Низами профессор Е. Э. Бертельс, проводя параллель между этими произведениями, выделяет превосходство последней. «Если, — пишет Е. Э. Бертельс, — сравнить распространение «печального предания» о Лейли и Меджнуне с близкой к нему по характеру повестью о Ромео и Джульетте, то придется признать, что поэма «Лейли и Меджнун» распространена значительно шире. Знакомство с «Ромео и Джульеттой» происходит в Европе, как правило, через литературу и театр; предание о Меджнуне во всех странах Ближнего Востока давно слилось с фольклором, и образы двух несчастных влюбленных с раннего возраста являются близкими и привычными друзьями даже и неграмотных. Не приходится сомневаться в том, что этому широчайшему распространению содействовала прекрасная поэма Низами»¹.

Бесчисленные подражания на Востоке поэме о любви молодого араба Кейса к прелестной девушке Лейли — свидетельство воздействия не только самого сюжета (в конечном итоге сказание о несчастной любви — тема вечная и древняя, как само человечество), но и силы художественно-убедительных образов, созданных Низами Гянджеви.

Явной натяжкой, тенденциозностью представляется нам характеристика образа Кейса, данная проф. Ш. И. Нуцубидзе. Характеризуя Кейса, как «безжизненного», «увядшего»², он явно отрицательно относится к образу Меджнуна. Так, разбирая поэму И. Чахрухадзе «Тамарини», Нуцубидзе указывает на достоинство данного произведения и подчеркивает, что «...Чахрухадзе первый выступил против того образа влюбленного (т. е. Кейса—Меджнуна Ш. М.) и решительно отверг его»³.

¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. М., 1962, стр. 230.

² Ш. И. Нуцубидзе. Руставели и восточный Ренессанс. Тбилиси, 1967,

стр. 278.

³ Там же, стр. 277.

Тот или иной поэт, писатель может отвергнуть, не воспринимать творчество или художественную убедительность образов своих собратьев по перу. Отрицательное отношение Льва Толстого к творчеству Шекспира или Максима Горького к «Пьетте» Микель Анджело не влияет на исследователей творчества Шекспира или Микель Анджело. Субъективизм оценки выдающихся писателей не может быть критерием объективной оценки творчества тех или иных художников, поэтов.

К сожалению, творчество И. Чахрухадзе, в частности его поэма «Тамариани», не получила широкой известности. Она неизвестна и нам. Поэтому судить о поэтических достоинствах данного произведения мы не можем. Но, полагаясь на мнение Ш. Нуцубидзе, который пишет, что «Чахрухадзе... в силу простой атрибутивности любви и красоты, не дал живую их действенность, но он хорошо понимал недостаточность концепции любви Низами»⁴, нам представляются несколько шаткими как критика Меджнуна со стороны Чахрухадзе, так и утверждения самого исследователя о «сухости», «безжизненности» образа Меджнуна.

В трактовке образа Кейса в первую очередь хочется обратить внимание на гуманистическое звучание. В образе Меджнуна Низами Гянджеви дал живое воплощение высоких идеалов человечности. Развивая концепцию любви, Низами показывает ее высшую ступень — отсутствие малейших элементов своекорыстия, эгоизма, когда во имя любимой влюбленный жертвует благополучием. Анализируя образ шаха Хосрова, мы приходим к выводу, что самой высокой ступени возвышенного шах Хосров достигает лишь в последние мгновения своей жизни, на смертном одре. Для Меджнуна его любовь к Лейли с самого начала была возвышенной. Она явилась источником поэтического вдохновения, но в то же время она приходит в столкновение с жестокой социальной действительностью, с обычаями и традициями.

Любовь превратила Меджнуна в поэта. Он славит красоту своей возлюбленной, что вызывает гнев ее отца. Только безумец, одержимый (меджнун) может огласить имя своей любимой. Отсюда все его несчастья и горести. Возвышенная любовь не укладывается в существующие нормы житейской морали, традиционных обычаев и правил. Поэтому отец Лейли в ответ на сватовство победителя Ноуфеля, даже под страхом смерти, не согласен на брачный союз своей дочери с Меджнуном. «Мы побеждены, — говорит отец Лейли Ноуфелю, — если ты потребуешь мою дочь и отдашь последнему рабу своему, я и на то согласен. Если ты решишь убить ее, я и тут покорюсь. Но этому потопку дивов я ее не отдам, ибо он безумный, и ему надо сидеть в цепях. Отдать ему дочь — значит опозорить себя навсегда. Если ты будешь настаивать, я вернусь, отрублю ей голову, а тело брошу собакам»⁵. Такая речь в устах отца Лейли, продиктованная отчаянием и бессилием, есть выражение того отношения, которое сложилось в обществе к личности одержимого (меджнуна) Кейса.

Но Кейс — носитель высокого гуманизма. Его любовь не терпит крови и насилия. И гонимый, преследуемый своими собратьями, Кейс удаляется от душного мирка ненависти и презрения. При встрече со зверьми, плененными людьми еще шире раскрывается доброта и человечность Меджнуна. Освобождая из силков газелей, оленей, Меджнун входит как доброе, светлое начало в мир человеческих страстей, корысти, жестокости. И совершенно непонятно, почему Ш. Нуцубидзе, считает, что «сраженный неудачами в своей любовной истории с Лейли, Кейс—Меджнун, т. е. безумно влюбленной, потерял способ-

ность выдерживать удары судьбы, свернулся, потерял облик человека (подчеркнуто нами — Ш. М.). Он стал совершенно безучастен ко всему, что его касалось»⁶.

Каждый художественный персонаж живет и действует в той среде, в той ситуации, которая создана сюжетным построением того или иного художественного произведения. Меджнун в данном случае не является исключением. Если читатель будет следить за сюжетной канвой поэмы «Лейли и Меджнун», то станет ясно, что не Меджнун «потерял способность выдерживать удары судьбы», а действие поэмы привело к тому, что еще одна попытка завоевать Лейли кончилась бы для героини кровавой смертью, о чем говорят вышеприведенные слова ее отца. Может, кровавая развязка, по мнению Ш. И. Нуцубидзе, явилась бы свидетельством жизненности образа Меджнуна?

Что касается того, что герой поэмы Низами потерял облик человека, то в данном случае мы придерживаемся несколько иного мнения. Меджнун, освободивший газелей из силков только потому, что глаза газели напоминают ему глаза его возлюбленной, глаза прекрасной Лейли, говорит охотнику:

Будь в волчьей шкуре, а не в человеческой,
Тогда невинным наноси увечье⁷.

Разве это называется потеря человеческого облика? Проявление гуманности в самом высоком значении этого слова, когда герои даже к зверям относятся более гуманно, чем люди друг к другу, поднимает Кейса на вершину подлинной человечности, вызывает удивление у окружающих:

И люди удивлялись дружбе той,
Звериной свите, смелой и простой⁸.

Сопоставляя героев «Витязя в тигровой шкуре» Тариеля и Автандила с Кейсом—Меджнуном, Ш. И. Нуцубидзе подчеркивает, что «Безволия нет и не может быть у героев Руставели. «Лев лежит с поблекшим цветом», — пишет Автандил побратиму Придону, но даже поблекший, он все же лев, а не увядший и безжизненный Кейс, герой Низами. Недаром же эти два льва — Тариель и Автандил, встретившись, создают ситуацию, о которой Руставели говорит:

«Оба льва зверями воют всем лесным
зверям на страх»⁹.

А Меджнун не страх внушает зверям, а любовь. Львы охраняют Меджнуна. Если Тариель и Автандил ассоциируются у Шота Руставели со львом, если они львы, то кроткому Меджнуну львы лижут ноги.

У каждого поэта своя эстетическая позиция, своя трактовка литературного персонажа. И если бы Низами создавал образы, противоречащие жизненной правде, «увядающие» и «безжизненные», вряд ли такие персонажи жили бы в веках и переходили из поколения в поколение. А в мировой известности поэмы Низами «Лейли и Меджнун» не сомневается и исследователь творчества Шота Руставели, иначе он не отводил бы Низами Гянджеви роль «основоположника восточного Ренессанса».

Ш. И. Нуцубидзе, рассматривая поэму «Витязь в тигровой шку-

⁶ Ш. И. Нуцубидзе. Руставели и восточный Ренессанс, стр. 278.

⁷ Низами Гянджеви. Пять поэм, стр. 303.

⁸ Там же, стр. 318.

⁹ Ш. И. Нуцубидзе. Руставели и восточный Ренессанс, стр. 278.

⁴ Ш. И. Нуцубидзе. Руставели и восточный Ренессанс, стр. 277.

⁵ Низами Гянджеви. Пять поэм, М., 1946, стр.

ре» в сопоставлении ее с поэмой «Лейли и Меджнун», подчеркивает, что поэт развивает в Таризле «эмоциональное начало», а в Автандиле — «интеллектуальное». В образе Меджнуна, который, по мнению выше-названного исследователя, проигрывает рядом с героями Шота Руставели, Низами Гянджеви раскрывает перед читателями полнокровный образ, в котором необычайная эмоциональность сливается с интеллектуальностью. Меджнун — поэт, поэтому доминирующей чертой его характера является повышенная эмоциональность. Поэтическое видение мира, богатейший мир страстей и чувств человека, обостренных у Меджнуна возвышенной, пламенной любовью к Лейли, являются источником создания им поэтических произведений, которые обходят всех обитателей Аравии. Не думаю, чтобы проф. Ш. Нуцубидзе отказал бы в интеллектуальности прославленному поэту Низами Гянджеви. А Низами Гянджеви, создавая в лице Меджнуна образ большого поэта, в соответствии со своим мировоззрением, наделил его необычайной одухотворенностью, интеллектом. Следует подчеркнуть, что в эстетике Низами одной из центральных проблем является проблема художника. Низами Гянджеви детально рассматривает такие вопросы, связанные с личностью самого художника, как соотношение таланта и мировоззрения, вдохновения, экстатического состояния. Огромное значение Низами придает овладению художниками, поэтами основ науки, философии. Талант должен быть ограничен познаниями. И только такой поэт, художник может достичь вершин искусства. Меджнун как поэт достигает совершенства. А раз это так, то в соответствии с эстетическими позициями своего создателя, он обладает и незаурядным интеллектом. В данном вопросе неуместна даже малейшая тень скепсиса.

Кстати, для героев и героинь Низами Гянджеви (Хосров Парвиз, Бахрам-Гур, Фархад, Ширин, Нушабе), не говоря уж о Меджнуне-поэте, характерно сочетание эмоционального и интеллектуального начал. Поэтому и герои Низами Гянджеви так полнокровны, жизненны. Другой вопрос, что проявление этого качества носит у каждого персонажа совершенно различный характер, обусловленный индивидуальностью, своеобразием художественного образа, персонажа, т. е. тем, что следует отнести к единичному, индивидуальному в художественном образе.

Образ Меджнуна проф. Е. Э. Бертельс рассматривает не как застывший, данный в одном лишь плане любви к Лейли. Он подчеркивает, что Низами не удовлетворился статическим показом образа Меджнуна, характерным для арабских преданий, послуживших источником для создания поэмы. А сюжет постепенно развивается, развивается и образ самого Меджнуна¹⁰.

Ш. Нуцубидзе представляется иная картина: образ Меджнуна — Кейса статичный, сухой, застывший¹¹. А между тем Меджнун как личность развивается. Ведь любовь с самого начала, овладевая юным отроком Кейсом, если внимательно анализировать содержание поэмы, не дается все время в одном и том же плане. Она зреет, развивается. Кейс-отрок превращается в юношу, зреет и изменяется характер его любви. Отроческие, туманные, неясные грезы любви сменяются мечтой о близости с любимой. Ясно осознанное, жгучее чувство любви, подогреваемое ответным чувством, все больше и больше воспламеняется. Любовь теперь у Меджнуна требует своего выражения и изливается в пламенных строках, воспевающих красоту возлюбленной и силу страсти меджнуновой любви. Теперь влюбленный уже воспринимается

окружающими как одержимый, бесноватый. Такое развитие характера любви Меджнуна связано с изменениями как самой личности Меджнуна, так и с изменениями его любви. Следовательно, вопрос о статичности личности героя, его характера отпадает. Кульминацией развития образа Меджнуна является эпизод, когда нищая старуха, заковав в цепи Меджнуна, под видом сумасшедшего ведет его к палатке Лейли. И здесь разворачивается драматичная по ситуации и ключевая для понимания сущности образа Меджнуна сцена, когда Меджнун рвет на себе цепи. Проф. Е. Э. Бертельс склонен рассматривать этот эпизод как разрыв связей Меджнуна с человеческим обществом вообще¹². Но, Меджнун не просто безумно влюбленный, он — поэт, величайший поэт. Низами не просто обрисовывает эффектную сцену для своего героя, он показывает становление и развитие личности творческой.

Низами в образе Меджнуна так же, как и в образе шаха Хосрова Парвиза или Бахрам-Гура, выявляет сложность и многоплановость любви, исследует все ее ступени, тончайшие оттенки и проявления. Но Меджнун — не Хосров Парвиз и не Бахрам-Гур. Меджнун — поэт и любовь к Лейли — источник его поэтического вдохновения. Страстные газели Меджнуна, воспевающие Лейли, — это следствие вдохновенного, экстатического состояния, толчком к которому послужила любовь. Все прекрасное, что есть во вселенной, воплощается для Меджнуна в образе Лейли. Она для Меджнуна — источник поэзии, любви и красоты. Лейли постепенно для Меджнуна становится идеалом прекрасного, непостижимого.

Мы совершенно согласны с Е. Э. Бертельсом, сомневающимся в толковании эпизода с цепями как выражении суфийского учения об угасании «низменного я» в «я космическом» и подлежащего «анализу по линии психологии творчества»¹³.

Низами, создавая образ Меджнуна, безусловно, исходил из своих эстетических позиций, из оценки современной ему действительности и из той роли, которую поэт играл в ней. Может, следует толковать эпизод с цепями еще и как скованность личности поэта.

С другой стороны, концепция любви Низами оказывает огромное влияние на формирование и развитие личности. А коль скоро речь идет о Меджнуне — поэте, о его прекрасной, возвышенной любви, то здесь концепция любви Низами проявляет все свои оттенки, грани и само воздействие любви на творческую личность, любовь как источник поэзии выдвигаются на передний план. И в этом смысле, когда Меджнун уже возвеличивается как автор великодушных газелей, сложенных во славу прекрасной земной женщины, сама Лейли, ее красота, стремление к любимой отодвигаются на второй план. Теперь для Меджнуна источником поэтического творения являются его страдания, порожденные несчастной любовью. Отнимите у Меджнуна его страдания и тоску по Лейли, сделайте счастливой развязку романа, и поэт в Меджнуне уступит место счастливому любовнику.

Всем ходом и ситуациями сюжетного построения Низами Гянджеви раскрывает нам и особенность любви поэта, творческой личности.

Страдания Меджнуна в любви к Лейли — могучий источник поэтического вдохновения, в огне которой преображается реальная земная девушка в идеал прекрасного. Тесное переплетение фольклорных мотивов с творчеством Низами, о котором пишут почти все исследователи Низами, сказывается и в трактовке несоответствия реальной, земной девушки тому прекрасному образу, который обрекает на страдания и мучения Меджнуна.

¹⁰ Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули, стр. 269.

¹¹ Ш. И. Нуцубидзе. Руставели и восточный Ренессанс, стр. 278.

¹² Е. Э. Бертельс. Избранные труды, Низами и Физули, стр. 270.

¹³ Там же.

На Востоке широко популярна притча, которая нашла свое отражение и в творчестве таких поэтов, как Саади, Джами. Когда спросили Меджнуна, что особенного он нашел в обыкновенной, ничем не примечательной аравитянке, следует один и тот же ответ: надо смотреть на нее глазами влюбленного поэта, который в любви видит источник прекрасного, возвышенного, конкретизирующегося в образе любимой.

Другой аспект этой любви — сострадание к самой любимой. Любовь, которая делает Лейли для Меджнуна вселенной, жизнью, сущностью всего сущего, та же самая любовь ввергает Лейли в пучину страдания и позора, отдает ее на потеху людской клевете.

Теперь уже в сцене со старухой, ведущей его в оковах к палатке Лейли, Меджнун любит и свои страдания в любви. Противоречивость любви в мире, в мире, который воссоздает Низами, приводит к несоответствию идеала прекрасного и действительности. Любовь возвеличивает Меджнуна в мире поэзии, любовь делает Меджнуна «бесноватым» в обществе, «дивом», за которого нельзя отдать девушку. И это несоответствие порождает трагизм любовной ситуации, который никак не может привести к благополучной развязке. Меджнун понимает, чувствует трагизм положения, да и сама Лейли уже не нужна ему. Поэт торжествует победу над возлюбленным. Меджнун предпочитает идеал прекрасного действительности. И в сцене, когда он рвет оковы, он уже прощается со своей земной любовью, с Лейли.

Таков один из сложнейших образов мировой литературы. Каждое новое поколение видит в нем новые аспекты, новые грани в соответствии с собственным миропониманием, мировоззрением. Такова природа бессмертия всех великих творений человеческого гения. Не составляет исключения и образ Меджнуна, созданный Низами Гянджеви.

Анализируя художественные образы, созданные Низами, нам хотелось обратить внимание на особенность, присущую поэту. Все образы, почти без исключения, живут сложной, богатой духовной жизнью. Отблеск высокого интеллектуализма, падающий на героев Низами, вытекает из оценки человеческой личности как источника разума и справедливости на земле. Человек возвышается над уровнем окружающего мира именно своей способностью вникать в тайны мироздания, вселенной. Философ Низами и поэт Низами действуют в гармоническом единстве. Отсюда цельность создаваемых им образов: их высокое духовное развитие, воплощенное в конкретной индивидуальной оболочке. Отсюда — не свойственный средневековой поэзии глубокий психологизм создаваемых образов и ситуаций.

З. М. КАСУМОВ

СИСТЕМА И ПРИНЦИПЫ ОБРАЗОВАНИЯ ПОСТОЯННЫХ КОМИССИЙ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Постоянные комиссии Советов депутатов трудящихся — вспомогательные органы Советов — играют важную роль в реализации полномочий представительных органов государственной власти, обеспечивают непрерывность их деятельности, возможность компетентного и эффективного руководства Советами различными сферами государственного, хозяйственного и социально-культурного строительства. Исключительно велика роль этих комиссий в претворении в жизнь ленинского указания о том, что депутаты «должны сами работать, сами исполнять свои законы»¹.

Все это предопределяет то большое значение, которое имеет вопрос о системе и принципах образования постоянных комиссий Советов и, в частности, постоянных комиссий Верховных Советов союзных республик. В настоящей статье делается попытка рассмотреть этот вопрос на основе изучения и обобщения практики организации постоянных комиссий Верховного Совета Азербайджанской ССР.

Как известно, ни Конституция СССР 1936 г., ни принятые на ее основе конституции союзных республик не предусматривают образование постоянных комиссий Советов, в том числе и Верховных Советов². Однако сама жизнь, практика государственного строительства подсказала необходимость такого рода вспомогательных органов Советов, которые обеспечивали бы, с одной стороны, активное включение депутатов в их работу, а с другой — более всестороннюю оценку и тщательную подготовку вопросов, вносимых на рассмотрение представительного органа государственной власти и действенный контроль за выполнением принимаемых им решений. И такие органы были созданы в ходе практической деятельности Верховных Советов, а затем уже получили свое законодательное закрепление в соответствующих Положениях о постоянных комиссиях³. Действующее Положение о постоянных комиссиях Вер-

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 33, стр. 48.

² Конституция СССР (ст. 50) предусматривает избрание палатами Верховного Совета СССР только мандатных комиссий, конституции союзных республик — мандатной и бюджетной комиссий (ст. 34 и ст. 107 Конституции Азербайджанской ССР).

³ Впервые Положение о постоянных комиссиях Верховного Совета Азербайджанской ССР было утверждено постановлением Верховного Совета Азербайджанской ССР от 15 июня 1939 г. «Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР», 1959, № 7, ст. 106).

ховного Совета Азербайджанской ССР утверждено законом, принятым Верховным Советом республики 21 мая 1968 г.⁴

До середины пятидесятых годов в Верховном Совете Азербайджанской ССР, так же как и в Верховных Советах большинства других союзных республик, имелись три постоянные комиссии: мандатная, бюджетная и комиссия законодательных предположений⁵. Деятельность этих комиссий не была связана с какой-либо конкретной сферой хозяйственной и социально-культурной жизни, а носила функциональный характер. В их функции входило: а) проверка полномочий депутатов Верховного Совета (мандатная комиссия); б) рассмотрение комплекса вопросов, связанных с обсуждением и принятием ежегодного бюджета республики (бюджетная комиссия) и в) рассмотрение общих вопросов советского права и законности (комиссия законодательных предположений). Количество депутатов, избираемых в эти комиссии, как правило, было невелико; заседания не отличались систематичностью и, естественно, большой эффективностью.

Развитие Советов депутатов трудящихся как политической основы Советского государства, связанное с объективным процессом перерастания диктатуры пролетариата в общенародное государство, проводимые Коммунистической партией чрезвычайно важные мероприятия по дальнейшей демократизации всей общественной и государственной жизни страны, необходимость успешного решения выдвигаемых практикой коммунистического строительства задач способствовали значительному возрастанию роли представительных органов власти, существенно расширили масштабы деятельности Верховных Советов союзных республик. Все это в свою очередь выдвинуло необходимость совершенствования организации и работы постоянных комиссий Советов.

Именно результатом этих требований явились значительная активизация деятельности существующих постоянных комиссий Верховных Советов союзных республик и, что исключительно важно, образование новых постоянных комиссий — по конкретным отраслям или группе родственных отраслей государственной, хозяйственной и социально-культурной жизни республики. Этот процесс в Верховном Совете Азербайджанской ССР начался в 1956 г., когда на третьей сессии его четвертого созыва⁶ впервые был рассмотрен и положительно решен вопрос о создании отраслевых постоянных комиссий по промышленности, сельскому хозяйству, строительству и благоустройству, культуре и просвещению, здравоохранению и социальному обеспечению. В последующем этот процесс продолжался и в Верховном Совете республики, помимо указанных, был создан ряд других отраслевых постоянных комиссий. На пятой сессии Верховного Совета пятого созыва была образована комиссия по торговле и общественному питанию⁷. Первая сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР шестого созыва, наряду с созданием вышеуказанных комиссий, образовала еще две по-

⁴ Заседания Верховного Совета Азербайджанской ССР седьмого созыва (третья сессия). Стеногр. отчет. Баку, 1969, стр. 187.

⁵ В Верховных Советах некоторых союзных республик (РСФСР, Украинская ССР, Белорусская ССР) с 1947 г. были также комиссии по иностранным делам. Впервые Комиссия по иностранным делам Верховного Совета Азербайджанской ССР была создана 29 марта 1963 г. на первой сессии Верховного Совета республики шестого созыва.

⁶ Заседания Верховного Совета Азерб. ССР четвертого созыва (четвертая сессия). Стеногр. отчет. Баку, 1956, стр. 119—126, 155—163.

⁷ Заседания Верховного Совета Азерб. ССР пятого созыва (пятая сессия). Стеногр. отчет. Баку, 1961, стр. 96, 162.

стоянные комиссии — по бытовому обслуживанию населения и по иностранным делам⁸.

ЦК КПСС, придавая исключительно важное значение коммунистическому воспитанию подрастающего поколения, в своем постановлении, принятом в связи с 50-летием ВЛКСМ, признал целесообразным образование постоянных депутатских комиссий по делам молодежи в Верховном Совете СССР, Верховных Советах союзных и автономных республик, а также в местных Советах депутатов трудящихся. Образование этих комиссий вызывалось необходимостью расширить возможности представительных органов власти в разработке вопросов, связанных с жизнью молодежи, полнее учитывать задачи коммунистического воспитания молодого поколения при подготовке законопроектов. В соответствии с этим четвертая сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР седьмого созыва избрала постоянную комиссию по делам молодежи⁹.

На следующей, пятой, сессии Верховный Совет Азербайджанской ССР, придавая исключительно важное значение охране природы, ее воспроизводству и рациональному использованию природных ресурсов республики, образовал постоянную комиссию по охране природы¹⁰.

Ныне действующий восьмой созыв Верховного Совета Азербайджанской ССР имеет 12 постоянных комиссий — мандатную, планово-бюджетную, законодательных предположений, по иностранным делам, промышленности, транспорту и связи, сельскому хозяйству, народному образованию, науке и культуре, здравоохранению и социальному обеспечению, строительству и промышленности строительных материалов, торговле и бытовому обслуживанию, по делам молодежи, по охране природы.

Приводимая таблица характеризует последовательный процесс развития системы постоянных комиссий Верховного Совета Азербайджанской ССР.

Развитие системы постоянных комиссий Верховного Совета Азербайджанской ССР шло в направлении роста главным образом числа отраслевых постоянных комиссий, и если ранее в образовании постоянных комиссий Верховного Совета (первые три созыва) преобладал функциональный признак, то ныне действующая система постоянных комиссий построена в основном по отраслевому принципу (отраслевые комиссии) в сочетании с комиссиями функционального характера.

Исключительно важно, что организация отраслевых постоянных комиссий высшего представительного органа власти во многом устраняет отрицательные стороны чрезмерной функциональной специализации, сопутствующей усилению отраслевого принципа управления народным хозяйством и социально-культурным строительством.

Дело в том, что происходящая научно-техническая революция порождает такие последствия, которые оказывают непосредственное влияние на государственное управление. Возникают факторы, ведущие к усложнению управления, требующие придания ему подлинно научного характера. Это прежде всего проявляется в специализации общественного производства, являющейся важным рычагом ускорения социально-экономического прогресса. Процесс специализации, как известно, в свою очередь ведет к более полному внедрению отраслевой системы управления, при которой все большее значение приобретают

⁸ Заседания Верховного Совета Азерб. ССР шестого созыва (первая сессия). Стеногр. отчет. Баку, 1963, стр. 133—134, 21—23.

⁹ Заседания Верховного Совета Азербайджанской ССР седьмого созыва (четвертая сессия). Стеногр. отчет. Баку, 1969, стр. 106—107, 120.

¹⁰ Заседания Верховного Совета Азербайджанской ССР седьмого созыва (пятая сессия). Стеногр. отчет. Баку, стр. 111—112, 170.

Таблица

I созыв	II созыв	III созыв	IV созыв	V созыв	VI созыв	VII созыв	VIII созыв
Мандатная	Мандатная	Мандатная	Мандатная	Мандатная	Мандатная	Мандатная	Мандатная
Бюджетная	Бюджетная	Бюджетная	Бюджетная	Бюджетная	Бюджетная	Планово-бюджетная	Планово-бюджетная
Законодательных предложений	Законодательных предложений	Законодательных предложений	Законодательных предложений	Законодательных предложений	Законодательных предложений	Законодательных предложений	Законодательных предложений
			Промышленности	Промышленности и транспорта	Промышленности и транспорта	Промышленности, транспорта и связи	Промышленности, транспорта и связи
			Сельского хозяйства	Сельского хозяйства	Сельского хозяйства, ирригации и мелiorации	Сельского хозяйства	Сельского хозяйства
			Культуры и просвещения	Просвещения и культуры	Народного образования и культуры	Народного образования, науки и культуры	Народного образования, науки и культуры
			Здравоохранения и социального обеспечения	Здравоохранения и социального обеспечения	Здравоохранения, соц. обеспечения, физкультуры и спорта	Здравоохранения, соц. обеспечения, физкультуры и спорта	Здравоохранения и социального обеспечения
			Строительства и благоустройства		Строительства и благоустройства	Строительства и промышленности стройматериалов	Строительства и промышленности стройматериалов
				Торговли и общественного питания	Торговли и общественного питания	Торговли и бытового обслуживания	Торговли, бытового обслуживания и коммунального хозяйства
						Охранны природы	Охранны природы
					По иностранным делам	По иностранным делам	По иностранным делам
						По делам молодежи	По делам молодежи

сложные технико-экономические вопросы, требующие для своего решения привлечения людей, обладающих глубокими знаниями в конкретной области, — квалифицированных специалистов, экспертов, организаторов, научных работников.

Возникает как бы противоречие между усложнением управления, когда осуществление многих его функций требует профессиональных знаний, и дальнейшей его демократизацией, направленной на вовлечение в управление все более широких масс трудящихся¹¹.

Однако это противоречие вполне преодолимо в условиях социализма и особенно большую роль играет в этом институт представительной демократии, в частности неисчерпаемые возможности Советов депутатов трудящихся, их способность выражать многообразие социально-экономических, организационных и иных связей в обществе. Как самые массовые представительные органы, сочетающие в себе черты государственной и общественной организации, Советы располагают возможностями в большей степени судить о всех сторонах социально-экономических процессов, эффективно регулировать отношения в различных отраслях государственного управления с учетом профессиональной стороны решаемых проблем и мнения широкой общественности¹².

Специализация, внедрение отраслевого принципа управления делают еще более настоятельной необходимость охвата представительными органами власти, в частности их высшими звеньями — Верховными Советами, в своей деятельности всех основных проблем государственного, хозяйственного и социально-культурного строительства. Решение этой задачи во многом обеспечивается через постоянные комиссии. Отсюда характерная для последних лет тенденция к специализации постоянных комиссий Верховных Советов и образованию отраслевых комиссий.

Сама идея специализации постоянных комиссий и образование отраслевых комиссий предполагает при создании таких комиссий исходить как из общих, так и из специфических черт экономики союзных республик, структуры их народного хозяйства, из масштаба сети учреждений культуры, науки, народного образования. Как известно, такие отрасли народного хозяйства, как промышленность, транспорт, строительство, сельское хозяйство и некоторые другие, являются составными элементами экономической структуры всех союзных республик, и поэтому в Верховных Советах всех союзных республик организованы и действуют соответствующие отраслевые постоянные комиссии. Верховными Советами всех союзных республик образованы комиссии в области народного образования и культуры, здравоохранения и социального обеспечения, а также в других областях социально-культурной жизни, общих для всех союзных республик.

Как уже отмечалось, структура народного хозяйства союзных республик имеет свои особенности, она отличается и масштабами задач по руководству развитием той или иной отрасли. И это, естественно, находит свое отражение в системе постоянных комиссий Верховных Советов соответствующих союзных республик. Так, например, в Украинской ССР в соответствии с особенностями структуры промышленности и масштабами промышленного производства, транспорта и связи в настоящее время действует не одна постоянная комиссия (по промышленности, транспорту и связи), как это имеет место в ряде других союзных республик, а четыре постоянные комиссии Верховного Совета

¹¹ Ю. А. Тихомиров. Власть, демократия, профессионализм. «Советское государство и право», 1968, № 1, стр. 27.

¹² Ю. А. Тихомиров. Государственная власть и проблемы управления в советском обществе. Автореф. докт. дисс. М., 1969, стр. 26.

Украинской ССР: по тяжелой промышленности, по легкой и пищевой промышленности, по местной промышленности, по транспорту и связи.

Специфичным для системы постоянных комиссий Верховных Советов Среднеазиатских союзных республик, отражающей особенности этих республик, является образование постоянных комиссий по водному хозяйству и мелиорации.

Советский Азербайджан является одним из крупных промышленных очагов нашей страны. Характер сегодняшней индустрии республики определяют более 20 отраслей промышленности. Наряду с нефтяной промышленностью, здесь большое развитие получили машиностроение, черная и цветная металлургия, электроэнергетика, химическая, легкая, пищевая, местная и другие отрасли промышленности. Народное хозяйство и население республики обслуживаются всеми видами транспорта — железнодорожным, водным, воздушным и автомобильным. Развиваются перевозки городского и пригородного транспорта, продолжается строительство линий метрополитена в гор. Баку. Расширяется сеть предприятий связи.

При такой сложной структуре промышленности и транспорта республики, когда руководство и управление ими осуществляется большим числом министерств и ведомств, было бы целесообразным иметь в Верховном Совете Азербайджанской ССР вместо одной постоянной комиссии — по промышленности, транспорту и связи — две постоянные комиссии: по промышленности и по транспорту и связи¹³.

Было бы целесообразным произвести некоторые другие изменения в системе постоянных комиссий Верховного Совета республики, имея в виду их некоторую дифференциацию, а также уточнение названия отдельных комиссий.

Верховный Совет Азербайджанской ССР шестого созыва имел в своем составе две самостоятельные постоянные комиссии — отдельно по торговле и общественному питанию и отдельно по бытовому обслуживанию населения. В последующем в составе Верховного Совета республики седьмого и восьмого созывов по соответствующим вопросам вместо двух комиссий была создана одна постоянная комиссия по торговле, бытовому обслуживанию и коммунальному хозяйству, что, как нам представляется, является неоправданным. И не только потому, что такое решение не отвечает общей научной концепции и тенденции дальнейшей специализации постоянных комиссий.

Потребности советских людей — жителей городов, сел и поселков — в бытовом обслуживании непрерывно растут. XXIV съезд КПСС указал на особое значение расширения коммунальных и бытовых услуг населению, что, несомненно, требует усиления внимания высших представительных органов власти к этим вопросам. Этому во многом способствовало бы создание в Верховном Совете республики специальной постоянной комиссии, которая регулярно изучала бы состояние организации коммунального и бытового обслуживания населения, а также благоустройства населенных пунктов, которых в республике насчитывается более 4,5 тысячи, вносила бы свои предложения по этим вопросам на рассмотрение Верховного Совета и Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР и осуществляла контроль за выполнением принятых ими решений.

Таким образом, более эффективной для деятельности высших органов государственной власти республики была бы организация в Верховном Совете республики предстоящего девятого созыва самостоятельных постоянных комиссий: по торговле и общественному питанию

¹³ Отдельную комиссию по транспорту и связи, помимо Украинской ССР, имеют также Верховные Советы РСФСР, Белорусской, Узбекской и Грузинской ССР.

и по коммунальному хозяйству, бытовому обслуживанию и благоустройству.

Небезынтересно в этой связи отметить, что постоянная комиссия по торговле и бытовому обслуживанию Верховного Совета республики, обсуждая на своем заседании 18 мая 1968 г. проект нового Положения о постоянных комиссиях Верховного Совета Азербайджанской ССР, признала необходимым разукрупнение комиссии, отнесение вопросов бытового обслуживания в ведение самостоятельной комиссии, имея в виду, что это будет способствовать более эффективной работе обеих комиссий.

Непомерно широк круг вопросов в поле деятельности постоянной комиссии по народному образованию, науке и культуре Верховного Совета Азербайджанской ССР. Достаточно сказать, что в республике ныне насчитывается более 5,5 тыс. общеобразовательных школ, свыше 90 средних специальных и высших учебных заведений, более 130 научных учреждений во главе с республиканской Академией наук, около 3 тыс. массовых библиотек и 2 тыс. клубных учреждений, 50 театров и музеев и т. д.

Широкая сеть учреждений народного образования, науки и культуры в республике, огромной важности задачи, стоящие перед каждой из этих областей социально-культурного строительства, обуславливают необходимость иметь в Верховном Совете республики две постоянные комиссии — по народному образованию и науке и по культуре.

Имея в виду, что наименование постоянных комиссий должно по возможности максимально отражать основные направления ее деятельности, было бы целесообразным переименовать комиссию по здравоохранению и социальному обеспечению в постоянную комиссию по здравоохранению, социальному обеспечению, физической культуре и спорту. Именно так именовалась эта комиссия Верховным Советом республики шестого и седьмого созывов.

В юридической литературе поднимался вопрос об изменении системы постоянных комиссий Верховных Советов, создании новых комиссий. Д. А. Керимовым было выдвинуто предложение образовать в каждой палате Верховного Совета СССР, в Верховных Советах союзных и автономных республик постоянные плановые комиссии с возложением на них обязанности подготовки заключений по проекту соответствующих законов о государственном плане развития народного хозяйства и по итогам исполнения народнохозяйственного плана¹⁴. С. Г. Дробязко считает, что «следовало бы образовать постоянные комиссии по видам издаваемых законов, что дало бы возможность законодателю лучше, глубже и шире изучать потребности регулирования по-новому общественных отношений»¹⁵. А. Х. Махненко считает полезным образование специальной комиссии социалистической законности, в функции которой входило бы осуществление контроля за деятельностью органов внутренних дел, государственной безопасности и Верховного суда республики¹⁶.

Действительно, начиная с 1957 г. в связи с тем, что Верховные

¹⁴ Д. А. Керимов. Свобода, право и законность. М., Госюриздат, 1960, стр. 161.

¹⁵ С. Г. Дробязко. Условия эффективного воздействия законодательства на создание материально-технической базы коммунизма. В кн.: «Право и коммунизм». М., 1965, стр. 46.

¹⁶ А. Х. Махненко. Постоянные комиссии Верховного Совета СССР и Верховных Советов союзных республик. В сб.: «Вопросы развития и совершенствования органов народного представительства в СССР». Тр. ВЮЗИ, т. VII. М., 1966, стр. 25—26.

Советы наряду с бюджетом стали утверждать ежегодные планы развития народного хозяйства, на бюджетные комиссии была возложена обязанность подготовки заключений и по проектам народнохозяйственных планов. Но практика деятельности бюджетных комиссий выработала весьма рациональные формы подготовки заключений по проектам народнохозяйственных планов и бюджетов. Рассмотрение и подготовка этих актов осуществлялись бюджетной комиссией одновременно и при активном участии отраслевых постоянных комиссий, что обеспечивало глубину и компетентность их изучения. Одновременное рассмотрение этих актов создает возможность наиболее полно увязать бюджет с планом, обеспечить эффективное планирование материальных и финансовых ресурсов республики.

Учитывая все эти обстоятельства, представляется нецелесообразным искусственно расчленять этот единый процесс подготовки двух тесно связанных между собой планов — хозяйственного и финансового — путем создания отдельной плановой комиссии. Расширение функций бюджетных комиссий в связи с возложением на них обязанности по подготовке заключений по проектам народнохозяйственных планов было закреплено в их наименовании. Первые сессии Верховных Советов седьмого и восьмого созывов всех союзных республик образовали планово-бюджетные постоянные комиссии, что полностью соответствует содержанию деятельности этих комиссий¹⁷.

Предложение С. Г. Дроздобко об образовании постоянных комиссий по видам издаваемых законов представляется неприемлемым, ибо имеющиеся в Верховных Советах союзных республик постоянные комиссии по всем основным отраслям экономической и социально-культурной жизни обеспечивают возможность достаточно глубокого и компетентного предварительного рассмотрения и обсуждения проектов законодательных актов, изучения и обобщения предложений и замечаний соответствующих специалистов и учет общественного мнения по законопроектам. Создание предполагаемых С. Г. Дроздобко комиссий необоснованно усложнит систему постоянных комиссий, затруднит их живую связь с практикой. Задача сейчас состоит в том, чтобы лучше и полнее использовать при подготовке проектов законодательных актов возможности уже существующих комиссий.

Нет, на наш взгляд, надобности и в образовании комиссии социалистической законности. Работу по контролю за соблюдением законодательных предположений, что предусматривается Положением о постоянных комиссиях Верховного Совета Азербайджанской ССР (п. 5, ст. 10). С другой стороны, в процессе такого контроля комиссия может обнаружить пробелы в законодательстве и в соответствии со своим назначением проявить инициативу в их устранении, способствуя таким образом совершенствованию законодательства. Поэтому представляется удачным переименование комиссии законодательных предположений в комиссию по вопросам законодательства и социалистической законности, как это сделано в Верховном Совете Армянской ССР.

Заслуживает внимания предложение Р. А. Сафарова об образовании в Верховных Советах республики постоянных комиссий по вопросам местных Советов. Автор, на наш взгляд, правильно указывает,

¹⁷ В этой связи возникает необходимость внесения соответствующего изменения в ст. 107 Конституции Азербайджанской ССР.

что «это позволило бы усилить руководство со стороны Верховных Советов деятельностью местных Советов и в межсессионный период»¹⁸.

Одним из принципов организации постоянных комиссий является избрание их Верховным Советом. Процедура образования постоянных комиссий сложилась в итоге многолетней практики деятельности высшего органа государственной власти республики. Она отличается последовательностью, демократизмом и простотой и обеспечивает свободу волеизъявления депутатов при их формировании.

Постоянные комиссии Верховного Совета формируются, как правило, на первой сессии каждого его нового созыва. Исключение составляют случаи, когда вновь выявившиеся потребности государственного, хозяйственного и социально-культурного строительства настоятельно требуют внесения изменений в систему постоянных комиссий, создания новых комиссий. В этих случаях образование новых постоянных комиссий, как было показано выше, происходит на очередной сессии Верховного Совета.

Положение о постоянных комиссиях Верховного Совета Азербайджанской ССР не содержит полного перечня образуемых им постоянных комиссий. В нем (ст. 4) указывается, что «Верховный Совет Азербайджанской ССР образует Мандатную комиссию, Комиссию законодательных предположений, Планово-бюджетную комиссию, Комиссию по иностранным делам, Комиссию по делам молодежи, а также комиссии по отраслям или группам отраслей государственного управления (отраслевые комиссии)». Как видно, эта правовая норма носит уполномочивающе-обязывающий характер. Наделяя Верховный Совет республики правом создавать постоянные комиссии, она вместе с тем предписывает ему образовывать в обязательном порядке пять конкретно названных постоянных комиссий. Что же касается создания отраслевых постоянных комиссий, то вопрос об их количестве и профиле, как вытекает из содержания текста приведенной статьи, решается Верховным Советом по своему усмотрению. И это понятно. Система отраслевых постоянных комиссий не является чем-то раз и навсегда данным, застывшим. Она изменяется и развивается в зависимости от таких факторов, как развитие структуры народного хозяйства республики, совершенствование управления им в целом или отдельными его отраслями, развитие системы органов государственного управления народным хозяйством и др.

Отраслевые постоянные комиссии, как и постоянные комиссии Верховного Совета функционального характера, являются вспомогательными органами Верховного Совета, призванными всей своей деятельностью способствовать его непрерывной и эффективной деятельности, ответственной перед Верховным Советом и ему подотчетны. Поэтому сам высший представительный орган государственной власти, исходя из стоящих перед ним задач верховного руководства хозяйственным, социально-культурным и государственным строительством, должен обсудить и решить вопрос о количестве и названии этих комиссий.

Именно такая практика сложилась в Верховном Совете СССР, в Верховном Совете РСФСР и ряда других союзных республик. На первых сессиях Верховного Совета СССР седьмого и восьмого созывов рассмотрение вопроса об образовании постоянных комиссий началось

¹⁸ Р. А. Сафаров. Формы участия местных Советов в деятельности Верховных Советов союзных республик. В сб.: «Вопросы развития и совершенствования органов народного представительства в СССР». Тр. ВЮЗИ, т. VII. М., 1966, стр. 170—171.

с принятия каждой палатой Верховного Совета решения о том, какие постоянные комиссии она считает необходимым создать, и только после этого палаты приступили к обсуждению предложений о численном и персональном составе комиссий¹⁹. Аналогичный порядок рассмотрения вопроса об образовании постоянных комиссий существует и в Верховном Совете РСФСР²⁰.

Таким образом, исходя из требований Положения о постоянных комиссиях, а также учитывая опыт работы Верховного Совета СССР, представляется целесообразным, чтобы Верховный Совет Азербайджанской ССР при обсуждении поставленного в порядке дня вопроса об образовании постоянных комиссий прежде всего определял, какие постоянные комиссии он считает необходимым создать, и только после этого приступал к обсуждению и определению количественного и персонального состава этих комиссий.

З. М. Гасымов

Азербайджан ССР Али Совети даими коммиссияларынын системи вэ тэшкили принциплэри

ХУЛАСЭ

Мүттәфиг республика Али Советинин даими коммиссиялары республика али дәвләт һакимийјәт органы сәләһијјәтинин јеринә јетирилмәсиндә мүнһүм рол ојнамагла, халг нүмајәндәлији органынын фәсиләсиз фәалијјәтинин тәмин олунмасында вә онун дәвләт, тәсәррүфат вә мәдәни гуручулугун мүхтәлиф саһәләриндә, һабелә идарәчилијин һәјәта кечирилмәси үзәриндә ардычыл рәһбәрлик вә нәзарәт етмәсинә бәјүк көмәклик кәстәрир.

Мәгаләдә Азербайджан ССР Али Совети даими коммиссиялары системинин 35 илдән артыг дөврдә инкишафы өјрәниләрәк, онларын фәалијјәти, саһәви коммиссияларын тәшкили зәруријјәтини доғуран сәбәбләр тәһлил едилир; даими коммиссияларын јаранма үсуллары вә принциплэри мәсәлэләри әтрафлы шәрһ олунур.

Апарылмыш тәдгигата әсасланараг мәгаләдә Азербайджан ССР Али Совети даими коммиссиялары системинин кенишләндирилмәси вә онларын јарадылмасы тәчрүбәсинин јахшылашдырылмасы һаггында бир сыра тәклифләр ирәли сүрүлмүшдүр.

¹⁹ Заседания Верховного Совета СССР седьмого созыва (первая сессия). Стеногр. отчет. М., 1966, стр. 45, 54—55. Заседания Верховного Совета СССР восьмого созыва (первая сессия). Стеногр. отчет. М., 1970, стр. 24, 31.

²⁰ Заседание Верховного Совета РСФСР восьмого созыва (первая сессия). Стеногр. отчет. М., 1971, стр. 199—200.

А. С. БАБАЕВ

О ПРАВОВОЙ ОСНОВЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СУВЕРЕННЫХ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК В ПЕРИОД ОБЪЕДИНИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

При всем глубоком исследовании объединительного движения освобожденных Великой Октябрьской социалистической революцией народов России некоторые вопросы этого всемирно-исторического по своему значению процесса пока еще не получили в нашей литературе достаточно обоснованной и четкой юридической квалификации и нуждаются в уточнении.

Несомненно принципиальное значение среди таких вопросов имеет, в частности, уяснение правовой основы взаимоотношений суверенных советских социалистических республик со времени их провозглашения вплоть до государственного объединения соответственно в Закавказскую Федерацию и Союз ССР.

Настоятельная необходимость этого вызывается тем, что при изложении объединительного движения абсолютно все авторы, в том числе и те из них, кто останавливается на принимавшихся тогда даими республиками взаимно согласованных актах и заключавшихся ими договорах и соглашениях, считают, что установление и первоначальное развитие правоотношений между ними и даже образование в середине 1919 г. их военно-оборонительного союза не носило договорного характера. Один из видных современных государствоведов — Д. Л. Златопольский, например, категорически утверждает: «В период военного союза между республиками не было договоров. Заключение договоров между ними имело место в период военно-хозяйственного союза»¹. Другой известный современный государствовед — О. И. Чистяков вообще отрицает правовую основу военно-оборонительного союза суверенных советских социалистических республик «в его прямом юридическом смысле» и пишет, что «обычные военные союзы, блоки, предполагают объединение усилий полностью суверенных государств (во всяком случае формально суверенных)»², считая, что лишь весной 1921 г., будто бы, «военный союз советских республик... стал союзом

¹ Д. Л. Златопольский. СССР — федеративное государство. М., 1967, стр. 126.

² О. И. Чистяков. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. М., 1955, стр. 135.

независимых социалистических государств, а не только союзом народов»³.

Такая концепция могла сложиться лишь в результате недостаточного последовательного учета при исследовании данной темы правовой природы провозглашенных в России суверенных национальных советских республик как самостоятельных государств — субъектов международного общения и недооценки вытекающего отсюда междугосударственного аспекта их правоотношений друг с другом и в первую очередь с РСФСР, в частности относящихся к указанным вопросам некоторых теоретически и практически важных принципиальных положений международного права.

Это, главным образом, следующие четыре положения. Прежде всего, с теоретической точки зрения⁴ обращение II Всероссийского съезда Советов к «Рабочим, солдатам и крестьянам!», его «Декрет о мире», а также принятые СНК РСФСР «Декларация прав народов России», обращение «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» и подобные им другие официальные заявления являлись, несмотря на их односторонний характер, разновидностью международно-правового акта, поскольку в них формулировались взгляды и образ действия данного государства в отношении права наций на самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства и целого ряда иных важнейших международно-правовых принципов. Затем образование, в частности, на основе права наций на самоопределение новых суверенных государств сообщает последним в силу самого юридического факта их провозглашения и существования международную правосубъектность и включает тем самым в общее международное общение, даже вне зависимости от признания со стороны других государств⁵. Далее, признание ранее образованным суверенным государством признавшего его или выразившего к тому стремление вновь образованного суверенного государства означает установление между ними правоотношений на основе общепринятых международно-правовых норм и принципов и служит юридической базой для одновременного с этим или последующего их вступления в договорные взаимоотношения⁶. Наконец, обмен исходящими от компетентных на то соответствующих органов власти и управления двух или более суверенных государств односторонними актами при аналогичном содержании последних, определенных ими общих принципов и целей взаимных правоотношений, выражении единства взглядов и позиции сторон по затронутым вопросам и установлении вытекающих из этого прав и обязанностей означает заключение тем самым данными государствами международного договора⁷.

³ О. И. Чистяков. Взаимоотношения советских республик до образования СССР, стр. 101 и 102.

⁴ Международное право. М., 1951, стр. 385.

⁵ Курс международного права, т. III (Основные институты и отрасли современного международного права). М., 1967, стр. 16 и 17.

⁶ Там же, стр. 8.

⁷ Там же, т. IV, М., 1968, стр. 134—136. Путем обмена отвечающими перечисленным условиям односторонними актами государств, фактически составляющими единый текст их соглашения, оформлено около четверти общего числа международных договоров и соглашений, опубликованных Лигой наций в 1920—1946 гг. и зарегистрированных в этом качестве Секретариатом ООН в первые годы ее создания (там же, стр. 135). Исходя из этого и учитывая возрастающее использование такой формы достижения договоренности с развитием отношений между государствами, состоявшаяся в апреле—мае 1962 г. в Женеве XIV сессия Комиссии международного права ООН специально выделила в особую группу договоры так называемой упрощенной формы и сформулировала: «Договор в упрощенной форме» означает договор, заключенный обменом нотами, обменом письмами, согласованным протоколом, согласованным меморандумом, модус вивенди, совместной дек-

Приведенные положения международного права приобретали особенно большое значение во взаимоотношениях провозглашенных суверенных национальных советских республик с Российской Советской Республикой, РСФСР, ибо она явилась правопреемницей буржуазно-помещичьего Российского государства⁸.

Провозгласивший 12 (25) декабря 1917 г. образование Украинской Республики Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов I Всеукраинский съезд Советов и одновременно с принятой им резолюцией «Об организации власти на Украине» заявил о необходимости установить между рабоче-крестьянскими правительствами Российской и Украинской республик «полную согласованность в целях и действиях»⁹. В ответ на это СНК Советской России 16 (29) декабря 1917 г. официально признал Советское правительство братской Украинской Народной Республики и обязался оказать ему «полную и всестороннюю поддержку» в борьбе за мир и осуществление неотложных социалистических преобразований¹⁰. В январе 1918 г. В. И. Ленин дважды телеграфировал командующему войсками РСФСР на Украине¹¹ о недопустимости вмешательства во внутренние дела Украинской Советской Республики и необходимости признавать за ней «всяческий суверенитет». Состоявшийся в марте 1918 г. II Всеукраинский съезд Советов подтвердил самостоятельность Украинской Советской Республики¹². После изгнания оккупантов правительство Украинской ССР 28 января 1919 г. вновь декларировало: «Врагов Советской России мы объявляем врагами Советской Украины. У нас одинаковые политические, экономические и военные задачи...»¹³.

Аналогичные заявления содержались также в актах высших государственных органов провозглашенных 29 ноября 1918 г. — Эстонской ССР, 16 декабря 1918 г. — Литовской ССР, 17 декабря 1918 г. — Латвийской ССР и 1 января 1919 г. — Белорусской ССР¹⁴.

В подписанных В. И. Лениным идентичных по содержанию ответных декретах СНК РСФСР о признании 7 декабря 1919 г. Эстонской ССР¹⁵ и 22 декабря 1918 г. Латвийской ССР¹⁶ и Литовской ССР¹⁷ указывалось, что он признает независимость этих республик во главе со съездом Советов и советским рабоче-крестьянским правительством каждой из них, обязывает свои соответствующие военные и гражданские органы оказывать им всяческое содействие в борьбе против иностранной военной интервенции и внутренней контрреволюции и поручает ВСНХ и Наркомпроду РСФСР войти в соглашение с их надлежащими государственными органами для установления взаимного товарообмена,

ларацией или другим документом при помощи подобной процедуры» (приводится по И. Г. Тункину и Б. И. Нечаеву. Право договоров на XIV сессии Комиссии международного права ООН. «Советское государство и право», 1963, № 2, стр. 99). При этом Комиссией было оговорено, что упрощенная форма заключения отнюдь не уменьшает юридической силы международного договора (там же).

⁸ Ф. И. Кожевников. Советское государство и международное право. М., 1948, стр. 32.

⁹ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сб. документов (1917—1936 гг.), т. II. М., 1960, стр. 16.

¹⁰ «Правда», 30 декабря 1917 г.

¹¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 50, стр. 34 и 35.

¹² Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, т. II, стр. 26.

¹³ Образование СССР. Сб. документов (1917—1924). М.—Л., 1949, стр. 80 и 81.

¹⁴ Там же, стр. 96, 98 и 99, 102, 117 и 118.

¹⁵ Документы внешней политики СССР, т. I. М., 1957, стр. 603.

¹⁶ СУ РСФСР. 1918 г., № 98, ст. 1005.

¹⁷ Там же, ст. 1006.

а Наркомфину РСФСР предоставить Народному банку Эстонской ССР заем в 10 млн. руб. Подтверждая данные декреты, ВЦИК в принятом 25 декабря 1918 г. постановлении дополнительно заявил, в частности, что «факт бывшей принадлежности этих стран к старой царской империи не налагает на них никаких обязательств»¹⁸. Подобным же по сути держанию было оглашенное на I Всебелорусском съезде Советов 4 февраля 1919 г. постановление Президиума ВЦИКа о признании независимости Белорусской ССР¹⁹. Более того, в упомянутых постановлениях ВЦИКа от 25 декабря 1918 г. и его Президиума от 4 февраля 1919 г. указывалось на согласие РСФСР оказать Украинской ССР, Эстонской ССР, Латвийской ССР, Литовской ССР и Белорусской ССР просимую ими необходимую помощь в борьбе с внутренней контрреволюцией и «защите их свободы и независимости от попыток иностранных завоеваний».

Содержание деклараций названных суверенных национальных советских социалистических республик и ответных заявлений Российской Советской Республики, РСФСР, убедительно свидетельствует об оформлении ими с самого начала посредством данных неразрывно связанных односторонних актов не только взаимного признания как самостоятельных суверенных государств—субъектов международного права, но и заключения в таком качестве двусторонних договоров упрощенной формы общего характера о всестороннем братском сотрудничестве и дружеской взаимопомощи, особенно в совместной борьбе против объединенных вооруженных сил внешней и внутренней контрреволюции.

Иначе и не могло быть, так как с юридической точки зрения любые правоотношения могут возникнуть и существовать между их субъектами только при наличии соответствующих правовых оснований для данных отношений, в том числе между самостоятельными равноправными субъектами права — лишь на основе достигнутого ими соглашения, заключенного договора. Суверенные же национальные советские социалистические республики со времени своего провозглашения и до создания соответственно Закавказской и Союза ССР являлись самостоятельными государствами и, несмотря на неоднократные высказывающиеся ими пожелания и даже соответствующие о том их декларации, никогда не были приняты в состав построенной на базе автономии РСФСР, а общего для всех них государства тогда еще не существовало. Напротив, РСФСР, при всей ее решающей роли в разгроме объединенных вооруженных сил иностранных интервентов и внутренней контрреволюции, создании тем самым благоприятных условий для образования и упрочения суверенных национальных советских республик, обеспечении сохранения ими своей свободы и независимости от государств враждебного капиталистического окружения, а также оказываемой огромной военно-оборонительной, дипломатической, хозяйственно-экономической и иной всевозможной, буквально неопределимой, поддержки и помощи, неизменно всегда подчеркивала свое равноправие с этими республиками, твердо отстаивала их самостоятельную международную правосубъектность и разрешала их самостоятельные никакие общие вопросы только согласованным, договорным путем. «Ленинская партия, рабочий класс, — отмечено в постановлении ЦК КПСС о подготовке к 50-летию образования СССР, — решительно отстаивали равноправие всех наций и народностей, право наций на самоопределение, вплоть до образования самостоятельных государств

¹⁸ Образование СССР, стр. 104.

¹⁹ СУ РСФСР. 1919 г., № 3, ст. 31.

во имя утверждения тесного добровольного союза равноправных народов»²⁰.

В осуществление достигнутой указанным выше образом принципиальной договоренности с РСФСР вооруженные силы суверенных национальных советских социалистических республик стали строиться по образцу ее Красной Армии и уже в начале 1919 г. были подчинены в оперативном отношении ее командованию. Одновременно с этим началось постепенное объединение управления в области основных отраслей их народного хозяйства, в первую очередь наиболее тесно связанных с военными нуждами. Так, в январе 1919 г. правительствами Украинской ССР и Литовской ССР были приняты согласованные с РСФСР акты о включении своих железных доорг в общую сеть железнодорожного транспорта России. Определен был согласованный порядок оказания РСФСР финансовой помощи Белорусской ССР. 26 марта 1919 г. было подписано соглашение между совнархозами РСФСР и Украинской ССР о проведении единой экономической политики и т. п.²¹

В целях дальнейшего сплочения общего фронта договорных советских республик Пленум ЦК РКП(б) на основе представленного В. И. Лениным «Проекта директивы ЦК о военном единстве»²² принял 4 мая 1919 г. соответствующее решение²³, с большим одобрением поддержанное надлежащими актами ЦИК Украинской ССР от 18 мая²⁴, Совета обороны образованной договорным путем в феврале 1919 г. Литовско-Белорусской ССР²⁵ и правительства Латвийской ССР от 31 мая 1919 г.²⁶ Соглашаясь с содержащимися в этих актах предложениями договорных республик, ВЦИК с участием их представителей принял 1 июня 1919 г. декрет «Об объединении Советских Социалистических Республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом»²⁷. В нем было записано, что, «стоя вполне на почве признания независимости, свободы и самоопределения» трудящихся масс названных республик, ВЦИК «признает необходимым провести тесное объединение» военной организации и военного командования, советов народного хозяйства, железнодорожного управления, финансов и труда с сосредоточением руководства перечисленными ведомствами в единых коллегиях.

Тем самым был осуществлен переход от системы достигнутой ранее с провозглашением суверенных национальных советских социалистических республик двусторонней междугосударственной договоренности РСФСР с каждой из них к заключению их общего многостороннего междугосударственного договора упрощенной формы о создании военно-оборонительного союза с указанием его принципов и основных мер для обеспечения успешной борьбы с наступающими вражескими силами.

Собственно говоря, сами непосредственные субъекты военно-оборонительного союза квалифицировали свои последние акты как оформление ими договора, соглашения. Так, в резолюции IV Всеукраинского съезда Советов «О государственных отношениях между УССР и РСФСР» от 20 мая 1920 г. писалось, что съезд подтверждает «соглаше-

²⁰ О подготовке к 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. Постановление ЦК КПСС от 21 февраля 1972 года. М., 1972, стр. 6.

²¹ История Советского государства и права, кн. 1. Становление Советского государства и права (1917—1920 гг.). М., 1968, стр. 544—546.

²² В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 38, стр. 400 и 401.

²³ Там же, стр. 546.

²⁴ Образование СССР, стр. 125.

²⁵ Там же.

²⁶ История Советского государства и права, кн. 1, стр. 550.

²⁷ См. СУ РСФСР. 1919 г., № 21 ст. 264.

ние между центральными исполнительными комитетами СССР и РСФСР об объединении комиссариатов военного, финансового, железнодорожного, народного хозяйства, почт и телеграфов и труда...»²⁸. Второй Всебелорусский съезд Советов в принятом 14 декабря 1920 г. приветствии РСФСР и Украинской ССР именовал постановление ЦИК Белорусской ССР от 30 мая 1919 г., легший в основу выдвинутого 31 мая 1919 г. упомянутого постановления Совета обороны Литбел, «договорным постановлением»²⁹. Наконец, говоря о значении тесного союза, в частности с Украинской ССР, В. И. Ленин в докладе о работе ВЦИКа и СНК РСФСР на первой сессии ВЦИКа VII созыва 2 февраля 1920 г. отметил, что «здесь вопрос упрощен заключенным еще раньше договором, состоявшимся между ВЦИКом и ЦИКом Украинской Советской Республики»³⁰.

Своеобразной ратификацией настоящего договора, хотя она и не предусматривалась, как и не оговаривалось ограничение срока его действия, а также исключение возможности присоединения к нему вновь провозглашаемых суверенных советских республик, явилось горячее одобрение образованного им военно-оборонительного союза высшими органами государственной власти сторон, — например, ЦИК Украинской ССР 14 июня и ЦИК Литовско-Белорусской ССР 20 июня 1919 г.³¹

В упомянутом договорном декрете ВЦИК от 1 июня 1919 г. писалось также, что он «избирает комиссию, которой поручает немедленно вступить в переговоры с представителями соответствующих центральных исполнительных комитетов и совместно с ними выработать конкретные нормы объединения, а впредь до момента выработки окончательного объединения немедленно создать формы деятельности».

Исходя из последнего и не дожидаясь подробной детализации условий военно-оборонительного союза, разработка которых задерживалась из-за обострения положения на фронтах, стороны на основе принципиально достигнутой договоренности и уже сложившихся в их взаимоотношениях договорной практики приступили к осуществлению предусмотренных мероприятий по дальнейшему объединению своих вооруженных сил и необходимых для их обеспечения всех средств и ресурсов под единым руководством соответствующих ведомств РСФСР. Это в значительной мере способствовало тому, что героическая Красная Армия в упорных боях смогла в 1920 г. очистить в основном советскую землю от вооруженных сил интервентов и внутренней контрреволюции, за исключением Забайкалья, Приморья и полностью захваченных ими Эстонии, Литвы³² и Латвии.

Благодаря успехам Красной Армии и при ее помощи трудящиеся массы Закавказья и Средней Азии получили возможность свергнуть поддерживаемое империалистическими державами, марионеточное в их руках правление контрреволюционных националистических сил и провозгласить 26 апреля 1920 г. — Хорезмскую ССР, 28 апреля 1920 г. —

Азербайджанскую ССР, 2 сентября 1920 г. — Бухарскую ССР³³, 29 ноября 1920 г. — Армянскую ССР и 25 февраля 1921 г. — Грузинскую ССР, немедленно признанных РСФСР в качестве самостоятельных суверенных государств и вошедших как таковые в социалистическое содружество советских республик. 6 апреля 1920 г. была образована ДВР в качестве временного буферного государства.

Подобно уже изложенной выше практике были также установлены в упрощенной форме двусторонние договорные отношения РСФСР с вновь образованными Азербайджанской ССР, Армянской ССР и Грузинской ССР путем, с одной стороны, декларации высшим революционным органом государственной власти каждой из последних о провозглашении данной независимой республики с определением основ ее внутренней и внешней политики, выражением стремления к военно-оборонительному союзу с РСФСР и просьбой об оказании необходимой помощи (например, обращение Азревкома от 28 апреля 1920 г.) и, с другой стороны, соответствующих ответных актов правительства РСФСР о признании их независимыми государствами и согласии на предложенный союз (например, ответное ленинское послание СНК РСФСР правительству Азербайджанской ССР от 5 мая 1920 г.), в осуществлении которого им предоставлялась вся возможная в той обстановке помощь.

Последовательное по мере их провозглашения договорное вступление таким образом Азербайджанской ССР, Армянской ССР и Грузинской ССР в двусторонние военно-оборонительные союзы с РСФСР означало в сущности договорное образование ими общего военно-оборонительного союза между собою и присоединение каждой из них к уже имевшемуся открытому многостороннему военно-оборонительному союзу РСФСР с Украинской ССР и Белорусской ССР, оформленному упоминавшимися договорными актами мая—июня 1919 г. всех существовавших тогда в России суверенных советских социалистических республик.

На основе достигнутой таким путем общей договоренности и в целях развития все более тесного братского сотрудничества и дружеской взаимопомощи РСФСР с ранее и вновь провозглашенными равноправными с нею суверенными национальными советскими социалистическими республиками ими предпринимались необходимые для успешного осуществления стоящих перед ними задач согласованные мероприятия³⁴, многие из которых оформлялись принятием совместных актов³⁵, или непосредственным заключением соответствующих, главным образом — междуведомственных, соглашений³⁶.

³³ Военно-оборонительное и хозяйственное договорное сотрудничество РСФСР с Хорезмской и Бухарской советскими народными республиками имело некоторые отличительные особенности и в данной статье не рассматривается.

³⁴ Например, декреты Азревкома в мае 1920 г. — о подчинении вооруженных сил Азербайджанской ССР командованию соответствующей XI армии и Волжско-Каспийской военной флотилии (см. СУ Азербайджанской ССР, 1920 г., № 1, ст. 84), в июне 1920 г. — о ликвидации таможенных границ с РСФСР («Коммунист» (Баку), 4 июня 1920 г.) и др.

³⁵ Например, согласованный с Азревкомом и подписанный также уполномоченными на то представителями Азербайджанской ССР декрет ВЦИКа от 20 августа 1920 г. «Об управлении железными дорогами Азербайджанской Социалистической Республики» (СУ РСФСР, 1920 г., № 76, ст. 360), принятое Нарком-Советской Республики (СУ РСФСР, 1920 г., № 76, ст. 360), принятое Наркомземом Азербайджанской ССР по предварительному согласованию с Наркомземом РСФСР 23 августа 1920 г. решение об оказании ССР и с участием его представителей (Баку), 20 сентября 1920 г.) и др.

³⁶ Например, в июне 1920 г. — соглашение между РСФСР и Азербайджанской ССР об объединении управления Каспийским морским транспортом (СУ Азербайджанской ССР, 1920 г., № 2, ст. 93), соглашение Наркомпрода Азербайджанской ССР с

²⁸ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, стр. 71.

²⁹ Там же, стр. 247.

³⁰ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 40, стр. 99.

³¹ См. История национально-государственного строительства в СССР, т. I — Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917—1936 гг.). М., 1968, стр. 208.

³² В связи с этим представители белорусских трудящихся масс 31 июля 1920 г. декларировали восстановление самостоятельной суверенной Белорусской ССР.

С разгромом основных вооруженных сил иностранной военной интервенции и внутренней контрреволюции появилась возможность сосредоточения внимания на разрешении неотложных задач восстановления разрушенного войной народного хозяйства. Для успешного достижения этой цели, а также укрепления общей обороноспособности и обеспечения государственной безопасности договорные республики дополнили свой военно-оборонительный союз также хозяйственным союзом. Образование таким образом военно-хозяйственного союза было осуществлено заключением РСФСР: 30 сентября 1920 г. — с Азербайджанской ССР договора о военно-экономическом союзе и конкретизировавших его шести соглашений об объединении продовольственной политики, управлении почтой, телеграфом, телефоном и радиотелеграфом, по финансовым вопросам, по вопросам внешней политики, о проведении единой экономической политики³⁷ и по военно-морским вопросам³⁸; 28 декабря 1920 г. — с Украинской ССР союзного рабоче-крестьянского договора³⁹; 16 января 1921 г. — с Белорусской ССР союзного рабоче-крестьянского договора⁴⁰ и 26 июля 1921 г. соглашения по финансовым вопросам⁴¹; 21 мая 1921 г. — с Грузинской ССР союзного рабоче-крестьянского договора и соглашения по финансовым вопросам⁴² и 30 сентября 1921 г. — с Армянской ССР соглашения по финансовым вопросам⁴³.

Правовая регламентация взаимоотношений сторон созданного системы названных актов общего военно-хозяйственного союза продолжала в таком же исключительно добровольном и равноправном порядке расширяться и уточняться многими последующими двусторонними, а также регионально многосторонними договорами и соглашениями (особенно между Закавказскими республиками, обычно, при участии РСФСР) по общим и конкретным вопросам их братского сотрудничества и дружеской взаимопомощи.

Успешному развитию отношений между РСФСР и другими суверенными советскими социалистическими республиками содействовала, кроме того, плодотворная деятельность взаимно учреждавшихся ими с начала 1919 г. по линии наркоматов соответственно иностранных дел и внешней торговли полномочных представительств, консульств и торгпредств.

Продолжавшееся в период военно-хозяйственного союза развитие и укрепление единого фронта суверенных советских социалистических

республик в осуществлении ленинской внешней политики во взаимоотношениях с зарубежными государствами привело к образованию ими 22 февраля 1922 г. совместно с Бухарской СНР, Хорезмской СНР и ДРВ в связи с предстоящей Генуэзской конференцией их общего договорного дипломатического союза⁴⁴.

Достигнутые под руководством Коммунистической партии успехи в осуществлении задач военно-оборонительного, военно-хозяйственного и дипломатического союзов способствовали мощному усилению объединительного движения и подготовили договорное образование суверенными советскими социалистическими республиками с сохранением своего государственного суверенитета соответственно в марте 1922 г. Зафедерации (в форме ФСССРЗ с последующим его преобразованием в форму единой ЗСФСР) и в конце декабря 1922 г. Союза ССР.

Все изложенное приводит к неопровержимому выводу, что правовой основой взаимоотношений суверенных советских социалистических республик со времени их провозглашения вплоть до образования СССР являлись добровольно и равноправно заключавшиеся ими между собой в той или иной форме договоры и соглашения, в содержании которых отразились определявшиеся единой формой общественно-экономического и политического строя данных республик и другими известными специфическими условиями и обстоятельствами характерные особенности объединительного движения всех советских народов.

В связи с тем, что суверенные советские социалистические республики до их объединения в союзное государство были отдельными субъектами международного права, несомненно, правильно в этой части мнение тех немногих исследователей⁴⁵, которые, вопреки установившейся в литературе иной квалификации, считают, что договоры и соглашения между данными республиками (но заключенные со времени их провозглашения, а не только с образования военно-хозяйственного союза) являлись международно-договорными актами. С этой же точки зрения представляется, что договоры об образовании Зафедерации от 12 марта и Союза ССР от 30 декабря 1922 г., с одной стороны, будучи заключены между самостоятельными государствами, являлись международно-правовыми договорными актами, и одновременно с этим, с другой стороны, регламентируя конституционные вопросы созданного их заключением общесоюзного государства, стали соответствующими основополагающими внутригосударственными актами.

Дальнейшее исследование международно-договорной основы отношений между суверенными советскими социалистическими республиками, в частности РСФСР и национальными республиками, в период объединительного движения не только представляет большой историко-правовой интерес, но приобретает все более важное теоретическое,

⁴⁴ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, вып. 3, стр. 1—3.

В уточнение сложившегося в литературе изложения данного вопроса нельзя не подчеркнуть, что создание дипломатического союза было оформлено не одним, а двумя договорными актами: соглашением (протоколом) семи суверенных национальных советских социалистических и народных республик, а также ДВР между собою и договором упрощенной формы всех этих восьми республик с РСФСР.

⁴⁵ Теория государства и права. М., 1949, стр. 394; И. С. Чигарев. Партия большевиков — организатор СССР. М., 1949, стр. 60; Е. А. Коровин. Некоторые основные вопросы теории международного права. «Советское государство и право», 1954, № 6, стр. 38; А. А. Есаян. К вопросу о правовой природе взаимоотношений независимых советских республик до образования СССР. Науч. тр. Ереванск. гос. ун-та, т. 73, серия юридических наук, вып. 6, вопросы государства и права. 1961, стр. 21; А. И. Лепешкин, А. И. Ким, Н. Г. Мишин, П. И. Романов. Курс советского государственного права, т. 2, М., 1962, стр. 18 и др.

командованием XI армии о продовольственном снабжении азербайджанских воинских частей (там же, № 3, ст. 287) и с Центросоюзом РСФСР о получении и доставке в Азербайджан выделяемых РСФСР продовольственных продуктов и промышленных товаров (ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 28, оп. 1, д. 58, л. 65), в июле 1920 г. — соглашение между РСФСР и Азербайджанской ССР о перестройке руководства железнодорожными, шоссейно-грунтовыми и речными путями сообщения Азербайджана по принятой в РСФСР системе и обязательности для НКПС Азербайджанской ССР на время военных действий распоряжений Управления путями сообщения Кавказского фронта по вопросам железнодорожного транспорта (СУ Азербайджанской ССР. 1920 г., № 3, ст. 283), в августе 1920 г. — соглашения Наркомпочтеля РСФСР с Наркомпочтелем Азербайджанской ССР (там же, № 4, ст. 384), Наркомвнешторга РСФСР с Отделом внешней торговли Азревкома (ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 28, оп. 1, д. 55, л. 110) и др.

³⁷ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, вып. 1, Пг., 1921, стр. 1—12.

³⁸ Документ внешней политики СССР, т. III, М., 1959, стр. 223 и 224.

³⁹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, вып. 1, стр. 15 и 16.

⁴⁰ Там же, стр. 13 и 14.

⁴¹ Там же, вып. 2, М., 1921, стр. 5 и 6.

⁴² Там же, вып. 3, М., 1922, стр. 18—21.

⁴³ Там же, вып. 2, стр. 3 и 4.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ОБ ОДНОЙ ТЕНДЕНЦИИ В ОСВЕЩЕНИИ ИСТОРИИ И ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В книге Джемаладдина Фагиха «Атурпаткан»¹ прежде всего обращает на себя внимание ее название. Оно представляет собой одну из форм имени «Азербайджан» IV—VI вв., хотя в рецензируемой книге затрагивается история Азербайджана как до, так и после этих веков. В подобных случаях в название книги выносятся современное наименование страны².

Как во всяком обзоре, в рецензируемой книге затронуто много тем. Среди них есть тема, трактуя которую, автор выразил определенную тенденцию в освещении истории и этногенетических процессов Азербайджана, присущую и другим авторам³. Они утверждают, что разговорным языком большинства населения древнего Азербайджана был язык так называемой иранской группы — в частности мидийский язык⁴. Это утверждение потому еще заслуживает внимания, что оно повторялось в 1970—1974 гг.⁵ Но Азербайджан никогда не был ираноязычной Мидией. По данным клинописи, он располагался рядом с Мидией⁶. Антич-

ные авторы отмечали, что Азербайджан находится «подле Мидии, отделяясь от нее промежуточными горами»⁷, «к западу» («прос дюзин») от Мидии⁸. Лишь на сравнительно небольшой срок⁹ на грани VII и VI вв. до н. э. мидийская раннерабовладельческая знать захватила силой оружия¹⁰ часть Азербайджана.

Во всех древних и многовековых азербайджанских первоисточниках и в первоисточниках соседей азербайджанцев (армян, грузин, дагестанцев, персов) Азербайджан всегда именовался без соединения его имени с понятием «Мидия». Такое соединение имеется только в одном, далеком от Азербайджана, источнике. Произошло оно от того, что в IV в. до н. э. один из правителей Азербайджана (с титулом «атропат») как бы «по совместительству» выполнял функции македонского наместника в Мидии¹¹. Кроме того, более тысячи лет тому назад было ясно, что нередко страны и народы «подчинялись другим и назывались их именами»¹².

Население Мидии не связано с форми-

¹ جمال الدين فقيه «آتورپاتكان»، تهران «علم» ۱۳۴۶ ش. ف

² Р. Фрай. Наследие Ирана, М., 1972.

³ М. Mortazavi. La rôle de l'Azar-baidjan. Tabriz, 1971.

⁴ Дж. Фагих. Атурпаткан, стр. 167—174. Перев. Т. М. Мусеви.

⁵ Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, стр. 276, 277, 286, 319, 340—342, 344—348, 363, 364, 372, 373, 376, 377; в сб.: «Структура и история тюркских языков». М., 1971, стр. 239, в коллективной статье «Итоги и задачи изучения древнейших государств нашей страны». «История СССР», 1974, № 2, стр. 75—77.

⁶ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.—Л., 1956, стр. 87—90.

⁷ Полибий. Всеобщая история. М., 1890, стр. 592, кн. V, гл. 55, § 6. Перев. Ф. Г. Мищенко; Ср.: F. W. Walbank. A historical commentary on Polybius, I. Oxford, 1957, стр. 502—503.

⁸ Страбон. География, М., 1964, кн. XI, гл. 13, § 2, перев. Г. Страоновского.

⁹ Меньший чем Сасаниды, халифат, сельджукские султаны и монгольские войны.

¹⁰ Belli iure possedit. Ammianus Marcellinus. Historia. Cambridge, 1950, кн. XXIII, л. 6, § 27.

¹¹ См. нашу статью «Об атропате — современнике Александра Македонского». «Вестн. древней истории», 1974, № 2.

¹² Агафий. О царствовании Юстиниана. М.—Л., 1953, стр. 163—164.

практическое и политическое значение как в целях неустанного разъяснения ленинских принципов национальной политики Коммунистической партии, так и ввиду возможного использования накопленного опыта вставшими на путь национального освобождения и независимости развивающимися демократическими государствами с учетом их специфических особенностей и своеобразия складывающейся обстановки, а также необходимости разоблачения лживости империалистической пропаганды о якобы насильственной советизации и принудительном объединении односторонними актами РСФСР окраинных народов России, их порабощении и прочих клеветнических измышлений.

В противоположность подобным инсинуациям буржуазных фальсификаторов истории создание Союза ССР, завершившее основанное на добровольных и равноправных международных договорах и соглашениях развитие междугосударственных правоотношений братского сотрудничества и дружеской взаимопомощи суверенных советских социалистических республик, — «убедительная победа идей пролетарского интернационализма, плодотворный результат осуществления ленинской национальной политики Коммунистической партии, — как отражено в постановлении ЦК КПСС о подготовке к 50-летию СССР. — Образование Советского Союза явилось одним из решающих факторов, обеспечивших благоприятные условия для переустройства общества на социалистических началах, подъема экономики и культуры всех советских республик, укрепления оборонного могущества и международных позиций многонационального государства трудящихся»⁴.

⁴ О подготовке к 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик, стр. 4.

рованием азербайджанского народа, «не вошло в его состав»¹³.

История азербайджанского разговорного языка «все еще продолжает оставаться недостаточно изученной»¹⁴. До I тысячелетия до н. э. не ясно, на каком языке говорило большинство населения Азербайджана¹⁵. Но полагают, что этот язык был «не иранского происхождения»¹⁶. Антропологические, археологические, этнонимические факты, личные имена и этнонимы, которые приведены Э. А. Грантовским и др. для доказательства ираноязычности большинства населения древнего Азербайджана, фактически не доказательны. Археологические и антропологические данные молчат о языке. Этнонимы могут менять свое языковое содержание. Личные имена часто скрывают разговорный язык их носителей. Что касается этнонимов, то их закономерности¹⁷ свидетельствуют не о большинстве, а о меньшинстве населения.

Выяснение вопроса о разговорном языке большинства населения древнего Азербайджана требует, как и другие научные вопросы, рассмотрения всех относящихся к теме фактов «без единого исключения»¹⁸. Поэтому необходимо остановиться и на факте, приводимом Дж. Фагихом для обоснования его утверждения. Этим фактом является слово «спако» со значением «собака», отмеченное Геродотом (V в. до н. э.) в мидийском языке иранской группы¹⁹. Данное слово иранских языков («спако» Геродота и Авесты «саг» в персидском, «сипа» в талышском) языковеды должны сравнить со словом «сыпа» (осленок) соседнего азербайджанского языка. Такая разница смысла («осленок» и «собака») исключает заимствование, ибо оно требует невероятную ситуацию: наличие людей, имеющих понятие²⁰ «осленок», но не имеющих слова, обозначающего это понятие.

«Спако» («саг», «сипа») в иранских и «сыпа» в соседнем азербайджанском могут быть объяснены историко-этнографическими закономерностями предслов, предшествовавших «исходным языкам»²¹ во времена, когда преодолевался «первочеловечес-

кий лепет»²². Историко-этнографическое изучение предслов является «зоной встречи» лингвистов и историков²³. Слова невозможны до возникновения человеческого (понятийного) логического мышления, которому предшествовала предлогика. Согласно формуле закономерностей предлогики, предлоги²⁴ воспринимали «часть» (= часть, подобное начало, предыдущее, смежное в пространстве и во времени) как «целое» (= целое, действительное, полное, последующее, иное смежное), сама «часть» и «часть», производимая предчеловеком, воспринимались как производящие «целое»²⁵. Поэтому предслово обозначало «часть» (подобное). Объективная логика труда²⁶ превращала предслова в сходные слова, обозначающие такие социально-исходные явления, как пища (растения, животные), предки (старика, родство) и их заветы, очаги²⁷.

Одним из предслов было подобное «спако», «сипа», «сыпа», означавшее нечто подобное²⁸ молодому животному²⁹. В древнейших (исходных) предтечах языков иранской группы оно стало обозначать «собака», в таких же предтечах азербайджанского языка — «осленок».

Отмеченные выше исторические и этнографические факты и наблюдения, может быть, помогут тому, чтобы взамен голословных утверждений автора рецензируемой книги и других о том, что разговорным языком большинства населения древнего Азербайджана был иранский, развивалось, еще только рождающееся, научное освещение данного вопроса.

З. И. ЯМПОЛЬСКИЙ

²² Э. Б. Агаян. Введение в языковедение. Ереван, 1959, стр. 441.

²³ В. И. Абаев. Язык и общество. В сб.: «Теоретические проблемы современного языковедения». М., 1968, стр. 38. Ср. сб. «Философия пограничных проблем науки». Пермь, 1970.

²⁴ В отличие от животных с их биофизиологическим, инстинктивным мышлением, коренящимся в диффузной нервной системе, породившей ассоциации чувств и представлений.

²⁵ См. наши работы в «Изв. АН Азерб. ССР, серия литература, язык, искусство», 1974, № 1; в «Вестн. (Магн.) АН Груз. ССР», 1973, № 1; в ж.: Acta archaeologica Carpathica, т. IX (1977), fasc. 2.

²⁶ Ф. Энгельс. Диалектика природы. М., 1969, стр. 147.

²⁷ Типа «арбор» (дерево) и «арбитум» (дикая вишня), в латинском, «киши» (муж) в азербайджанском и «киши» (жена) в однополом с ним древнем языке (Древнеперсидский словарь. Л., 1969, стр. 310 и 646), «кабали» (корова) в мегрельском и «кобыла» в русском, «гурбага» (лягушка) в азербайджанском и «гурбаг» (кошка) в пехлевийском, «мама» (отец) в грузинском и «мама» в русском.

²⁸ «Часть» предлогики.

²⁹ Мясо молодого более съедобно.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХЭБЭРЛЭРИ
Тарих, фәлсәфə və һүгүг серијасы, 1975, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1975, № 3

ТЭНГИД ВƏ БИБЛИОГРАФИЈА

IX—XII ƏSR ƏRƏB ÇOĞRAFIJASHÜNASLARININ ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Азербайджанцы IX—XII əsrлər тарихинин бир сыра проблемләринин—ərəb ишғалы, ərəb-хəзər мүнəсибəтлəri, ərəb тəјфаларынын бураја көчүрүлмəsi, Ширваншахлар дөвлəтинин тəшəккүлү, шəһəрлər, тичарот və јоллар, сənəткарлыг, елм, мəдəнијəт və и. а. тəдјиги үчүн ərəb çoğrafiјашüнасларынын əсəрлərиндəки мəлүматлар əсəс мənбə олараг галыр. Мəһз буна көрə дə һəмин əсəрлəрдə Азəрбайжан аид һиссəлəрин дилимизə тəрчүмə олунмасына чохдан еһтијач варды, чүнки ингилəдан əввəл¹ вə Совет һакимийəти иллəриндə² едилмиш тəрчүмəлər бу тəлəбəти јалныз гисмən өдəјирди. Бу сəһədə дөнүш əслиндə проф. З. М. Бүнјатовун тəдјигатлары илə башланмышдыр³.

¹ Ингилəдан əввəл (1901—1908-чи иллəрдə) де Гүјенин «Ərəb çoğraflарынын китабханасы» серијасы (Biblioteka Geographorum Arabicorum Ea M J de Gsoeje, ser. I—VIII, Lugduni Bataborum) 1870, 1873, 1877, 1885, 1889, 1892, 1894) əсəсында Н. Карауловун ибн Хордəдбех, ибн Рүстə, əл-Јəгүби, ибн əл-Фəһи, əл-Мəсуди, əл-Истəхри, ибн-Һəвгəл, əл-Мүгəддəсидən Гафгаза аид тəрчүмəлəri (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 29, 31, 32, 38) нəзəрдə тутулур.

² Балəдзори. Книга завоевания стран, пер. П. К. Жузе. Б., 1927; Якуби. История. пер. К. П. Жузе. Б., 1927; ибн-Асир. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль. Баку, 1940; һабелə; В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда IX—X ввек. М., 1963, сəһ. 188—217.

³ Зия Бүнјатов. Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965; јенə онун: Обзор источников по истории Азербайджана, Баку, 1964; јенə онун: Мхитар Гошун хронологический словарь. ЕА Хəбəрлəri, һикасы. «Азəрбайжан ССР ЕА Хəбəрлəri», 1960; № 3; јенə онун: Новые материалы по генеалогии Ширваншахов-Кесранидов. «ДАН Азəрб. ССР», т. XXVII, 1971, № 1; јенə онун. Новый документ о Бабеке. «ДАН Азəрб. ССР», 1971, № 3 вə с.

Н. М. Вəлиханлынын бу јахынларда чап олунмуш китабы⁴ исə һəмин ишин давамы ким бу сəһədəки бошлугу əсəсэн долдурмуш, он үч əрəб çoğrafiјашüнасларынын əсəрлərиндə Азəрбайжан аид һиссəлəri тəрчүмə етмəклə һəнки тарихчилəрин, һəм дə дилчилəрин, çoğrafiјашüнасларын, етнографларын, топонимистлəрин вə үмүмийəтлə кениш охучу күтлəсинин чохданкы арзусуну һəјатə кечирмишдир.

Н. М. Вəлиханлынын китабы əрəб мənбəлəринин сэдəчə тəрчүмəsi дејилдир. Һər бир əрəб мүəллифи һаггындакы биографик мəлүматлар вə тəрчүмəлəрин сонларындакы гејдлэр вə шəһрлэр мүəллифин елми тəдјигат бачарыгыны вə гаршысына гејдугу мəсəдə там мəс'улијəтлə јанашдыгыны көстəрир. Тəрчүмə заманы мүəллиф Иран, Зағағзəзијə вə Дағыстана аид күлли мигларда çoğrafi вə етник адларын охунушу вə локализə олунмасы үчүн мүхтəлиф əрəб мənбəлəриндəки мəлүматлара, харици диллəрдə олан тəдјигатлара иснад едэрək хейли факты дегиглəшдирмиш, бир сыра јени фикирлэр ирəли сүрмүшдир. Хүсусилə мənбəлəрдəки çoğrafi адларын локализəси, шəһрлэр арасында мəсəфəлэр һаггында мəлүматларын дикər мənбəлəрдəки фактларла мүгəјисəsi, бир сыра һалларда бу вə ја дикər сөзүн дүзкүн охунушунун бəрпа олунмасы тəрчүмəлəрин кејфијəтинин гəмин етмишдир. Мəсəлən, мүəллиф Бəрдə илə Тифлис арасында 2 фəрсəһ олмасы һаггында ибн-Рүстəнин мəлүматынын (сəһ. 47) јанлыш олдуғуну көстəрмиш, əл-Мүгəддəсидəки Лəјран вə Арран сөзлəринин (сəһ. 52—53) Лəјзан кими (сəһ. 64, шəһ—21), əл-Мəсудидакы Һəјдан, Чəјдан сөзлəринин (сəһ. 53) Хəјдак (сəһ. 64, шəһ 26) кими, һəмин мүəллифдə чəнуби Рус чөллəриндə јашамыш, лакин индијэдək сəһв охунмуш етнонимлəri бачанаг, чувалдар, чабини, чаруклуг кими (сəһ. 72, шəһ 96), Истəхридакы (сəһ. 89) вə ибн-Һəвгəлдəки (сəһ. 113) əл-Абхаз сөзүнү Ланчан кими

⁴ Н. М. Вəлиханлы. IX—XII əsr ərəb çoğrafiјашüнас сəјјаһлары Азəрбайжан һаггында. Баку, 1974.

¹³ И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 70.

¹⁴ В. И. Асланов. Историческая лексикология азербайджанского языка. Баку, 1973, стр. 4.

¹⁵ И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 4, 61, 62, 64, 77.

¹⁶ Там же, стр. 70.

¹⁷ «В. И. Ленин и современная наука», кн. 2, М., 1970, стр. 485: «Закономерности... содержания этнонимов».

¹⁸ В. И. Ленин, ПСС, т. 30, стр. 351.

¹⁹ И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, стр. 118.

²⁰ Невозможное без слова. См.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинение, т. 3, стр. 29.

²¹ А. Мейе. Введение в сравнительное изучение языков. М., 1938, стр. 71.

138

Эрəб мənбələrindən ајдын олур ки, кечмишдə бири шималдə диқəри чəнубдə јерлəшмəклə Азəрбайжанда чохлу гоша шə-
хəрлэр (ики Бəрдə, ики Кəнчə, ики Бəч-
рəвəн²⁵ ики Муған²⁶, ики Самур, ики Ла-
һич вə) мөвчүд олмушур. Бу фактын өзү
стукенчə чəнүдөн Атропатена вə Алба-
нијадə əһалинин мənшə 'с'тибарилə єјни
олдугуну кəстəрир. Марағлыдыр ки, эрəб
мənбələrиндə чəнуби Азəрбайжанда Шиз
(Кəнчə) јахынлығында Арран адлы шəһə-

Гәдһим ермәһи мәнбәләриндә Хһара-
керт, эрәб мәнбәләриндә Хһунан һиндики
Говуз рәјонунда, Күр чајынһи сағ саһһи
һиндә сылдырым тәпә үзәриндә галыгылары
Торпаггала адланан јердә олмушдур.
Һунки галаһын әтрафындакы «дүзәнлик
һинди дә јерли әһали ичәрисиндә «Хһунан
дүзү» адланыр (Хһунан сөзүһүн һун этно-
һими илә әләгәси һаггында бах: Л. М. Ме-
ликсет-бек. К истории появления гун-
нов в Восточном Закавказье. «ДАН Азерб.
ССР». т. XIII, №13, 1957. Топонимические
һудии. К этимологии названий «Хһунак» и
«Вардзия». Сб.: «За марксистское языко-
һнание» III. 1934).

140

22 Əрəб мәнбәләриндә Бәләгән яхын-лығында Кәркәр (сәһ. 18, 152) адлы шәһәр-ини ады гејд олмушдур. Китабда бу бәр-рәдә шәһр верилмәмишдир. Бизчә, Кәр-кәр (Јакутда Кәркар—ба х: Извлечения из географического словаря Якута Хамави, Азәрб. ССР ЕА. Тарих Институтунун елми архиви, инв. №-505, сәһ. 105) муасир Гар-гарчај (илк дэфә бу чајын ады—Шихаб-бәддин Мухаммад ан Насави. Жизне-описание султана Джалалад-Дина Ман-кубуры, пер. с арабского З. М. Буния-тов, Баку, 1973, сәһ. 280) илә ејни мән-шәлидир. Страбон гаргарларын Шимал-Гафгазда јашадығыны јазыр (Страбон. География, М, 1964, сәһ. 477—478), Лакин Моисей Хоренски (V эср) III эсрдә Алба-нијада «Гаргар дүзү» адлы јерин олдугу-ну көстөрир ки, бу да Јеремјана көрә ин-дики Мил дүзүдүр (С. Т. Еремян. Эко-номический и социальный строй Албании III—VII вв. Очерки истории СССР, III—IX вв. сәһ. 304). Албан тајфасы олан гар-гарларын дили вә этник мәнсубијјәти му-баһисәлидир. Лакин Дағыстанда, Шимали Гафгазда, Орта Асијада, Газыхыстанда вә Түркмәнистанда Гаргар адлы тајфа вә топонимләрин кениш јайылдығы мәлүмдур.

24 Бу тононим нам'олум «Балван» вэ «кэрч» («керт») —кэнд, шәһәр) сөзләриндә бирәтдир. Мараглыдыр ки, индики Балвары кәндинин (Сабирабад р-ну) әсил ады Балван—Даббаглар олмушдур. Кәндин бир мәһәлләси исә инди дә Балванлы адланар.

26 Бундан əlavə, ərəb mənbələri Ar-
ранын özündə iki Muğan, (biri Muğan, di-
kəri Muğanijə) adlı yerin olduğunu
qeyd edirlər ki, bizi, bunlardan biri gədim
türk mənbələrində Azərbaycanın şimal-
qərbi hissəsinə aid olduğunu görürük.

Бунунла белә, эрәб мұәллифләринин Тәбриз⁴², Гәбәлә, Шабран, Кәркәр, Шама-хы, Бәрдә вә б. шәһәрләрин куја Сасани шаһлары тәрәфиндән салынмасы кими ән'-әнәви мә'луматларына (ба х: сәһ. 18) тән-гиди јанашмағ лазымдыр. Н. М. Вәлихан-лынын өзү дә тәрчүмәләре аид шәрһ вә гејдләриндә бу принсипә әмәл етмишдир.

Бизчә, Бәрзәнд һагында ики шәрһин (сәһ. 23, гејд 43, вә сәһ. 25, гејд—61) бир-ләшдирмәк оларды. Эрәб мәһбәләриндә (сәһ. 18, 19, 69, 160) Хәјзән адлы јерин ады чәкилир, һәм дә онларын бә'зиси (сәһ. 18, 69, 160) әслиндә Дағыстандакы Һај-дагы (индики Гајтагы), дикәри исә (сәһ. 19-дакы) шимал-шәрғи Азәрбајчандакы Хизаны (мүасир Хызы) әкс етдирир. Биз-чә, мүәллиф шәрһләрин бириндә бу мәсә-ләни охучуја билдирмәли иди. Китабын ахырындакы чоғрафи вә етник адлар кәс-тәричисиндә бә'зи адларын сәһифәләри ки-табын ичәрисиндәки сәһифәләрә ујғун кәл-мир (мәсәлән, кәстәричидә гејд олуна-н) Лизаншаһ вә Лаизан сөзләри сәһ. 19, 63-дә, Сәндур көрпүсү сәһ. 149-да, Самур көрпүсү сәһ. 98, 135, 149-да Тәјласаһ 169-да, Шақки 135, 155-дә, Нәшавә сәһ. 91, 101, 115, 144, 150, 155-дә, Гәбәлә сәһ. 72, 109, 121, 128, 151, 155-дә, Шабран сәһ. 98, 109, 151, 165-дә, Хәјзән (Хизан) сәһ. 159, 165-дә јохдур.)

лиханлынын кәркин эмәји сәјәсиндә јаранмыш әсәрин елми дәјәрини гәтпјјә азалтмыш. Әксиннә, бу китаб мұхталиф елм сәһәләриндә чалышан мұтәхәссисләрнин

гәרב зонасынын ады олан Мовакандыр. Давид Багратиони (История Грузии, Т. 1971. сәһ. 31) јазыр кп, Мовакан Алазанин Күрә төкүдјүү јердөн Каспи дөңизинә гәдәр узанмыш эразинин ады олмуш-дур кп, мәркәзи дө Нуха иди (бу һагда бах: А. Н. Грен. Краткий очерк истории Кавказского перешейка, вып. I, Киев, 1895, сәһ. 35). Ма'суди Гәбәлә илә гоншу Муған һағында јазыр: «Бу Муғанпјјә ады илә танымыш вә Хәзәр дөңизи саһилиндөки өлкә дејилдир (сәһ. 61) Бу һагда бах: Н. М. Вәлиханлы. Көстөрилән әсәри, сәһ. 64, рејд 22.

28 «Ширван» (эслиндә—Шәрван) сөзү
һәл ајдын дејил. VII әср ермәни чоғра-
фијасында (Көстәрилән әсәр, сәһ. 38)
«Шарванлар» адлы халғын ады гејд олу-
нур. Хорасанда кечмишдә Ширван, Бухара
јахынлығында Ширван, Астрабад районун-
да Бибн-Ширван, Түркмәнистанда Шир-
ван (тајфа ады), Мајкоп јахынлығында
Ширван, Дағыстанда Ширванлар вә с-
тапонимләр дә мәлүмдур. (М. Х. Шә-
рифли. Ејни адлы орта әср Азәрбајҗан
шәһәр вә галалары, «Азәрбајҗан ССР ЕА
Мәрузәләри», 1959, сәһ. 2; В. В. Бар-
тольд. Соч., т. I, сәһ. 187; А. Д. Жи-
кнев. Туркмены юго-восточного побере-
жья Каспийского моря. Ашхабад, 1961,
сәһ. 33; Д. Д. Пагирјев. Көстәрилән
әсәри, сәһ. 293).

³⁰ Эрәб мәнбәләрindəки Лизан, Лайзан, мүсир Лаһыч вә «ан» шәкилчиси дәндир.

32 Мәселән, эл-Фәғиһ Тәбризин э
Равад эл-Җәдид дөвүрүдә салындычың
җазыр. (сәһ. 37). Һалбуки Тәбриз тонони
ми һәлә V эср ермәни мәнбәјиндә геј
олунмушду. Тәбриз топониминин мә'на
һаггындақы фикирләр («Гыздырма јер
«тәрәнән јер» вә с.) әсассыздыр. Хәзә
ләрин гәдим тајфаларындын биринин тә
рис адланмасы (бах: Н. А. Баскако
Введение в изучение тюркских языко
М., 1969, сәһ. 237), Гәрби Сибирдә Омск в
ләјәтіндә бир рајонун в Иртыша төкүл
бир чајын Тәвриз адланмасы кими фак
лар (бах: Большая Советская Энцикл
педия, т. 42, сәһ. 95) нәзәрәдн гачыры
мамалыдыр.

Г. Э. ГЕИБУЛЛАЈЕВ

ХРОНИКА

СЕССИЯ АРХЕОЛОГОВ И ЭТНОГРАФОВ

Закончила свою работу сессия, посвященная итогам исследовательских работ Сектора археологии и этнографии Института истории Академии наук Азербайджанской ССР.

С вступительным словом о достижении археологической и этнографической науки выступил доктор исторических наук директор сектора Г. Ахмедов.

Были прослушаны доклады о раскопках в известной Азыхской пещере и на территории Кобыстанского заповедника и Каракопектепе. Интересны были также доклады об археологическом материале из Каракебера (где, помимо прочего, был поднят вопрос о ранних кувшинных погребениях), а также о раскопках на Кюльтепе (поселении городского типа начала II тысячелетия до н. э.) и Аликемектепе. Были зачитаны доклады об археологических раскопках в Хачбулаке—памятнике эпохи поздней бронзы и раннего железа—и на раннесредневековом городище Топрагкала недалеко от Тауза. Докладчики связали городище с известным в письменных источниках Хунаном (упоминается арабскими географами). Один из докладов был посвящен подводным археологическим исследованиям берегов Каспия, другой — раскопкам средневековой Шемахи. Интересно было рассказано о раскопках в древней Шемахе и Рустове (Кубинский район). Было обращено внимание на оригинальные керамические изделия двухтысячелетней давности, перекликающиеся с изделиями из глины Дагестана. Раскопки в Шаргяхе выявили раннекуфическую надпись и позволили высказать мнение о том, что христианской религии на востоке ран-

несредневекового Азербайджана не было; скорее здесь был распространен зороастризм.

Содержательными были доклады, посвященные раскопкам как античной, так и средневековой Кабалы. Докладчики познакомили аудиторию с древними постройками, буллами и другими остатками материальной культуры. Были также зачитаны доклады, посвященные результатам хуаферинской научной экспедиции в аспекте археологии, архитектуры, эпиграфики и этнографических особенностей затопляемой территории. Археологическое изучение территории Шамхорской гидроэлектростанции показало, что здесь сохранились остатки материальной культуры эпохи поздней бронзы и раннего железа, кувшинных погребений I—II вв. н. э. и более позднего времени.

Интересными были также доклады на этнографические темы: об одежде (свадебной рубашке, юбке, архалуке, чалме), об украшениях и поясах, а также о семейном быте населения города Кировабада. Присутствующие также познакомились с новым этнографическим материалом из Нахичевани. Один из докладов был посвящен вопросам ирригации в Нахичевани и Кубе, другой — особенностям быта колхозников в зоне Ширвана и Кубы. Этнографическое изучение вносит много нового и в вопросы о ремесле в Ширване и о пчеловодстве в Кубе, Ахсу и других районах Азербайджана. Работа сессии прошла на высоком уровне.

КЕМАЛ АЛИЕВ

МҮНДӘРИЧАТ

Е. Г. Мәммәдов. Азербайжан ССР совхозларынын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси тарихинә даир (1966—1970-чи илләр)	3
Т. Ј. Әфәндијев. Өлкәнин халг тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә Азербайжанын нефт сәнајесинин сәмәрәләшдирилмәси тарихиндән 1921—1925-чи илләр	9
А. Г. Воробјова. Демидовун Азербайжана експедијасы (XVII әсрин орталарында Азербайжан-Рус тичарәт әләғәләринә даир)	20
К. Н. Нағыјева. Азербайжанда илк рус консуллуғу мұәссисәләри мәсәләсинә даир	26
Ә. Ә. Әлијев. Гәдим Албанлара аид ох учлары	34
М. Ә. Һүсәјнова. Азербайжанын сон тунч вә илк дәмир дөврү кил мәмүлатынын бир груп релјеф орнаменти һағгында	42
С. Һ. Дадашова. II әсрин биринчи јарысында Гафгаз Албанијасынын әразисиндә селевкид пуллары	54
Ш. М. Салехов. Азербайжан памбыгыларынын әнлә мәһнәтинин бә’зи мәсәләләри һағгында	66
Т. А. Бабајев. Азербайжанда арычылыг тарихиндән	72
С. Ј. Һүсәјнов. Коммунизм мәдәнијәтинин формалашмасы просесиндә мәһнәт мәдәнијәтинин ролу вә јери	82
Һ. Һ. Әлијев. Билингвизм аңлајышы	91
У. М. Кәримов. Ичтиман фәаллыг аңлајышына даир	99
Ш. Мирзәјева. Низами естетикасында бәдин образ проблеми	109
З. М. Гасымов. Азербайжан ССР Али Совети данми комиссијаларынын системи вә тәшкили принципләри	115
А. С. Бабајев. Бирләшмә һәрәкәти дөврүндә суверей Совет Сосиалист Республикаларынын гаршылыглы һуғуг мұнасибәтләринин әсәсләри һағгында	125

Тәһгид вә библиографија

З. И. Јамполски. Азербайжанда етногенетик проселәрин тәдгиги тарихиндә бир тәмајүл һағгында	135
Г. Ә. Гејбуллајев. IX—XII әср әрәб чографијашүнасларынын әсәрләри Азербайжан дилиндә	137

Хроника

Камал Әлијев. Археолог вә этнографларын гурултајы	142
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Г. Мамедов. К истории укрепления материально-технической базы совхозов Азербайджанской СССР (1966—1970 годы)	3
Т. Ю. Эфендиев. Из истории рационализации нефтяной промышленности Азербайджана в годы восстановления народного хозяйства страны (1921—1925 годы)	9
А. Г. Воробьева. Демидовская экспедиция в Азербайджане	20
Г. Н. Нагиева. К вопросу об учреждении первого русского консульства в Азербайджане (1720 год)	26
А. А. Алиев. Наконечники стрел древних албанцев	34
М. А. Гусейнова. Об одной разновидности рельефного орнамента на керамике эпохи поздней бронзы и раннего железа в Азербайджане	42
С. А. Дадашева. Селевкидские монеты первой половины II века до н. э. на территории Кавказской Албании	54
Ш. М. Салехов. О некоторых вопросах семейного быта азербайджанских хлопкоробов (по материалам Бардинского района)	66
Т. А. Бабаев. Из истории пчеловодства в Азербайджане	72
С. Я. Гусейнов. Роль и место культуры быта в формировании коммунистической культуры	82
Г. Г. Алиев. Понятие билингвизма	91
У. М. Керимов. О понятии общественной активности	99
Ш. Мирзоева. Проблема художественного образа в эстетике Низами (образ Меджиуна)	109
З. М. Касумов. Система и принципы образования постоянных комиссий Верховного Совета Азербайджанской ССР	115
А. С. Бабаев. О правовой основе взаимоотношений суверенных советских социалистических республик в период объединительного движения	125

Критика и библиография

З. И. Ямпольский. Об одной тенденции в освещении истории этнографических процессов в Азербайджане	135
Г. А. Гейбдуллаев. Произведения арабских географов IX—XII вв. на азербайджанском языке	137

Хроника

Кемал Алиев. Сессия археологов и этнографов	142
---	-----

Сдано в набор 25/VII 1975 г. Подписано к печати 20/XI 1975 г. Формат бумаги 70×108¹/₁₆. Бум. лист. 4,50. Печ. лист. 12,64. Уч.-изд. лист. 12,63. ФГ 02871. Заказ 661. Тираж 1450. Цена 80 коп.

Типография АН Азерб. ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.